

ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДЕРЖАВНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«УЖГОРОДСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ»
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

БЯЛИЙ ГЛІБ АНАТОЛІЙОВИЧ

УДК 343.352

ДИСЕРТАЦІЯ
МАТЕРІАЛЬНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ У МІЖНАРОДНОМУ
ПРАВІ: ФОРМУВАННЯ ТА РЕАЛІЗАЦІЯ

Спеціальність 081 – Право
Галузь знань 08 - Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання чужих ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

 Гліб БЯЛИЙ

Науковий керівник: Дір Ігор Юрійович, кандидат юридичних наук,
доцент.

Ужгород – 2026

АНОТАЦІЯ

Бялий Г.А. Матеріальна відповідальність у міжнародному праві: формування та реалізація. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право» (08 – Право). – Державний вищий навчальний заклад «Ужгородський національний університет», МОН України, Ужгород, 2026.

Дисертаційне дослідження присвячено комплексному монографічному аналізу інституту матеріальної відповідальності у міжнародному праві, його історичному формуванню, теоретичним засадам визначення та практичним механізмам реалізації в умовах сучасних глобальних викликів, зокрема у контексті триваючої збройної агресії проти України та масштабних порушень міжнародного гуманітарного права на тимчасово окупованих територіях.

Актуальність дослідження зумовлена умовами сьогодення, а саме збройною агресією російської федерації проти України, яка розпочалася у 2014 році та набула повномасштабного характеру з 24 лютого 2022 року. Вона супроводжується численними систематичними порушеннями міжнародного права, міжнародного гуманітарного права та міжнародного права прав людини, включаючи воєнні злочини, злочини проти людяності та наявні ознаки геноциду. Ці обставини зумовили нагальну потребу у комплексному аналізі механізмів притягнення до міжнародно-правової відповідальності та відшкодування завданої шкоди. Масштаби руйнування інфраструктури, економічних втрат та людських страждань в Україні є безпрецедентними для Європи після Другої світової війни, а загальна сума збитків, за оцінками експертів, становить сотні мільярдів доларів США та продовжує зростати.

Численні дослідження системи міжнародного права та міжнародних механізмів відшкодування шкоди продемонстрували певні прогалини та обмеження у забезпеченні ефективного відновлення порушених прав. Це актуалізує необхідність переосмислення класичних підходів до матеріальної відповідальності держав та розробки дієвих механізмів компенсації. Особливого значення набуває питання захисту прав людини та забезпечення верховенства

права в умовах збройного конфлікту, ефективного захисту прав цивільного населення на окупованих територіях, відновлення правового статусу особи як носія прав, гарантованих міжнародним правом, та забезпечення доступу до ефективних механізмів захисту і відшкодування.

Розвиток міжнародного кримінального права та становлення постійної системи міжнародного кримінального правосуддя, зокрема через діяльність Міжнародного кримінального суду, створює нові можливості та виклики для реалізації права жертв міжнародних злочинів на компенсацію та реституцію. Водночас сучасна міжнародно-правова практика демонструє значне розширення сфери застосування інституту матеріальної відповідальності: якщо раніше вона переважно стосувалася держав як основних суб'єктів міжнародного права, то сьогодні поширюється й на міжнародні організації, окремих фізичних та юридичних осіб, особливо в контексті міжнародного кримінального права та корпоративної відповідальності.

Робота ґрунтується на всебічному вивченні норм міжнародного публічного права, міжнародних стандартів захисту прав людини, положень Женевських конвенцій 1949 року та Додаткових протоколів до них 1977 і 2005 років, Римського статуту Міжнародного кримінального суду 1998 року, Європейської конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Проекту статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії 2001 року, а також інших універсальних та регіональних міжнародних договорів у сфері прав людини та міжнародного гуманітарного права. Методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових та спеціально-правових методів: формально-правового, порівняльно-правового, історико-правового, діалектичного, системно-структурного та формально-логічного.

Дисертаційне дослідження розкриває історичний розвиток, теоретичні засади та практичні аспекти застосування матеріальної відповідальності суб'єктів міжнародного права. Вперше у вітчизняній науці запропоновано авторське визначення матеріальної відповідальності як складного багатовимірного інституту, що поєднує юридичні та політико-правові елементи,

спрямовані на відновлення справедливості й підтримання правопорядку в міжнародній спільноті, та ґрунтується на фундаментальному принципі *reparatio in integrum* — повного відновлення порушеного права або стану, який існував до настання порушення.

Досліджено ключові форми матеріальної відповідальності — реституцію, компенсацію та відшкодування — з детальним аналізом їхньої правової природи, відмінностей та пріоритетності застосування. Встановлено, що реституція є первинною та пріоритетною формою відшкодування, спрямованою на повернення у первісний стан, тоді як компенсація застосовується у випадках, коли реституція є неможливою або недоцільною. Обґрунтовано широкий зміст поняття компенсації у міжнародному праві, що охоплює прямі матеріальні збитки, моральну шкоду, втрати майбутніх доходів та збитки, пов'язані із затримкою виконання зобов'язань.

Проаналізовано особливості відповідальності міжнародних організацій, яка належить до найскладніших проблем сучасного міжнародного права. Доведено, що ця відповідальність поєднує елементи міжнародного і внутрішнього права та не може розглядатися виключно через призму міжнародних договорів — необхідно враховувати також внутрішні правила й процедури, що регламентують діяльність організацій. Встановлено, що інститут імунітету міжнародних організацій не є абсолютним і поступово коригується практикою міжнародних судів та арбітражів.

Досліджено специфіку матеріальної відповідальності в умовах збройних конфліктів. Встановлено, що у воєнний час ця відповідальність набуває особливих ознак: значно ускладнюється встановлення факту та обсягу завданої шкоди, знищення доказів і обмеження доступу до постраждалих територій перешкоджають належному документуванню збитків, а шкода поширюється не лише на військові об'єкти, але й на цивільне населення, інфраструктуру, довкілля та культурну спадщину. У цьому контексті матеріальна відповідальність виступає інструментом, що поєднує превентивну та відновну функції.

Особливу увагу приділено механізмам відшкодування шкоди Україні внаслідок збройної агресії російської федерації. Досліджено роль Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/ES-11/L.6 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» від 14 листопада 2022 року, яка виступає одночасно правовим і політичним документом, що легітимізує вимоги України про репарації на найвищому міжнародному рівні. Проаналізовано функціонування Міжнародного реєстру збитків, а також практику Міжнародного суду ООН, ЄСПЛ та національних судів України, яка демонструє ефективність поєднання юридичних процедур, експертної оцінки збитків та міжнародної кооперації у процесі реалізації права на компенсацію.

Обґрунтовано необхідність комплексного підходу до реалізації матеріальної відповідальності, що поєднує юридичні, дипломатичні та економічні механізми. Доведено, що традиційні методи компенсації прямих збитків потребують суттєвої трансформації та адаптації до нових реалій — зокрема, з урахуванням нематеріальних втрат: соціальних наслідків для населення, психологічної та репутаційної шкоди, а також руйнування культурної спадщини.

Сформульовано рекомендації щодо вдосконалення національного законодавства України, підвищення ефективності міжнародно-правових механізмів відшкодування та створення прозорих процедур післявоєнного відновлення. Зокрема, обґрунтовано необхідність уточнення критеріїв визначення збитків, формування спеціалізованих міжнародних компенсаційних фондів, зокрема фінансованих за рахунок конфіскованих активів держави-агресора, а також інтеграції сучасних цифрових платформ для моніторингу виконання компенсаційних рішень. Наголошується, що системна координація між національними органами влади, міжнародними судовими інстанціями та спеціалізованими експертними комісіями є необхідною умовою для ефективної та прозорої реалізації механізмів матеріальної відповідальності.

Ключові слова: міжнародне право, міжнародні санкції, матеріальна відповідальність держави, державний суверенітет, міжнародні стандарти,

міжнародне співробітництво, права людини, міжнародні організації, верховенство права, презумпція невинності, збройний конфлікт, військові злочини, імплементація міжнародних норм, юрисдикція міжнародних судів, Європейська конвенція про захист прав людини.

ABSTRACT

Bialyi G.A. Material liability in international law: formation and implementation.
– Qualification scientific work on the rights of the manuscript.

Thesis for obtaining the scientific degree of Doctor of Philosophy in the specialty 081 «Law» (08 – Law). – State University «Uzhhorod National University», Ministry of Education and Science of Ukraine, Uzhhorod, 2026.

The dissertation is devoted to a comprehensive monographic analysis of the institution of material liability in international law, its historical formation, the theoretical foundations of its definition, and the practical mechanisms of its implementation in the context of contemporary global challenges — in particular, the ongoing armed aggression against Ukraine and large-scale violations of international humanitarian law in the temporarily occupied territories.

The relevance of the research is determined by present-day circumstances, namely the armed aggression of the Russian Federation against Ukraine, which commenced in 2014 and escalated into a full-scale invasion on 24 February 2022. It is accompanied by numerous systematic violations of international law, international humanitarian law, and international human rights law, including war crimes, crimes against humanity, and indicators of genocide. These circumstances have created an urgent need for a comprehensive analysis of the mechanisms for establishing international legal responsibility and obtaining reparation for the damage caused. The scale of infrastructure destruction, economic losses, and human suffering in Ukraine is unprecedented in Europe since the Second World War, and total damages, according to expert estimates, amount to hundreds of billions of US dollars and continue to grow.

Numerous studies of the international legal system and international mechanisms for redress have revealed certain gaps and limitations in ensuring the effective restoration of violated rights, which has become particularly critical in the context of the current armed conflict. This highlights the need to reconsider classical approaches to the material liability of states and to develop effective compensation mechanisms. Of particular significance is the protection of human rights and the rule of law in conditions of armed conflict, the effective protection of the rights of civilians in occupied territories, the

restoration of the legal status of individuals as bearers of rights guaranteed by international law, and the provision of access to effective mechanisms of protection and redress.

The development of international criminal law and the establishment of a permanent system of international criminal justice — in particular through the work of the International Criminal Court — creates new opportunities and challenges for the realisation of the right of victims of international crimes to compensation and restitution. At the same time, contemporary international legal practice demonstrates a significant expansion of the scope of application of the institution of material liability: whereas it was formerly concerned primarily with states as the principal subjects of international law, it now extends to international organisations, natural persons, and legal entities, particularly in the context of international criminal law and corporate accountability.

The work is grounded in a comprehensive study of international public law, international human rights standards, the provisions of the 1949 Geneva Conventions and their Additional Protocols of 1977 and 2005, the Rome Statute of the International Criminal Court of 1998, the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms of 1950, the Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts of 2001, as well as other universal and regional international treaties in the field of human rights and international humanitarian law. The methodological foundation of the dissertation comprises a body of general scientific and specialised legal research methods: the formal-legal, comparative-legal, historical-legal, dialectical, systemic-structural, and formal-logical methods.

The dissertation examines the historical development, theoretical foundations, and practical aspects of the application of material liability of subjects of international law. For the first time in Ukrainian legal scholarship, the author advances an original definition of material liability as a complex, multidimensional institution combining legal and politico-legal elements aimed at restoring justice and upholding the rule of law in the international community, grounded in the fundamental principle of *reparatio in integrum* — the full restoration of the violated right or the situation that existed prior to the breach.

The key forms of material liability — restitution, compensation, and indemnification — are examined with a detailed analysis of their legal nature, distinctions, and order of priority in application. It is established that restitution constitutes the primary and preferred form of reparation, aimed at restoring the status quo ante, whereas compensation is applied in cases where restitution is impossible or impracticable. The broad scope of compensation in international law is substantiated, encompassing direct material damages, moral injury (*préjudice moral*), loss of future earnings, and damages arising from delays in the performance of obligations.

The specificities of the liability of international organisations are analysed — an area that represents one of the most complex problems in contemporary international law. It is demonstrated that such liability combines elements of both international and domestic law and cannot be examined solely through the lens of international treaties; the internal rules and procedures governing the activities of the organisations must equally be taken into account. It is further established that the immunity of international organisations is not absolute and is progressively being circumscribed by the jurisprudence of international courts and arbitral tribunals.

The specific characteristics of material liability in conditions of armed conflict are examined. It is established that in wartime this liability acquires distinct features: the determination of the fact and extent of damage is significantly complicated; the destruction of evidence and restricted access to affected territories impede the proper documentation of losses; and harm extends not only to military objectives but also to the civilian population, infrastructure, the environment, and cultural heritage. In this context, material liability functions as an instrument combining both preventive and restorative functions.

Particular attention is devoted to the mechanisms for compensating Ukraine for the damage caused by the armed aggression of the Russian Federation. The role of United Nations General Assembly Resolution A/ES-11/L.6, "Furtherance of Remedy and Reparation for Aggression against Ukraine", adopted on 14 November 2022, is examined. This Resolution operates simultaneously as a legal and a political instrument, legitimising Ukraine's reparation claims at the highest international level. The functioning of the

International Register of Damage is analysed, as is the jurisprudence of the International Court of Justice, the European Court of Human Rights, and the national courts of Ukraine, which demonstrates the effectiveness of combining legal procedures, expert damage assessment, and international cooperation in the process of realising the right to compensation.

The necessity of a comprehensive approach to the implementation of material liability — one that integrates legal, diplomatic, and economic mechanisms — is substantiated. It is demonstrated that traditional methods of compensating direct damages require substantial transformation and adaptation to the new realities, including recognition of non-material losses: the social consequences for the population, reputational and psychological harm to the state and organisations, and the destruction of cultural heritage.

Recommendations are formulated for improving Ukraine's national legislation, enhancing the effectiveness of international legal mechanisms for reparation, and establishing transparent procedures for post-war reconstruction. In particular, the necessity of clarifying criteria for the determination of damages, establishing specialised international compensation funds — including those financed through the confiscation of the aggressor state's assets — and integrating modern digital platforms for monitoring the enforcement of compensation decisions is substantiated. It is emphasised that systematic coordination among national authorities, international judicial institutions, and specialised expert commissions constitutes an indispensable condition for the effective and transparent implementation of material liability mechanisms.

Keywords: international law, international sanctions, material responsibility of the state, state sovereignty, international standards, international cooperation, human rights, international organizations, rule of law, presumption of innocence, armed conflict, war crimes, implementation of international norms, jurisdiction of international courts, European Convention on Human Rights.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бялий Г. А. До проблеми визначення міжнародно-правової відповідальності в міжнародному публічному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 687-691. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.121>

2. Бялий Г. А. Форми та механізми реалізації матеріальної відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 497-505. DOI: [DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.68](https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.68)

3. Бялий Г. А. Репарації за наслідки збройних конфліктів: міжнародно-правові механізми та практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 728-732. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/176>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Бялий Г. А. Поняття контрзаходів у сучасному міжнародному праві. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України*: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 року). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2023. С. 325-327.

5. Бялий Г. А. Міжнародна відповідальність держав у системі прав людини. Матеріали круглого столу «Європейські стандарти освітніх програм: молодь і наука»: Тези доповідей (м. Київ, 10 листопада 2022 року). Київ: НАУ, 2022. С. 20-21.

6. Бялий Г. А. Сатисфакція як форма відповідальності держав у міжнародному праві. *Круглий стіл з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя*: Тези доповідей (м. Київ, 23 лютого 2023 року). Київ: НАУ, 2023. С. 18-20.

7. Бялий Г. А. Роль Ради Безпеки ООН у підтримці міжнародного миру та безпеки. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку*: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 07 червня 2024 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 277-279.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	13
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ.....	37
1.1. Правові засади та принципи матеріальної відповідальності у міжнародному праві	38
1.2. Види матеріальної відповідальності: відшкодування, компенсація, реституція	54
Висновки до розділу 1	68
РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ.....	70
2.1. Матеріальна відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії.....	70
2.2. Відповідальність міжнародних організацій за заподіяну матеріальну шкоду	101
2.3. Механізми компенсації та відшкодування збитків у міжнародному праві....	121
Висновки до розділу 2	130
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ	133
3.1. Матеріальна відповідальність у контексті збройних конфліктів та їх наслідків	133
3.2. Міжнародно-правові механізми відшкодування матеріальної шкоди Україні внаслідок агресії	146
3.3. Перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності в міжнародному праві у післявоєнний період.....	160
Висновки до розділу 3.....	174
ВИСНОВКИ.....	176
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	182
ДОДАТКИ.....	195

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. Інститут міжнародно-правової відповідальності є найважливішим компонентом сучасного міжнародного права, тим, що забезпечує його ефективність, легітимність та реальну результативність у регулюванні міжнародних відносин. Усі форми міжнародно-правової відповідальності включають матеріальну відповідальність, яка має особливе значення, оскільки вона безпосередньо спрямована на відновлення порушеного міжнародного правопорядку шляхом відшкодування матеріальної шкоди, завданої суб'єктам міжнародного права. На вибір теми дослідження вплинуло кілька важливих факторів.

Сучасний етап розвитку міжнародних відносин характеризується зростанням кількості міжнародно-протиправних діянь, які призводять до величезних матеріальних збитків для держав, міжнародних організацій та їхнього населення. Нещодавні події, підкреслені повномасштабною збройною агресією, яку російська федерація розпочала проти України станом на 24 лютого 2022 року, викликали негайну та нагальну потребу в ефективних міжнародно-правових механізмах відповідальності, а також надання компенсації за завдану матеріальну шкоду.

По-друге, масштаби руйнування інфраструктури, економічних втрат та людських страждань в Україні є безпрецедентними для Європи після Другої світової війни. За оцінками експертів, загальна сума збитків, завданих Україні внаслідок агресії, становить сотні мільярдів доларів США та продовжує зростати. Це свідчить про необхідність глибокого наукового аналізу існуючих міжнародно-правових інструментів матеріальної відповідальності та розробки нових підходів до їх реалізації в контексті сучасних викликів.

По-третє, незважаючи на значні наукові досягнення в галузі міжнародно-правової відповідальності, інститут матеріальної відповідальності вимагає глибокого переосмислення на основі сучасної практики міжнародними судовими та арбітражними органами в умовах зміни геополітичної ситуації та нових форм міжнародно-протиправних діянь. Це має зосередитися, зокрема, на питаннях, що стосуються відповідальності за акти агресії, воєнні злочини та порушення

міжнародного гуманітарного права, які найбільше стосуються ситуації, що склалася в Україні. Україна сьогодні стоїть на передньому краї формування нових підходів до міжнародної співпраці з метою притягнення держави-агресора до відповідальності. Ключовими ініціативами є створення спеціалізованого міжнародного трибуналу та реєстру збитків, що не лише дозволить встановити юридичну відповідальність, а й буде слугувати інструментом відшкодування завданих збитків.

Водночас наукове осмислення цих процесів є критично важливим для:

- Розробки ефективних юридичних механізмів притягнення до відповідальності.
- Забезпечення системної підготовки фахівців у сфері міжнародного права.
- Підвищення ролі України на міжнародній арені через якісне захист національних інтересів.

Практичне значення цього дослідження полягає в необхідності розробки науково обґрунтованих пропозицій щодо вдосконалення національного законодавства України та міжнародно-правових механізмів, мета яких спрямована на повне впровадження відповідальності за шкоду, завдану внаслідок актів агресії.

Таким чином, дослідження матеріальної відповідальності у міжнародному праві має важливе значення для розвитку української науки міжнародного права та підготовки висококваліфікованих фахівців, здатних ефективно представляти інтереси України на міжнародній арені у справах відшкодування збитків та притягнення до відповідальності винних у порушенні норм міжнародного права.

Ступінь наукової розробленості теми. Теоретичні загальної теорії міжнародної відповідальності та основи матеріальної відповідальності у міжнародному праві, зокрема, були предметом досліджень багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених. Хоча українські правознавці (С.С. Андейченко, В.Ф. Антипенко М.М. Антонович, Б.В. Бабін, В.Г. Буткевич, О.В. Буткевич, В.М., Ю.О. Волошин, Репецький, М.В. Буроменський, О.В. Задорожній, В.Н. Денісов, О.М. Дроздов, Н.В. Дрьоміна-Волок, А.О. Коріневич, У.З. Коруц, О.В. Котляр, Я.В.

Лазур, І.Р. Мудра, І.С. Нурулаєв, К.В. Смірнова та інші). Серед останніх дисертаційних досліджень, що були присвячені зазначеної проблематики, варто звернути увагу на роботу І.Р. Мудрої «Інституційні та правові механізми відшкодування школи, завданої внаслідок збройної агресії». Разом з тим, в Україні все ще бракує конкретних і вичерпних досліджень міжнародних правових питань, пов'язаних з матеріальною відповідальністю держави в цілому та в наслідок збройної агресії, зокрема.

У роботі використані також міжнародно-правові дослідження зарубіжних юристів (Mazeaud H., Mazeaud L., Queneudes L.P., Sörensen M., Reuter P., Bilge A. Suat, Dominice Ch., Sucharitkul S., Ebegbulem J.C., Adams J.A., Burton P., Tams C.J., Lesaffer R., Kolb R., Milanov M., Childers E., Urquhart B., Roeben V., Franck T.M., Cottier T., Echandi R., Leal-Arcas R., Liechti R., Wolfrum R., Delarue M., Les I., Boschiero N., Scovazzi T., Pitea C., Ragni C., Akinsola O. Kayode, Wittich S., Vorng P., d'Argent P., Nurilloev S.S., Wróblewski B., Creutz K., Rosenne S., Ando N., Hamamoto S., Nisugi K., Crawford J., Zheng Y., Bayani S., Bartels S.A., Fraulin G., Etienne S., Wisner S.C., Lee S., Jafarey V.A., Lim J. Preston, Marauhn T., Schermers H.G., Lusa Bordin F., Sinaga O., Erinaldi E., Yanyshen V., Isaiev A., Korobtsova N., Puchkovska I., Karkason D., Treves T., Hartwig M., Moldner M., Dias T., Preston Lim J., Vöneky S., Onishchenko N., Teremetskyi V., Bila V., Chechil Y., Kostenko M.). Емпіричну основу дослідження складають найважливіші міжнародні правові документи, що регулюють питання матеріальної відповідальності у міжнародному праві, зокрема: Статут ООН, Конвенція про запобігання злочину геноциду та покарання за нього 1948 року, Статути трибуналів щодо колишньої Югославії та щодо Руанди, Римський статут Міжнародного кримінального суду, Проект резолюції «Розгляд принципів міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва держав відповідно до статуту Організації Об'єднаних Націй», Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії 2001 року (Конвенція 2001 року), Женевські конвенції 1949 року, Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років, Конвенція Організації Об'єднаних Націй про відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972 рік), Європейська конвенція з прав людини (ЄКПЛ),

Конвенція ООН з морського права (1982 рік) , Багатостороння інвестиційна гарантійна угода (MIGA) , Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер (Гельсінкі, 1976 р.) , Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/ES-11/L.6 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» (2022 рік) та ін., Договір про принципи діяльності держав у дослідженні та використанні космічного простору, включно з Місяцем та іншими небесними тілами (1967 рік) , Міжнародний пакт про громадянські і політичні права , Конвенція про заборону хімічної зброї та Конвенція про мінні засоби , а також численні двосторонні інвестиційні договори.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до науково-правового напрямку дослідження ДВНЗ «Ужгородський національний університет» «Модернізація теорії і практики сучасних глобалізаційних викликів у міжнародному праві» (номер державної реєстрації 0124U002815).

Мета і задачі дослідження. *Мета* дисертаційної роботи полягає у тому, щоб на основі аналізу вітчизняних та міжнародних правових норм, а також практики їх застосування, узагальнення сучасних наукових досліджень, розкрити специфіку інституту матеріальної відповідальності у міжнародному праві, з'ясувати особливості його формування та реалізації, а також розробити науково обгрунтовані пропозиції щодо вдосконалення міжнародно-правових механізмів відшкодування матеріальної шкоди в сучасних умовах, зокрема в контексті збройної агресії проти України.

Досягнення зазначеної мети потребує вирішення наступних **задач**:

- визначити правові засади та принципи матеріальної відповідальності у міжнародному праві;
- проаналізувати види матеріальної відповідальності (відшкодування, компенсацію, реституцію) та їх співвідношення;
- охарактеризувати особливості матеріальної відповідальності держав за міжнародно-протиправні дії;

- проаналізувати механізми компенсації та відшкодування збитків у міжнародному праві та практику їх застосування;
- виявити специфіку матеріальної відповідальності у контексті збройних конфліктів та їх наслідків;
- дослідити та оцінити ефективність міжнародно-правових механізмів відшкодування матеріальної шкоди Україні внаслідок агресії російської федерації.

Об'єкт дослідження – міжнародно-правові відносини, що виникають у зв'язку з настанням, формуванням та реалізацією матеріальної відповідальності суб'єктів міжнародного права за міжнародно-протиправні діяння.

Предмет дослідження – міжнародно-правові норми та принципи, що регулюють матеріальну відповідальність, види та форми її реалізації, міжнародно-правова практика застосування механізмів компенсації та відшкодування збитків.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є сукупність загальнонаукових та спеціально-правових методів наукового пізнання, застосування яких зумовлене метою, завданнями, специфікою предмета й об'єкта дослідження. Проаналізовано вітчизняні та міжнародні законодавчі, нормативно-правові акти, які регламентують діяльність у даному напрямі, а також практику їх застосування. Опрацьовано положення правової доктрини з ключових категорій дослідження, публікації критичного характеру з окремих проблемних питань, довідкові інформаційні джерела. Нормативною основою дослідження є акти законодавства у широкому значенні (законодавчі та підзаконні акти). Звернено особливу увагу на положення актів міжнародного рівня: хартії, конвенції, договори, рекомендації з питань ефективності упровадження конституційно-правових принципів взаємодії громадянського суспільства та політичної влади. Філософсько-світоглядною основою дослідження є загальні положення, принципи та парадигми діалектики, герменевтики, феноменології та синергетики.

Методологічна основа дослідження. Методологічну основу дисертації становить сукупність загальнонаукових та спеціально-правових методів наукового пізнання, застосування яких зумовлене метою, завданнями та специфікою предмета дослідження.

Формально-правовий та порівняльно-правовий методи використовувалися передусім у першому та другому розділах для аналізу правових засад і принципів матеріальної відповідальності, дослідження її видів, а також для виявлення спільних рис і відмінностей у підходах різних міжнародних судових та арбітражних органів - зокрема Міжнародного Суду ООН, Європейського суду з прав людини та міжнародних компенсаційних комісій.

Історико-правовий метод застосовувався переважно в першому розділі та частково в другому, де досліджувалися походження й трансформація інституту матеріальної відповідальності - від форм репарацій після Першої та Другої світових воєн до сучасних механізмів відшкодування шкоди, закріплених у Конвенції 2001 року.

Діалектичний та системно-структурний методи були задіяні в першому і другому розділах для виявлення особливостей взаємозв'язку між різними формами матеріальної відповідальності - реституцією, компенсацією та сатисфакцією, а також для визначення місця інституту матеріальної відповідальності в системі міжнародно-правової відповідальності загалом.

Формально-логічний метод, що охоплює аналіз, синтез та індукцію, застосовувався в усіх трьох розділах: у першому - для дослідження теоретичних поглядів на правову природу матеріальної відповідальності держав і міжнародних організацій та нормативно-правової бази відповідних відносин; у другому - для аналізу судових прецедентів і узагальнення практики міжнародних органів; у третьому - для синтезу висновків щодо перспектив розвитку інституту матеріальної відповідальності у післявоєнний період та формування пропозицій з удосконалення механізмів відшкодування шкоди Україні.

Наукова новизна одержаних результатів дисертації полягає в тому, що вона є комплексним монографічним дослідженням, в якому вперше у вітчизняній науці міжнародного права проаналізовано теоретичні засади визначення матеріальної відповідальності в міжнародному праві, а також практичні проблеми її застосування у сучасних умовах. Її наукова новизна конкретизується у таких

основних науково-теоретичних положеннях, узагальненнях, пропозиціях та рекомендаціях, що виносяться на захист:

уперше:

- встановлено, що міжнародно-правова відповідальність виступає як один із найстаріших інститутів міжнародного права, що склався на базі звичаєво-правових норм – однак цей інститут класичного міжнародного права відрізняється від інституту, що сформувався в сучасному світі, бо у минулому відповідальність головним чином зводилася до обов'язку держави відшкодувати шкоду, заподіяну особі або майну іноземців, сьогодні він, по-перше, володіє суттєвими наробками у контексті свого міжнародно-правового наповнення договірної природи (розроблено міжнародно-правові договори, а також їх проєкти); по-друге, основна увага в ньому приділяється юридичній відповідальності як держави загалом, так і її органів та посадових осіб;

- зазначається, що застосування норм міжнародно-правової відповідальності призводить до формування відповідної системи координат поведінково-діяльнісної спрямованості, а саме – виникнення нових міжнародно-правових відносин, які породжують, з одного боку, обов'язок держави-правопорушника припинити неправомірні дії, відновити порушене право потерпілої держави, відшкодувати заподіяну шкоду або піддатися санкціям, а з іншого – право потерпілої сторони вимагати від держави-правопорушника виконання цих обов'язків і отримати відповідне відшкодування та задоволення;

- обґрунтовується, що матеріальна відповідальність у міжнародному праві відрізняється від нематеріальної насамперед тим, що її предметом є конкретне відшкодування шкоди, завданої протиправними діями, яке може бути виражене у грошовій або речовій формі, при цьому цей інститут базується на фундаментальному принципі *reparatio in integrum* – повного відновлення порушеного права або стану, який існував до настання порушення, причому, такий підхід забезпечує справедливість, адже мета матеріальної відповідальності – не лише покарати винну сторону, а й відновити права постраждалої сторони у максимально можливому обсязі;

- наведено авторське визначення матеріальної відповідальності у міжнародному праві, що розуміється як це складний, багатовимірний інститут, який поєднує в собі як юридичні, так і політико-правові елементи, спрямовані на відновлення справедливості та підтримання правопорядку у міжнародній спільноті;

- аргументовано, що міст поняття компенсації у міжнародному праві значно ширший за просте відшкодування прямої матеріальної шкоди, бо вона може включати: а) прямі матеріальні збитки, що безпосередньо виникли через порушення, такі як вартість знищеного майна або витрати на відновлення порушених прав; втрати майбутніх доходів, які могли бути отримані як наслідок порушення (наприклад, втрата прибутків через втрату підприємства або інвестицій); б) моральну шкоду, яка, хоч і не має прямої матеріальної оцінки, визнається міжнародними судами як збиток, що підлягає компенсації, особливо у справах, пов'язаних із порушенням прав людини чи нанесенням шкоди репутації; в) втрати, пов'язані із затримкою виконання обов'язків, коли шкода виникає через несвоєчасність відшкодування, наприклад, упущена вигода або додаткові витрати, спричинені тривалим невиконанням міжнародних зобов'язань, – причому особливістю компенсації є її гнучкість – бо вона може варіюватися залежно від конкретних обставин справи, характеру збитків, політичного та правового контексту, бо саме: а) ця властивість робить компенсацію ефективним і практично незамінним механізмом у міжнародно-правових спорах, де точне відновлення початкового стану за допомогою реституції є неможливим; вона отримала у міжнародному праві широке визнання як ефективний механізм матеріальної відповідальності, що дозволяє гнучко реагувати на різноманітні ситуації порушення міжнародних зобов'язань; в) її застосування підтримується численними рішеннями міжнародних судів і арбітражів, які конкретизують межі та умови виплат;

- аргументовано, що відповідальність міжнародних організацій за заподіяну матеріальну шкоду належить до одних із найскладніших і найактуальніших проблем сучасного міжнародного права – це, насамперед, пов'язано з низкою

специфічних факторів, які роблять регулювання цього питання особливо складним і багатогранним, бо саме міжнародні організації: а) виконують широкий спектр функцій – від підтримки миру і безпеки, гуманітарної допомоги, регулювання економічних відносин до захисту прав людини, що накладає на них особливу відповідальність за можливі негативні наслідки їх діяльності; б) мають унікальний правовий статус, який відрізняється від статусу держав – бо вони створені за згодою держав-членів, діють на основі міжнародних договорів і мають обмежені, делеговані повноваження, що визначають межі їхньої відповідальності;

- доведено, що матеріальна відповідальність у період збройних конфліктів набуває особливого значення: а) оскільки наслідки воєнних дій часто призводять до масштабних матеріальних збитків як для держав, так і для приватних осіб; б) при цьому йдеться не лише про руйнування інфраструктури, житлового фонду чи економічних ресурсів, але й про завдання шкоди навколишньому середовищу, культурній спадщині та об'єктам, що мають критичне значення для життєзабезпечення населення; в) правове регулювання цього аспекту міжнародного права базується на фундаментальних принципах обмеження насильства, захисту цивільного населення та відновлення порушених прав, що закріплені у міжнародних договорах і звичаєвих нормах; г) при цьому, важливою складовою є визначення кола суб'єктів відповідальності, яке охоплює не лише держави, а й міжнародні організації та, у певних випадках, індивідів; г') не менш значущими є питання порядку нарахування відшкодування та ефективних механізмів реалізації компенсаційних зобов'язань, які мають забезпечити реальне відновлення справедливості та недопущення безкарності за воєнні правопорушення; д) у цьому контексті матеріальна відповідальність виступає інструментом, що поєднує як превентивну, так і відновну функцію, формуючи основу міжнародно-правового реагування на наслідки збройних конфліктів;

- доведено, що сучасні тенденції розвитку міжнародного права свідчать про прагнення створення більш ефективних механізмів компенсації та відновлення порушених прав, – це включає формування спеціалізованих міжнародних компенсаційних фондів, розвиток прецедентної практики в міжнародних судах, а

також активізацію ролі Міжнародного кримінального суду, трибуналів та арбітражних органів у питаннях визначення обсягу збитків та забезпечення їх відшкодування, – при цьому, важливим є поєднання превентивних, каральних та відновних функцій міжнародного права, що дозволяє підвищити ефективність матеріальної відповідальності, гарантувати захист цивільного населення, відновлення зруйнованої інфраструктури та екологічної рівноваги у зоні конфлікту, а також зміцнити довіру до міжнародних правових інститутів і сприяти стабільності міжнародних відносин;

- аргументовано, що Резолюція Генеральної Асамблеї ООН. A/ES-11/L.6 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України», що прийнята 14 листопада 2022 року, набуває подвійного значення: вона виступає водночас і правовим, і політичним документом – отже, з одного боку, вона легітимізує вимоги України про репарації на найвищому міжнародному рівні, з іншого – створює передумови для мобілізації фінансових, організаційних та інституційних ресурсів міжнародної спільноти для практичного виконання цих вимог; причому, з огляду на відсутність універсальних прецедентів подібного масштабу, цей документ може стати новою віхою у розвитку міжнародного права відповідальності та компенсаторних механізмів у випадках збройної агресії;

- доведено, що впровадження інноваційних міжнародно-правових механізмів передбачає створення комплексної системи координації між національними органами влади, міжнародними судовими та арбітражними інстанціями, а також спеціалізованими експертними комісіями – такий підхід дозволяє розробляти уніфіковані методики оцінки шкоди, встановлювати чіткі критерії відповідальності та забезпечувати ефективний контроль за виконанням прийнятих рішень;

- аргументовано, що скоординована взаємодія цих органів забезпечує прозорість, законність та ефективність виконання міжнародних зобов'язань, сприяє мінімізації правових колізій, підвищує довіру до національної правової системи та створює надійні передумови для комплексного впровадження механізмів реституції і репарацій на національному рівні – причому, післявоєнний період характеризується появою нових форм шкоди, які виходять за межі традиційних

матеріальних втрат, і ставить перед державою комплексні виклики у сфері міжнародної відповідальності – серед таких загроз особливо виділяються: а) руйнування критичної інфраструктури, включно з транспортними, енергетичними та комунікаційними системами, що безпосередньо впливає на економіку, життєдіяльність населення та функціонування державних інституцій, порушуючи стабільність державного управління і соціальної структури; б) значною проблемою також є екологічна шкода, спричинена забрудненням довкілля, руйнуванням природних ресурсів, деградацією екосистем і порушенням природоохоронних стандартів, що в) своєю чергою, вимагає застосування спеціалізованих міжнародних механізмів відшкодування екологічних збитків, включаючи залучення експертних оцінок, міжнародних фондів і процедур, спрямованих на відновлення природного середовища та запобігання подальшим негативним наслідкам;

- резюмується, що для забезпечення ефективного функціонування інституту матеріальної відповідальності та реалізації механізмів відшкодування збитків у післявоєнний період необхідно розробити та впровадити комплексні правові та організаційні заходи, – до них належить уточнення критеріїв визначення збитків, що дозволяє забезпечити однозначність і передбачуваність процедур оцінки шкоди, а також створення національних і міжнародних механізмів моніторингу виконання рішень щодо компенсацій, які б гарантували прозорість та підзвітність усіх задіяних органів; при цьому важливо інтегрувати сучасні цифрові платформи та інформаційні системи для контролю за виконанням рішень і відстеженням процесів відшкодування, що підвищить ефективність та оперативність реалізації прав постраждалих осіб і суб'єктів;

удосконалено:

- авторське визначення міжнародно-правової відповідальності держав, яку у технологічно-логістичному розумінні пропонується визначати як реалізацію юридичних наслідків у рамках міжнародних правовідносин, що настали внаслідок міжнародно-протиправного діяння, а також як зобов'язання держави-правопорушника відновити міжнародний правопорядок і зазнати певних обмежень,

пов'язаних прямо або побічно з державним примусом. Крім того, у облігаторному розумінні таку відповідальність треба визначити як право держави-жертви, що зазнала шкоди, а також інших держав чи міжнародних організацій застосувати ці обмеження з метою забезпечення відповідальності за порушення міжнародних правовідносин;

- положення про те, що матеріальна відповідальність не обмежується лише державами як основними суб'єктами міжнародного права, – бо у сучасних умовах ця відповідальність все частіше поширюється і на міжнародні організації, окремі фізичні та юридичні особи, що беруть участь у міжнародних відносинах, – причому, це зумовлено зростанням ролі багатосторонніх інституцій і розширенням сфери міжнародного права, що робить інститут матеріальної відповідальності більш гнучким та адаптованим до різноманітних правових ситуацій;

- положення про те, що профільна узагальнено-кодифікаційна діяльність ООН і прийняття Конвенції про відповідальність держав 2001 року стали визначальними кроками в еволюції інституту матеріальної відповідальності, сприяючи формуванню сучасної міжнародної доктрини, що поєднує кодифікацію норм із практичними механізмами їх реалізації на міжнародному рівні;

- висновок про те, що особливого значення у сучасному тлумаченні набувають питання точного визначення обсягу шкоди, що виникла внаслідок протиправної дії, – це включає: а) ретельний аналіз причинно-наслідкового зв'язку між діями винної сторони та завданими збитками, що є необхідною умовою для законного притягнення до матеріальної відповідальності; б) відсутність такого зв'язку унеможлиблює виправдане вимагання компенсації, тому встановлення його на практиці часто потребує складної експертизи та докладного розгляду обставин справи;

- положення про те, що окрім своєї основної функції компенсації, матеріальна відповідальність виконує важливу превентивну роль, яка має суттєвий вплив на поведінку суб'єктів міжнародного права. Відчуття загрози накладення матеріальних санкцій, таких як значні фінансові компенсації або реституція, стимулює держави, міжнародні організації, а іноді й приватних суб'єктів

утримуватися від порушення міжнародних норм і зобов'язань – у підсумку, це створює додатковий механізм стримування, який працює навіть у відсутності жорстких примусових заходів, характерних для внутрішніх правових систем;

- висновок про те, що принципово важливою рисою відшкодування є його спрямованість не на покарання винної сторони, а на ліквідацію наслідків завданої шкоди, – це означає, що: а) відшкодування має відновлювати правовий баланс між сторонами, відновлюючи статус-кво, який існував до порушення; б) такий підхід відповідає принципу справедливості, який лежить в основі міжнародного права, і забезпечує можливість реалізації права потерпілої сторони на ефективний захист; в) компенсація в міжнародному праві є однією з ключових форм матеріальної відповідальності і представляє собою грошове або інше майнове відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення міжнародно-правових зобов'язань; г) остання відрізняється від реституції тим, що не завжди передбачає повне відновлення первісного стану, а спрямована насамперед на покриття фактичних збитків, які потерпіла сторона зазнала через протиправні дії;

- положення про те, що реституція розглядається як один із засобів міжнародно-правового захисту, що дозволяє потерпілій стороні вимагати повернення вилученого майна у його первісному вигляді, – причому, її основна мета – відновити стан, який існував би за відсутності протиправної дії чи бездіяльності, зокрема шляхом анулювання незаконних актів, повернення неправомірно відчужених об'єктів або припинення подальших порушень. При цьому, сутнісними рисами реституції є: передача майна законному власнику, можливість реалізації як приватними, так і публічними суб'єктами, а також застосування на користь тих осіб чи органів, права яких були порушені;

- положення про те, що принципи матеріальної відповідальності в міжнародному праві справді відображають суть основоположних засад відповідальності держав за міжнародно-правові діяння, і саме їх слід покласти в основу притягнення держав до відповідальності, при цьому їх перелік можна доповнити ще одним принципом, що має не меншу значущість для правильного

розуміння змісту правовідносин відповідальності – принципом невідворотності несприятливих наслідків;

- положення про те, що сучасний тренд розвитку демонструє зростання ролі і значення позасудових механізмів компенсації, коли міжнародне право та корпоративна відповідальність інтегруються для забезпечення ефективного відшкодування та мінімізації соціально-екологічних ризиків, – при цьому: а) позасудові механізми також відіграють превентивну роль у міжнародному праві, оскільки стимулюють держави та інші суб'єкти до дотримання встановлених норм і запобігання порушенням; б) вони сприяють формуванню прецедентів дипломатичного та техніко-правового врегулювання, які можуть надалі впливати на розвиток судової практики; в) важливою умовою ефективності таких механізмів є наявність чітко визначених процедур, прозорості дій посередників, а також добровільної та свідомої участі сторін у процесі врегулювання. позасудові механізми компенсації виступають важливим інструментом сучасного міжнародного права, здатним забезпечувати відновлення порушених прав та інтересів із мінімальними витратами часу і ресурсів, поєднуючи юридичну суворість із практичною гнучкістю, що особливо актуально в умовах комплексних міжнародних суперечок та масштабних порушень;

- висновок про те, що матеріальна відповідальність у період збройних конфліктів є складним і багатогранним інститутом міжнародного права, який охоплює як відшкодування шкоди, заподіяної державам, так і компенсацію збитків, завданих окремим фізичним та юридичним особам, зокрема, в умовах воєнних дій така відповідальність набуває особливих ознак, адже масштаб руйнувань і кількість потерпілих у рази перевищує аналогічні ситуації в мирний час – при цьому шкода поширюється не лише на військові об'єкти, але й на цивільне населення, інфраструктуру, довкілля, культурні пам'ятки, що створює нові виклики для міжнародної спільноти у сфері захисту прав людини та відновлення справедливості;

- положення про те, що матеріальна відповідальність у воєнний час має комплексний і багаторівневий характер, вона: а) поєднує державну

відповідальність, індивідуальну кримінальну відповідальність та новітні механізми компенсації для жертв; б) водночас існуюча система є фрагментарною й потребує вдосконалення, бо необхідні уніфіковані міжнародні стандарти фіксації воєнних злочинів, ефективні процедури реалізації компенсаційних вимог і механізми, здатні забезпечити баланс між відновленням порушених прав та превенцією нових порушень;

- висновки про те, що аналіз міжнародно-правових механізмів відшкодування матеріальної шкоди Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації свідчить про їх комплексний і багаторівневий характер, що поєднує діяльність міжнародних організацій, судових інституцій та національних судів, – при цьому, практика Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини та національних господарських судів України демонструє ефективність поєднання юридичних процедур, експертної оцінки збитків та міжнародної кооперації у процесі реалізації права на компенсацію;

- положення про те, що після завершення активних бойових дій між Росією та Україною ключовим завданням міжнародного права стає ефективне забезпечення відшкодування матеріальних збитків, завданих державам, міжнародним організаціям, підприємствам і приватним особам, – причому, в сучасних умовах післявоєнного відновлення цей процес набуває особливого значення, оскільки він впливає не лише на економічну стабільність держави, а й на соціальну згуртованість та відновлення інфраструктури;

- положення про те, що сучасні міжнародно-правові тенденції демонструють, що традиційні методи компенсації прямих збитків потребують суттєвої трансформації та адаптації до нових реалій післявоєнного відновлення – тобто, підходи, які раніше фокусувалися виключно на відшкодуванні матеріальної шкоди, – сьогодні вимагають комплексного підходу, що включає як матеріальні, так і нематеріальні втрати – причому, до нематеріальних збитків належать соціальні наслідки для населення, психологічна та репутаційна шкода держави й організацій, а також руйнування культурної спадщини, яка формує національну ідентичність та історичну пам'ять суспільства;

- положення про те, що адаптація міжнародно-правових механізмів до потреб відновлення України передбачає комплексне і системне застосування принципів справедливості та пропорційності при визначенні обсягів компенсації – це включає розробку спеціалізованих методик оцінки збитків, які враховують як прямі матеріальні втрати, так і непрямі економічні збитки, соціальні наслідки та руйнування культурної спадщини – при цьому важливу роль відіграє залучення міжнародних експертних комісій та незалежних арбітражних процедур, що забезпечує об'єктивну оцінку шкоди та підвищує легітимність рішень у міжнародному правовому полі;

дістали подальшого розвитку:

- розуміння суті матеріальної відповідальності, що полягає в забезпеченні відшкодування тих збитків, які були безпосередньо спричинені протиправними діями чи бездіяльністю суб'єкта міжнародного права, – при цьому важливо, щоб встановлення матеріальної відповідальності базувалося на чітких критеріях, які включають визначення вини, причинно-наслідкового зв'язку між дією та збитками, а також об'єктивного розміру завданої шкоди;

- положення про те, що розвиток інституту матеріальної відповідальності значною мірою відбувався під впливом рішень міжнародних судів і трибуналів, таких як Міжнародний суд ООН, Міжнародний трибунал з морського права та інші арбітражні інституції, – при цьому судова практика сприяла уточненню критеріїв матеріальної відповідальності, визначенню меж відповідальності держав і організацій, а також розробці процедур реалізації права на компенсацію;

- положення про важливий вплив міжнародних договорів у спеціалізованих галузях міжнародного публічного права, таких як міжнародне гуманітарне право, екологічне право, морське право, де матеріальна відповідальність за шкоду набуває особливого значення, – у цих сферах встановлюються додаткові норми і механізми, що посилюють відповідальність суб'єктів міжнародного права за завдані збитки;

- висновок про те, що історичний розвиток інституту матеріальної відповідальності у міжнародному праві є процесом поступової кодифікації, ускладнення і розширення механізмів, які забезпечують відшкодування збитків і

підтримання міжнародного правопорядку – цей інститут пройшов довгий шлях від епохи простих договірних угод до сучасних комплексних міжнародно-правових норм і практик, що відображають потреби глобального співтовариства у справедливості, безпеці та стабільності;

- розуміння того, що правові засади та принципи матеріальної відповідальності у міжнародному праві формують фундамент, на якому базується весь механізм відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародно-правових порушень – бо вони виступають ключовим інструментом, що визначає порядок виникнення, обсяг, порядок реалізації та наслідки матеріальної відповідальності суб'єктів міжнародного права – при цьому, глибоке розуміння цих засад дає змогу не лише чітко окреслити юридичні рамки, в яких відбувається притягнення до відповідальності, але й усвідомити баланс інтересів сторін – винної та постраждалої – причому, саме це сприяє забезпеченню ефективності, справедливості та передбачуваності у міжнародних правовідносинах, що є надзвичайно важливим для підтримання стабільності та порядку на міжнародній арені; водночас ці засади виступають гарантом того, що відповідальність не застосовуватиметься свавільно або надмірно, а навпаки – відповідатиме принципам права і загальноприйнятим нормам міжнародної спільноти;

- доктринально-нормативне положення про те, що матеріальна відповідальність у міжнародному праві є одним із ключових інститутів, що забезпечує реалізацію принципу відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення міжнародних зобов'язань, – вона виступає механізмом відновлення справедливості і балансу між суб'єктами міжнародних відносин, передбачаючи відновлення порушеного майнового стану потерпілої сторони, бо на практиці матеріальна відповідальність проявляється у різноманітних формах, які покликані забезпечити ефективне і справедливе реагування на міжнародно-протиправні дії;

- методологічний висновок про те, що найбільш поширеними і водночас фундаментальними видами матеріальної відповідальності є відшкодування, компенсація та реституція – ці інститути, хоча й мають спільну мету – відновлення порушених прав, водночас відрізняються за своєю природою, обсягом,

механізмами реалізації та правовими наслідками, а саме: а) відшкодування виступає як загальна категорія, що охоплює всі форми матеріальної відповідальності, включно з грошовими виплатами та поверненням майна; б) компенсація в міжнародному праві найчастіше застосовується, коли неможливо або недоцільно здійснити реституцію, а сама реституція має пріоритет як спосіб повернення у первісний стан;

- доктринальне положення про те, що окрім класичних форм матеріальної відповідальності, сучасне міжнародне право визнає також специфіку ординарних та надзвичайних репарацій, що є відповіддю на різну ступінь тяжкості міжнародних правопорушень та несуть різний обсяг правових наслідків – особливу увагу у цій сфері привертає проєкт Комісії з міжнародного права, який визначає порядок реагування на тяжкі порушення міжнародних норм, акцентуючи на колективній відповідальності держав та забороні легітимізації таких порушень;

- положення про те, що у сучасній міжнародно-правовій доктрині і практиці формується тенденція до розширення поняття відшкодування, що включає не лише прямі матеріальні збитки, а й непрямі втрати, такі як втрати майбутніх доходів, витрати на відновлення довкілля, а також моральну шкоду – наприклад, у справі «Чорноморська протока» міжнародний арбітраж визнав, що втрати, пов'язані з порушенням екологічних норм, можуть підлягати відшкодуванню у повному обсязі;

- доктринальне положення, що на думку низки провідних дослідників міжнародного права, обов'язок відновити status quo ante шляхом реституції не варто ототожнювати з простим відшкодуванням шкоди (компенсацією) – бо реституція є первинною і пріоритетною формою відшкодування, оскільки вона спрямована не просто на виплату грошової компенсації, а на безпосереднє повернення порушеного права чи власності, – своєю чергою, відшкодування ж часто розглядається як другорядний засіб, що застосовується у випадках, коли реституція є неможливою або недостатньою;

- концептуальне положення про те, що якщо суб'єкти міжнародно-правової відповідальності сумлінно виконують свої зобов'язання, їхню поведінку слід

вважати юридично відповідальною в сенсі реалізації позитивного аспекту правової відповідальності – цей аспект відповідальності закріплений у так званих первинних (матеріальних) нормах міжнародного права та наявних регулятивних правовідносинах; а внаслідок неправомірних дій або бездіяльності держав та інших суб'єктів міжнародної відповідальності, які порушують свій міжнародний обов'язок, виникають вторинні правовідносини відповідальності у формі ретроспективної юридичної відповідальності, – цей аспект відповідальності існує в охоронних правовідносинах, отже, ідеться про два аспекти, або сторони, одного соціального явища;

- положення про те, що юридична підстава передбачає можливість настання відповідальності, але її недостатньо для виникнення конкретних відносин міжнародної відповідальності, – для реалізації відповідальності необхідна наявність спеціальних фактичних обставин або так званих юридичних фактів, що породжують правоохоронні відносини, при цьому, фактичними підставами настання відповідальності є вчинення міжнародного правопорушення або заподіяння шкоди в результаті незабороненої міжнародно-правової діяльності;

- концептуальне положення, що матеріальна відповідальність держав у міжнародному праві є однією з ключових форм реалізації міжнародно-правової відповідальності за порушення норм і принципів, що регулюють взаємовідносини між суб'єктами міжнародного права – вона передбачає відшкодування завданої шкоди в грошовому або іншому еквівалентному вигляді як наслідок неправомірних дій держави; матеріальна відповідальність виникає у двох випадках: коли правопорушення спричинило матеріальну шкоду, і коли шкода виникла без порушення норми права, але її відшкодування передбачено спеціальним міжнародним договором;

- праксеологічний висновок, що у сучасних реаліях справа США проти Нікарагуа має пряме значення для розгляду конфліктів із застосуванням сили, втручання у внутрішні справи інших держав, а також інвестиційних спорів і питань екологічної шкоди, крім цього, вона слугує орієнтиром для міжнародних судів і

арбітражів, які визначають межі та умови відповідальності держав, особливо у складних випадках, коли шкода має багатогранний і транснаціональний характер;

- праксеологічний висновок про те, що: а) окремою проблемою є відшкодування шкоди, спричиненої у зоні збройних конфліктів; б) в таких ситуаціях складно чітко визначити суб'єктів відповідальності через багаточисельність сторін конфлікту, використання непрямих дій і опосередкованих механізмів спричинення шкоди; крім того, масштаби збитків часто є надзвичайно великими, а їхню повну оцінку ускладнює руйнування інфраструктури і відсутність доступу до постраждалих територій; в) ці проблеми підкреслюють необхідність подальшого вдосконалення міжнародно-правових механізмів, посилення координації між різними міжнародними організаціями та активнішої ролі політичних інструментів для забезпечення виконання рішень; г) у світлі сучасних глобальних викликів – таких як військові конфлікти, екологічні катастрофи, транснаціональні економічні суперечки – інститут матеріальної відповідальності держав перебуває на стадії активного розвитку і трансформації;

- праксеологічний висновок про те, що відповідальність міжнародних організацій є ключовим елементом міжнародного права, що забезпечує юридичну відповідь на порушення ними своїх зобов'язань чи заподіяння шкоди третім сторонам – на відміну від держав, міжнародні організації створюються на основі міжнародних договорів і володіють специфічним правовим статусом, який визначає межі їх компетенції та відповідальності. Юридична відповідальність таких організацій передбачає як матеріальну (відшкодування збитків), так і нематеріальну відповідальність (наприклад, репутаційні наслідки чи заходи примусу);

- положення про те, що основними принципами відповідальності міжнародних організацій є принцип делегованої компетенції, відповідальність за дії або бездіяльність, які виходять за межі їх повноважень, а також дотримання міжнародних зобов'язань, – водночас інститут імунітету, властивий міжнародним організаціям, ускладнює притягнення їх до відповідальності, але цей імунітет не є

абсолютним і поступово коригується практикою міжнародних судів, арбітражів та інших спеціалізованих органів;

- змістовно-потенційний висновок про те, що перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій безпосередньо пов'язані з поступовим зростанням їхньої ролі у вирішенні глобальних проблем, що охоплюють економічну, політичну, соціальну, екологічну та безпекову сфери, бо з кожним роком міжнародні організації отримують дедалі ширші повноваження та впливають на прийняття рішень, які здатні суттєво змінювати економічну та соціальну ситуацію в окремих державах і регіонах – у цих умовах питання матеріальної відповідальності набуває особливої актуальності, оскільки від його ефективного врегулювання залежить не лише захист прав постраждалих, але й рівень довіри до міжнародних інституцій;

- перспективно-змістове положення про те, що подальший розвиток інституту матеріальної відповідальності в міжнародному праві передбачає вдосконалення міжнародно-правових норм, що регулюють порядок відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дій або бездіяльності міжнародних організацій, – йдеться про необхідність уточнення обсягу та меж відповідальності, визначення критеріїв причинно-наслідкового зв'язку між діями організації та настанням шкоди, а також вироблення уніфікованих підходів до оцінки розміру компенсації – при цьому, одним із перспективних напрямів є закріплення у багатосторонніх міжнародних договорах положень, які гарантували б постраждалим доступ до незалежних і неупереджених механізмів розгляду претензій, включаючи спеціалізовані міжнародні трибунали або арбітражні інституції;

- розуміння положення про те, що: а) починаючи з другої половини ХХ століття, посилилося значення індивідуальної кримінальної відповідальності як самостійного інституту міжнародного права; б) Нюрнберзький та Токійський трибунали, створені після Другої світової війни, заклали фундамент для притягнення окремих осіб до відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та злочин агресії – вони встановили, що виконання наказів держави або службове положення не звільняють особу від відповідальності за протиправні дії,

що мають тяжкі гуманітарні наслідки; в) ця доктрина поклала початок формуванню принципів командної відповідальності та персональної відповідальності за міжнародно-правопорушні дії;

- конструктивне положення про те, що сучасні зусилля щодо кодифікації міжнародного гуманітарного права спрямовані на створення комплексного Кодексу міжнародного гуманітарного права, який би систематизував та деталізував норми, що регулюють відповідальність за порушення правил ведення війни, а також встановлював чіткі механізми відшкодування шкоди потерпілим цивільним особам і державам, – основною метою таких ініціатив є уніфікація та узгодження існуючих норм МГП, що наразі регламентуються численними конвенціями, протоколами та спеціальними угодами, а також забезпечення більш передбачуваного та ефективного застосування принципів матеріальної відповідальності у міжнародних правовідносинах – при цьому треба розуміти, що хоча формально цей Кодекс ще не набув статусу багатосторонньої угоди і не має обов’язкової сили, подібні кодифікаційні проекти створюють правову основу для стандартизації оцінки збитків, формалізації процедур відшкодування та підвищення ефективності міжнародного механізму захисту цивільного населення у період збройних конфліктів;

- змістовно-потенційний висновок про те, що наступним кроком в розвитку інституту матеріальної відповідальності в міжнародному праві стане створення повноцінної компенсаційної комісії та спеціального фонду, фінансованого переважно за рахунок конфіскованих російських активів за кордоном – уже зараз у низці держав ЄС, США, Канаді та Великій Британії обговорюється можливість законодавчого забезпечення такого механізму – з одного боку, це викликає складні юридичні дискусії щодо суверенного імунітету держави, законності конфіскації активів, міжнародних зобов’язань щодо власності третіх осіб та необхідності гармонізації національного та міжнародного права; з іншого боку, – накопичення політичної волі та готовності держав до активного втручання свідчить про здатність міжнародного права до адаптації та оперативного реагування в умовах безпрецедентних викликів; разом з тим, реалізація такого механізму матиме

значний прецедентний ефект, закріплюючи практику використання міжнародних активів держав-агресорів для компенсації завданих збитків і формуючи основу для нових стандартів у сфері міжнародних репарацій; крім того, це створює потенціал для комплексного та прозорого підходу до матеріальної відповідальності, який поєднує фінансову спроможність, юридичну визначеність і міжнародну легітимність, що є критично важливим у масштабних конфліктах із серйозними наслідками для цивільного населення та держави;

- змістовно-потенційний висновок про те, що активне застосування сучасних міжнародно-правових інструментів, зокрема міжнародного арбітражу, спеціалізованих комісій та судових інстанцій, стає ключовим елементом формування ефективної системи відшкодування матеріальних збитків, завданих державою-агресором. Залучення цих механізмів дозволяє не лише прискорити процес розгляду матеріальних претензій, але й забезпечити високий рівень прозорості та підзвітності процедур, що є надзвичайно важливим у контексті масштабних руйнувань і значних фінансових втрат;

- змістовно-потенційний висновок про те, що для забезпечення ефективного функціонування інституту матеріальної відповідальності та реалізації механізмів відшкодування збитків у післявоєнний період необхідно розробити та впровадити комплексні правові та організаційні заходи – до них належить уточнення критеріїв визначення збитків, що дозволяє забезпечити однозначність і передбачуваність процедур оцінки шкоди, а також створення національних і міжнародних механізмів моніторингу виконання рішень щодо компенсацій, які б гарантували прозорість та підзвітність усіх задіяних органів – при цьому важливо інтегрувати сучасні цифрові платформи та інформаційні системи для контролю за виконанням рішень і відстеженням процесів відшкодування, що підвищить ефективність та оперативність реалізації прав постраждалих осіб і суб'єктів.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що правовий аналіз, який містить дисертація, основні положення й висновки відображають становлення й розвиток сучасного розуміння поняття економічної функції держави

у міжнародно-правовому виміру, формування та реалізації такої функції, перспективи розвитку міжнародно-правових механізмів регулювання її.

Результати дисертації можуть бути використані у таких сферах:

– *у науково-дослідній* – вперше в національній науці про міжнародне право було проведено комплексний аналіз міжнародних документів, що стосуються матеріальної відповідальності, які до цього часу не були предметом спеціальних наукових досліджень. Положення та висновки дисертації можуть слугувати основою для подальших наукових досліджень.

– *в освітній* – наукові положення, викладені в дисертації, можуть бути використані при викладанні курсів «Міжнародне право», «Право Європейського Союзу» та «Міжнародне економічне право», а також для вдосконалення навчальних програм і підготовки підручників.

– *у практичній* – результати дисертації можуть бути використані в законодавчій діяльності органів державної влади України для вдосконалення законодавства, а також для підготовки та підвищення кваліфікації юристів.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення, висновки та пропозиції, що містяться в дисертації, обговорені, схвалені та рекомендовані до захисту кафедрою міжнародного права юридичного факультету Ужгородського національного університету. Основні положення дисертаційного дослідження були оприлюднені на круглому столі «Європейські стандарти освітніх програм: молодь і наука» (2022 р., м. Київ), на круглому столі з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя (2023 р., м. Київ), на Міжнародній науково-практичній конференції «Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України» (21 квітня 2023 р., м. Харків), на XV Міжнародній науково-практичній конференції «Від громадянського суспільства — до правової держави» (7 червня 2024 р., м. Харків).

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів із підпунктами, загальних висновків та списку використаних джерел. Загальний обсяг дисертації становить 196 сторінки (з них основного тексту - 168 сторінок).

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

1.1. Правові засади та принципи матеріальної відповідальності у міжнародному праві

Правові засади та принципи матеріальної відповідальності у міжнародному праві формують фундамент, на якому базується весь механізм відшкодування шкоди, завданої внаслідок міжнародно-правових порушень. Вони виступають ключовим інструментом, що визначає порядок виникнення, обсяг, порядок реалізації та наслідки матеріальної відповідальності суб'єктів міжнародного права. Глибоке розуміння цих засад дає змогу не лише чітко окреслити юридичні рамки, в яких відбувається притягнення до відповідальності, але й усвідомити баланс інтересів сторін – винної та постраждалої. Це сприяє забезпеченню ефективності, справедливості та передбачуваності у міжнародних правовідносинах, що є надзвичайно важливим для підтримання стабільності та порядку на міжнародній арені. Водночас ці засади виступають гарантом того, що відповідальність не застосовуватиметься свавільно або надмірно, а навпаки – відповідатиме принципам права і загальноприйнятим нормам міжнародної спільноти. Отже, вони становлять не лише юридичну основу, а й морально-правове підґрунтя для розвитку міжнародно-правового механізму матеріальної відповідальності в умовах постійних викликів сучасного світу [1].

Основні принципи матеріальної відповідальності у міжнародному праві становлять комплекс базових положень, які не лише визначають порядок її застосування, а й забезпечують дотримання законності та справедливості у процесі відшкодування збитків. Ці принципи формують міцний нормативний каркас, що регулює взаємовідносини між суб'єктами міжнародного права, встановлюючи чіткі правила й критерії для притягнення до відповідальності. Завдяки їм досягається баланс інтересів винної та постраждалої сторін, що сприяє збереженню стабільності міжнародних відносин і попереджає

виникнення конфліктів чи непорозумінь. Отже, ці принципи є невід'ємною складовою ефективного функціонування міжнародно-правового механізму матеріальної відповідальності та розвитку справедливого і передбачуваного міжнародного правопорядку.

Одним із ключових і фундаментальних принципів матеріальної відповідальності у міжнародному праві є принцип законності, який визначає чіткі межі для виникнення та реалізації відповідальності. Згідно з цим принципом, матеріальна відповідальність може виникати виключно на підставі та в межах встановлених норм міжнародного права — це можуть бути міжнародні договори, загальновизнані звичаї або фундаментальні принципи, що визнаються усіма суб'єктами міжнародних відносин. Принцип законності виступає як важливий інструмент гарантування правової визначеності, оскільки встановлює, що жодна держава чи міжнародна організація не може бути притягнута до матеріальної відповідальності без належного юридичного підґрунтя.

Цей принцип також забезпечує передбачуваність міжнародних відносин, унеможливаючи застосування відповідальності у випадках, які не передбачені міжнародним правом. Відповідно, забороняється накладати санкції, штрафи або вимоги щодо компенсації на підставі довільних або непідтверджених фактів. Законність виключає будь-яке свавілля з боку держав або міжнародних інститутів у застосуванні матеріальної відповідальності, що є важливим для збереження довіри між учасниками міжнародного співтовариства.

Особливу увагу в межах цього принципу приділяють тому, що відповідальність настає лише за дії або бездіяльність, які прямо заборонені або кваліфіковані як неправомірні міжнародним правом. Це означає, що порушення має бути чітко визначеним і задокументованим, що забезпечує прозорість і об'єктивність у визначенні причинно-наслідкових зв'язків між діями порушника і заподіяними збитками. Отже, принцип законності не лише встановлює юридичні рамки для притягнення до матеріальної відповідальності, але й сприяє

збереженню міжнародного правопорядку, підтримці стабільності та справедливості у міжнародних правовідносинах [2, С.35-84].

Принцип справедливості в матеріальній відповідальності відіграє центральну роль, оскільки він акцентує увагу на необхідності об'єктивного, неупередженого та рівноправного підходу до оцінки фактичних обставин кожної конкретної справи. Цей принцип вимагає ретельного аналізу обставин, що призвели до заподіяння шкоди, з урахуванням усіх значущих деталей і контексту, щоб забезпечити максимально справедливе і адекватне рішення. Він передбачає, що розмір компенсації має бути встановлений з урахуванням реального обсягу та характеру завданих збитків, що дозволяє уникнути як надмірного фінансового навантаження на винну сторону, так і несправедливої недооцінки втрат потерпілої сторони.

Справедливість у цьому контексті виступає не лише як юридичний критерій, а й як морально-правовий орієнтир, що визначає етичні межі застосування матеріальної відповідальності. Вона спрямовує держави, міжнародні суди та арбітражні інституції до чесного і збалансованого вирішення спорів, враховуючи інтереси всіх залучених сторін. Завдяки цьому принципу міжнародно-правова відповідальність не перетворюється на інструмент тиску чи репресій, а залишається механізмом відновлення справедливості, відшкодування збитків і підтримки міжнародного миру та порядку.

Крім того, принцип справедливості забезпечує гнучкість у застосуванні норм міжнародного права, дозволяючи враховувати унікальні обставини кожної ситуації. Це особливо важливо у випадках, коли стандартні підходи або суворі формалізми можуть призвести до несправедливих результатів. Таким чином, принцип справедливості забезпечує не тільки юридичну, а й соціальну легітимність міжнародно-правових рішень щодо матеріальної відповідальності, сприяючи довірі між державами та іншими суб'єктами міжнародного права.

Принцип пропорційності є одним із ключових і невід'ємних елементів регулювання матеріальної відповідальності у міжнародному праві. Він передбачає, що розмір відшкодування повинен суворо відповідати фактичним

збиткам, завданим потерпілій стороні, і не повинен перевищувати обсяг, необхідний для повного та адекватного їх відшкодування. Цей принцип спрямований на те, щоб уникнути як недостатнього, так і надмірного відшкодування, яке могло б призвести до несправедливості або стати джерелом подальших суперечок [3, С.715-767].

Важливість принципу пропорційності полягає також у забезпеченні балансу інтересів між винною і постраждалою сторонами. Він слугує механізмом, що обмежує можливість накладення надмірних санкцій чи компенсацій, які могли б не тільки порушити економічну стабільність винної сторони, а й спричинити ескалацію конфліктів на міжнародній арені. Непропорційні заходи можуть мати дестабілізуючий ефект, підривати довіру між державами, створювати умови для нових протистоянь або навіть призводити до політичної ізоляції винного суб'єкта.

Крім того, принцип пропорційності виступає як важливий запобіжник від свавільного чи необґрунтованого застосування матеріальної відповідальності, гарантуючи, що санкції чи компенсації будуть справедливими і обґрунтованими. Це, своєю чергою, підтримує загальну справедливість міжнародного правопорядку, підвищуючи легітимність і прийнятність рішень міжнародних судів, арбітражів та інших компетентних органів.

Пропорційність також сприяє стабільності міжнародних відносин, оскільки вона забезпечує передбачуваність і поміркованість у застосуванні матеріальної відповідальності. Завдяки цьому принципу сторони можуть більш ефективно планувати свої дії та реагувати на правові наслідки, що створює сприятливий клімат для мирного врегулювання спорів і співпраці на міжнародному рівні [4, С.1-34].

Отже, принцип пропорційності є не лише технічним правовим стандартом, а й фундаментальним елементом, що підтримує баланс між інтересами учасників міжнародних правовідносин, забезпечує справедливість і стабільність у міжнародній правовій системі.

Серед інших важливих принципів міжнародного права, що мають суттєве значення для регулювання матеріальної відповідальності, слід особливо виділити принцип відновлення статус-кво ante. Цей принцип орієнтує на прагнення повернути ситуацію до того стану, який існував до моменту заподіяння шкоди, тим самим сприяючи усуненню негативних наслідків протиправних дій. Він підкреслює фундаментальну ідею відновлення порушеного права та відновлення справедливості, що є однією з головних цілей міжнародно-правового механізму відповідальності. Відновлення статус-кво ante не лише символізує прагнення до юридичної рівноваги, але й має практичне значення, оскільки дозволяє мінімізувати тривалість і масштаб шкоди, сприяючи стабілізації відносин між суб'єктами міжнародного права. Завдяки цьому принципу відшкодування шкоди набуває конкретної форми, спрямованої на повернення постраждалої сторони до попереднього, незаплямованого порушенням стану, що підвищує ефективність і справедливість міжнародної відповідальності.

Ще одним важливим елементом системи принципів матеріальної відповідальності є принцип субсидіарності. Він передбачає, що матеріальна відповідальність реалізується лише у випадку, коли інші, менш радикальні або більш прямі засоби захисту порушених прав є недостатніми або технічно неможливими для застосування. Іншими словами, відшкодування збитків виступає як крайній захід, що застосовується після того, як було вичерпано всі інші доступні способи врегулювання конфлікту чи спору. Принцип субсидіарності спрямований на уникнення надмірного навантаження на систему міжнародної відповідальності і забезпечує поступовість і пропорційність у використанні заходів примусу. Він також стимулює суб'єктів міжнародного права шукати мирні, договірні чи адміністративні способи вирішення проблем, перш ніж вдаватися до фінансових санкцій або компенсації.

Поєднання принципів відновлення статус-кво ante і субсидіарності створює збалансований підхід до реалізації матеріальної відповідальності в міжнародному праві, який враховує як потребу у відновленні справедливості, так

і необхідність раціонального і поміркованого застосування правових засобів. Це сприяє формуванню більш ефективної, передбачуваної і справедливої системи міжнародного правового регулювання [5].

Отже, правове регулювання матеріальної відповідальності в міжнародному праві базується на сукупності цих принципів, які разом формують ефективний і збалансований механізм відшкодування шкоди, запобігаючи зловживанням і забезпечуючи стабільність та передбачуваність міжнародної системи [6].

Нормативна база та джерела права матеріальної відповідальності у міжнародному праві є фундаментальними складовими, що формують комплексну і багаторівневу систему правових норм, які регулюють відшкодування шкоди, заподіяної порушеннями міжнародних зобов'язань. Ця система поєднує як письмові, так і неписьмові джерела міжнародного права, забезпечуючи гнучкість і всебічність у регулюванні матеріальної відповідальності та дозволяючи ефективно реагувати на різноманітні ситуації, пов'язані з притягненням суб'єктів міжнародного права до відповідальності.

Серед основних письмових джерел міжнародного права особливе місце займають міжнародні договори, які відіграють ключову роль у встановленні конкретних норм та механізмів матеріальної відповідальності. Ці договори не лише визначають правову основу відповідальності, а й деталізують порядок її реалізації, встановлюють процедури, критерії і способи відшкодування шкоди, що заподіяна порушеннями міжнародних зобов'язань. Міжнародні договори забезпечують чіткість і передбачуваність у правовідносинах між суб'єктами міжнародного права, сприяючи врегулюванню спорів і зниженню ризику виникнення конфліктів.

Особливо важливим прикладом такого договору є Проект статей про відповідальність держав за міжнародно-правопорушні дії 2001 року [7]. Цей документ є результатом кодифікації загальних принципів державної відповідальності, розроблених Міжнародною комісією з міжнародного права. Проект статей чітко закріплює і систематизує положення про обов'язок держави

відшкодувати шкоду, завдану внаслідок її протиправних дій або бездіяльності, які порушують міжнародно-правові норми. Він регламентує ключові аспекти, такі як визначення факту порушення, встановлення причинного зв'язку між дією (або бездіяльністю) і шкодою, а також порядок здійснення компенсації.

Цей акт має важливе значення, оскільки закріплює принцип, що будь-яке порушення міжнародного права державою тягне за собою відповідальність і зобов'язання компенсувати заподіяну шкоду, що є основою для підтримки правопорядку на міжнародній арені. Документ також встановлює механізми взаємодії між державами щодо врегулювання спорів, пропонує принципи співпраці і примирення сторін, а також окреслює випадки, коли матеріальна відповідальність може бути звільнена або обмежена.

Завдяки своїй кодифікаційній природі Проект статей слугує орієнтиром для розробки інших міжнародних угод у різних галузях права, а також для судової і арбітражної практики. Він сприяє уніфікації підходів до застосування матеріальної відповідальності, підвищує правову визначеність і довіру між державами, що вкрай важливо для ефективного функціонування міжнародної системи. Отже, Проект статей 2001 року є не лише ключовим нормативним актом, а й важливим інструментом розвитку теорії і практики міжнародної матеріальної відповідальності.

Також значну вагу у системі нормативних джерел матеріальної відповідальності у міжнародному праві відіграють галузеві договори, які спеціалізовано регламентують питання відповідальності у конкретних сферах міжнародних правовідносин. Ці договори є важливими інструментами, що дозволяють деталізувати і конкретизувати загальні принципи відповідальності, адаптуючи їх до особливостей окремих галузей, а також враховують специфіку регулювання відповідальності за шкоду, заподіяну у відповідних сферах діяльності [8, С.240-245].

Прикладом таких угод є конвенції, розроблені під егідою Міжнародної морської організації (ІМО), які встановлюють норми відповідальності за шкоду, спричинену забрудненням морського середовища. Ці договори покликані

врегулювати відшкодування збитків, що виникають унаслідок аварій, витоків нафти або інших небезпечних речовин, а також інших порушень, пов'язаних з морською діяльністю. Вони передбачають не лише визначення кола відповідальних осіб (держав, операторів суден, власників вантажів), а й механізми пред'явлення претензій, порядок розгляду таких претензій, а також обмеження і ліміти відповідальності, що має важливе значення для балансу інтересів учасників правовідносин [9].

Не менш важливими є міжнародні угоди, що регулюють питання компенсації у сфері ядерної безпеки. У таких договорах визначаються норми відповідальності за шкоду, заподіяну внаслідок ядерних аварій чи інцидентів, а також встановлюються механізми виплат компенсацій потерпілим особам або державам. З огляду на особливу небезпеку і потенційно катастрофічні наслідки ядерних подій, ці договори містять жорсткі правила, які регулюють питання юрисдикції, оцінки шкоди, розміру компенсацій та строків їх виплати, а також питання страхування відповідальності [10, С.135-141].

Крім того, галузеві договори охоплюють сфери охорони навколишнього середовища, міжнародної торгівлі, інвестицій, прав людини та інші ключові напрямки міжнародного права. Наприклад, у сфері захисту довкілля укладаються угоди, що встановлюють відповідальність за шкоду, завдану внаслідок забруднення повітря, водних ресурсів або порушень екологічних стандартів. Такі договори визначають не лише принципи відповідальності, а й передбачають комплексні процедури моніторингу, звітності та врегулювання спорів, включно з можливістю застосування санкцій.

У сфері міжнародної торгівлі та інвестицій відповідні угоди також містять положення про матеріальну відповідальність за порушення контрактних зобов'язань, недотримання стандартів чи норм, що регламентують безпеку товарів, екологічні вимоги або права споживачів. Особливе значення мають інвестиційні договори, які, зокрема, передбачають механізми компенсації інвесторам за шкоду, завдану внаслідок неправомірних дій держави, включаючи націоналізацію, експропріацію чи інші форми втручання у майнові права.

Важливо, що галузеві договори не лише формують правову основу відповідальності, а й детально визначають процедурні аспекти, такі як порядок пред'явлення претензій, розгляд спорів, строки і умови компенсації, що дозволяє забезпечити чіткість і ефективність застосування норм у практичній площині. Завдяки цьому вони сприяють упорядкуванню міжнародних відносин у відповідних сферах, підвищують рівень правової визначеності і створюють умови для своєчасного та справедливого відшкодування збитків.

Отже, галузеві договори є незамінними елементами міжнародно-правової системи матеріальної відповідальності, що забезпечують спеціалізоване і адаптоване регулювання, необхідне для вирішення складних і специфічних питань відшкодування шкоди в різних сферах міжнародних відносин [11, С.49-56].

Важливу роль у формуванні нормативної бази матеріальної відповідальності у міжнародному праві відіграють неписьмові джерела права, зокрема міжнародні звичаї. Міжнародне звичаєве право — це система норм, які склалися внаслідок тривалої і послідовної практики держав, що супроводжується переконанням цих суб'єктів у правовій обов'язковості такої практики (*opinio juris*). Звичаєве право має особливий статус загального міжнародного права і визнається цивілізованими державами як обов'язкове для виконання. Воно становить невід'ємну частину міжнародно-правового регулювання, оскільки здатне охоплювати сфери, які не завжди детально врегульовані в міжнародних договорах.

У сфері матеріальної відповідальності міжнародні звичаї виконують функцію доповнення і розвитку письмових норм. Особливо це актуально у випадках, коли договірна база є неповною або зовсім відсутня, а питання відшкодування збитків потребує чіткого правового регулювання. Завдяки своїй універсальності і тривалій історії застосування звичаєве право формує стабільні, усталені норми, що визнаються усіма або більшістю держав. Наприклад, принципи відшкодування шкоди, визначення причинного зв'язку між діями держави і шкодою, а також поняття відповідальності за шкоду, що завдана іншим

суб'єктам міжнародного права, є характерними елементами звичаєвого міжнародного права.

Крім того, звичаї забезпечують гнучкість і адаптивність міжнародно-правової системи, оскільки вони можуть еволюціонувати і змінюватися відповідно до сучасних потреб і обставин. Вони слугують підґрунтям для розвитку нових правових норм, які згодом можуть бути кодифіковані у міжнародних договорах або стати предметом судової практики. Отже, звичаєве право не лише зберігає традиції, а й активно сприяє модернізації і вдосконаленню міжнародного правового регулювання матеріальної відповідальності.

Окрему роль у неписьмових джерелах права відіграють узагальнені принципи міжнародного права. Ці принципи — це фундаментальні ідеї та норми, які визнаються і застосовуються цивілізованими націями як базові правила міжнародного співіснування. Вони включають такі поняття, як добросовісність, рівність держав, заборона зловживання правом, принцип пропорційності, а також загальні норми щодо справедливості і гуманізму.

Узагальнені принципи права виконують важливу роль у заповненні нормативних прогалин, які можуть виникати у випадках, коли конкретні норми або договори не передбачають усіх аспектів матеріальної відповідальності. Вони слугують своєрідним «мостом» між різними правовими системами, сприяють уніфікації правового простору і формуванню спільних підходів до вирішення міжнародних спорів. Використання цих принципів забезпечує цілісність і логічність правового регулювання, допомагаючи державам і міжнародним організаціям знаходити компромісні і справедливі рішення.

Отже, неписьмові джерела права — міжнародні звичаї та узагальнені принципи — є важливою складовою нормативної бази матеріальної відповідальності у міжнародному праві. Вони доповнюють письмові акти, забезпечують гнучкість і динамічність правового регулювання, сприяють адаптації міжнародного права до нових викликів і зміцнюють загальну систему міжнародної правової відповідальності [12].

Практика міжнародних судів і арбітражних трибуналів займає виняткове місце у формуванні та розвитку норм матеріальної відповідальності у міжнародному праві. Ці органи не лише розглядають конкретні спори, але й виробляють правові прецеденти, що конкретизують і уточнюють застосування загальних принципів відповідальності, адаптуючи їх до різноманітних реалій міжнародних правовідносин. Завдяки цим рішенням теоретичні засади матеріальної відповідальності набувають практичного втілення, а норми міжнародного права стають більш конкретними, зрозумілими і прогнозованими для всіх суб'єктів міжнародного права.

Особливе значення мають рішення Міжнародного суду ООН – головного судового органу Організації Об'єднаних Націй, який відіграє провідну роль у тлумаченні і застосуванні норм міжнародного права. У справах, пов'язаних із відшкодуванням збитків, Міжнародний суд встановлює важливі юридичні критерії: визначає наявність міжнародно-правового порушення, причинно-наслідковий зв'язок між діями чи бездіяльністю держави і завданою шкодою, а також порядок та обсяг компенсації. Ці рішення є авторитетними орієнтирами, на які посилаються як інші міжнародні інстанції, так і національні суди, що сприяє уніфікації і розвитку міжнародного права в цій сфері.

Крім Міжнародного суду ООН, значний внесок у формування практики матеріальної відповідальності вносять арбітражні трибунали, які розглядають спори у різних галузях міжнародного права. Зокрема, інвестиційні арбітражі мають особливе значення, оскільки вони часто стосуються питань відшкодування шкоди, заподіяної державами іноземним інвесторам, і розкривають тонкощі застосування принципів відповідальності в контексті міжнародних економічних відносин. Рішення таких арбітражів допомагають формувати доктрину, що враховує специфіку інвестиційної діяльності, балансуючи між захистом інвестицій і суверенітетом держав.

Міждержавні конфлікти, які розглядаються арбітражами чи спеціальними міжнародними трибуналами, також значною мірою впливають на розвиток норм матеріальної відповідальності. Спори, пов'язані з військовими діями,

порушенням морського права, екологічною шкодою або іншими видами міжнародних правопорушень, потребують глибокого аналізу обставин і правильного застосування принципів компенсації. Практика міжнародних трибуналів у таких справах визначає стандарти доказування, оцінки збитків і форм відшкодування, що згодом інтегруються у міжнародне правове середовище як загальні норми.

Отже, практика міжнародних судів і арбітражних трибуналів є не лише реактивним інструментом вирішення конкретних суперечок, але й активним фактором формування, розвитку і уніфікації норм матеріальної відповідальності. Вона забезпечує адаптацію міжнародного права до нових викликів, сприяє правовій стабільності і передбачуваності у міжнародних відносинах, а також зміцнює довіру між суб'єктами міжнародного права, демонструючи ефективність і справедливість міжнародно-правового механізму відповідальності [13].

Деякі міжнародні договори у сфері прав людини відіграють особливу роль у встановленні механізмів матеріальної відповідальності держав за порушення прав і свобод громадян. Зокрема, такі документи передбачають не лише констатацію факту порушення, але й зобов'язання держави відшкодувати завдану шкоду — як матеріальну, так і моральну. Одним із найважливіших прикладів є Європейська конвенція з прав людини [14] (далі – ЄКПЛ), яка містить комплекс положень щодо захисту прав людини та встановлює систему відповідальності держав-членів Ради Європи за порушення цих прав.

ЄКПЛ передбачає індивідуальні та міждержавні скарги до Європейського суду з прав людини, який має повноваження встановлювати факти порушень та визначати розмір компенсації, яку держава повинна виплатити потерпілому. Такі рішення мають обов'язкову силу і є прикладом конкретної реалізації матеріальної відповідальності у сфері прав людини на міжнародному рівні. Вони забезпечують реальну можливість для осіб захищати свої права, а також стимулюють держави дотримуватися своїх міжнародно-правових зобов'язань.

Крім Європейської конвенції, інші міжнародні договори у сфері прав людини, такі як Міжнародний пакт про громадянські і політичні права [15], а також регіональні угоди в Африці чи Америці, також містять норми, що передбачають матеріальну відповідальність держав за порушення прав. Вони визначають механізми компенсації, репарацій і реституції, які допомагають відновити порушені права і відшкодувати завдані збитки.

Отже, міжнародні договори у сфері прав людини формують особливий пласт нормативної бази матеріальної відповідальності, де акцент робиться не лише на відшкодуванні економічної шкоди, а й на забезпеченні справедливості та відновленні гідності особи як суб'єкта права. Ці механізми суттєво розширюють поняття матеріальної відповідальності у міжнародному праві, підкреслюючи її гуманітарний та соціальний виміри [16].

Крім формальних джерел міжнародного права, важливу роль у формуванні та розвитку норм матеріальної відповідальності відіграють резолюції, рекомендації та інші політико-правові документи, прийняті міжнародними організаціями, такими як Генеральна Асамблея Організації Об'єднаних Націй (ООН), Світова організація торгівлі (ВТО), а також регіональні організації і спеціалізовані агентства. Хоча ці документи не мають формального статусу джерел права, вони здатні суттєво впливати на практику застосування міжнародних норм, формувати спільні підходи і стимулювати розвиток правової системи в цілому.

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН часто виконують ключову роль у кодифікації та систематизації норм міжнародного права, особливо на початкових етапах розвитку тих чи інших правових інститутів, де формальне регулювання ще відсутнє або є недостатнім. Ці документи містять рекомендації щодо застосування основних принципів відповідальності, формують загальні стандарти поведінки для держав та міжнародних організацій, а також виступають каталізаторами для подальшого розвитку міжнародного права.

Наприклад, резолюція Генеральної Асамблеї ООН 60/147 «Про принципи відшкодування шкоди потерпілим від грубих порушень міжнародного

гуманітарного права» (2005) [17], яка встановлює стандарти компенсації жертвам воєнних злочинів та злочинів проти людяності. Хоча ця резолюція має рекомендаційний характер, вона суттєво впливає на розвиток міжнародного гуманітарного права і практику притягнення до матеріальної відповідальності у відповідних випадках.

Резолюції можуть також ініціювати створення спеціалізованих комісій, експертних груп або робочих підкомітетів для опрацювання проектів нових нормативних актів чи кодифікацій. Наприклад, резолюції Генеральної Асамблеї, які підтримують діяльність Міжнародної комісії з міжнародного права (далі – МКМП), стимулюють роботу з уніфікації і вдосконалення норм відповідальності, сприяють міжнародному консенсусу щодо спірних питань і визначають напрямки подальших досліджень.

Окрім того, резолюції часто слугують інструментом дипломатичного тиску і політичного консенсусу, формуючи стандарти поведінки, що приймаються на рівні світової спільноти. Вони можуть виступати як своєрідні «м'які» норми, що, хоча й не є обов'язковими юридично, мають великий вплив на практику держав і міжнародних організацій. Зокрема, такі резолюції допомагають уніфікувати підходи до відшкодування шкоди, запобігають зловживанням у застосуванні принципів матеріальної відповідальності та стимулюють розвиток механізмів мирного врегулювання спорів [18].

Отже, резолюції Генеральної Асамблеї ООН відіграють багатоаспектну роль у становленні та розвитку міжнародного права матеріальної відповідальності, виконуючи функції як правового орієнтира, кодифікатора, каталізатора прогресу, так і політичного інструменту підтримки міжнародної правопорядку.

Світова організація торгівлі (далі – ВТО) відіграє ключову роль у формуванні і регулюванні норм відповідальності в сфері міжнародної торгівлі, що є однією з найбільш динамічних та важливих сфер міжнародних правовідносин. Через свої спеціалізовані органи врегулювання суперечок ВТО створює ефективний механізм розгляду торговельних конфліктів між

державами-членами, що забезпечує неупереджене та оперативне вирішення спорів [19].

Практика ВТО у справах врегулювання суперечок встановлює стандарти компенсації за порушення торговельних угод, які є обов'язковими для сторін. Зокрема, якщо держава-член ВТО визнана винною у порушенні правил, вона зобов'язана вжити заходів щодо усунення порушення, а у випадках, коли це неможливо, сплатити компенсацію іншій стороні або дозволити застосування зустрічних санкцій. Такий механізм покликаний забезпечити баланс інтересів між торговельними партнерами та стимулює дотримання норм міжнародної торгівлі.

Окрім того, ВТО визначає чіткі процедури застосування санкцій, які мають бути пропорційними характеру і масштабу порушення. Це обмежує можливість свавільного використання торговельних обмежень і сприяє збереженню стабільності міжнародних економічних відносин. Визначені ВТО механізми реалізації санкцій та компенсацій ускладнюють ситуацію незаконного чи необґрунтованого тиску, що підвищує рівень довіри між державами.

Завдяки системі врегулювання суперечок, рекомендаціям і прецедентній практиці ВТО суттєво знижуються ризики ескалації торговельних конфліктів і глобальних економічних криз. Вона сприяє встановленню прозорих і передбачуваних правил гри на міжнародному ринку, що є важливим фактором для залучення інвестицій, розвитку торгівлі та економічного зростання.

Отже, діяльність ВТО в сфері матеріальної відповідальності за порушення торговельних угод є важливою складовою сучасної системи міжнародного права. Вона забезпечує захист економічних інтересів держав, сприяє підтримці стабільності і справедливості в глобальній торгівлі, а також укріплює довіру між суб'єктами міжнародних економічних відносин [20].

Окрім ролі міжнародних організацій, вагоме значення мають наукові доктрини і коментарі провідних фахівців у галузі міжнародного права. Погляди, аналіз і рекомендації видатних міжнародних правників формують теоретичну основу, яка допомагає розвивати правову думку, уточнювати поняття і принципи

матеріальної відповідальності, а також вдосконалювати її застосування на практиці. Наукові роботи слугують підґрунтям для законодавчих ініціатив і судових рішень, сприяють уніфікації та гармонізації правових норм у різних юрисдикціях.

Одним із найважливіших інструментів кодифікації і систематизації міжнародного права є проекти, розроблені МКМП. Зокрема, «Кодекс відповідальності держав» є фундаментальним документом, який уніфікує і кодифікує загальні принципи відповідальності, включно з нормами щодо відшкодування шкоди, звільнення від відповідальності, а також механізмами її реалізації. Хоча цей кодекс і має рекомендаційний характер, він широко використовується як орієнтир у міжнародній практиці, часто лягає в основу нових міжнародних угод та судових рішень.

Резолюції і рекомендації міжнародних організацій, наукові доктрини і кодифікаційні проекти виступають важливими доповненнями до формальних джерел права. Вони сприяють адаптації норм матеріальної відповідальності до сучасних викликів міжнародних відносин, допомагають у розбудові єдиного правового простору і підвищують ефективність міжнародно-правових механізмів захисту та відшкодування збитків. Це особливо актуально в умовах глобалізації, де зростає взаємозалежність держав і міжнародних акторів, а правові питання стають дедалі більш комплексними і багатограними.

Отже, нормативна база і джерела права матеріальної відповідальності у міжнародному праві утворюють багатогранну, збалансовану систему, що забезпечує законність, справедливість та ефективність у процесі відшкодування шкоди. Вона слугує основою стабільності і передбачуваності міжнародних відносин, надаючи державам і міжнародним організаціям чіткі правові механізми для врегулювання спорів і мінімізації ризиків конфліктів. Подальший розвиток і адаптація цієї системи є надзвичайно важливими для реагування на сучасні виклики, пов'язані з глобалізацією, технологічним прогресом, новими міжнародними загрозами та складними транснаціональними проблемами.

1.2. Види матеріальної відповідальності: відшкодування, компенсація, реституція

Матеріальна відповідальність у міжнародному праві є одним із ключових інститутів, що забезпечує реалізацію принципу відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення міжнародних зобов'язань. Вона виступає механізмом відновлення справедливості і балансу між суб'єктами міжнародних відносин, передбачаючи відновлення порушеного майнового стану потерпілої сторони. На практиці матеріальна відповідальність проявляється у різноманітних формах, які покликані забезпечити ефективне і справедливе реагування на міжнародно-протиправні дії.

Найбільш поширеними і водночас фундаментальними видами матеріальної відповідальності є відшкодування, компенсація та реституція. Ці інститути, хоча й мають спільну мету – відновлення порушених прав, водночас відрізняються за своєю природою, обсягом, механізмами реалізації та правовими наслідками. Відшкодування виступає як загальна категорія, що охоплює всі форми матеріальної відповідальності, включно з грошовими виплатами та поверненням майна. Компенсація в міжнародному праві найчастіше застосовується, коли неможливо або недоцільно здійснити реституцію, а сама реституція має пріоритет як спосіб повернення у первісний стан.

Окрім класичних форм матеріальної відповідальності, сучасне міжнародне право визнає також специфіку ординарних та надзвичайних репарацій, що є відповіддю на різну ступінь тяжкості міжнародних правопорушень та несуть різний обсяг правових наслідків. Особливу увагу у цій сфері привертає проєкт Комісії з міжнародного права, який визначає порядок реагування на тяжкі порушення міжнародних норм, акцентуючи на колективній відповідальності держав та забороні легітимізації таких порушень.

У цьому підрозділі буде здійснено детальний аналіз ключових видів матеріальної відповідальності, зокрема їхньої природи, відмінностей та практичних аспектів застосування у сучасній міжнародно-правовій системі. Такий підхід дозволить виокремити основні тенденції розвитку інституту

матеріальної відповідальності та оцінити його роль у підтримці стабільності міжнародних відносин.

Відшкодування є фундаментальним інститутом матеріальної відповідальності у міжнародному праві і виступає основним механізмом, через який потерпіла сторона може отримати відновлення порушених майнових прав. Воно передбачає повне або часткове відновлення майнового стану, що був порушений унаслідок неправомірних дій іншої держави або суб'єкта міжнародного права. Зазвичай це здійснюється шляхом надання грошових коштів, які компенсують завдані збитки, або іншими формами компенсації, передбаченими міжнародними договорами чи судовими рішеннями.

Принципово важливою рисою відшкодування є його спрямованість не на покарання винної сторони, а на ліквідацію наслідків завданої шкоди. Це означає, що відшкодування має відновлювати правовий баланс між сторонами, відновлюючи статус-кво, який існував до порушення. Такий підхід відповідає принципу справедливості, який лежить в основі міжнародного права, і забезпечує можливість реалізації права потерпілої сторони на ефективний захист.

З теоретичної точки зору відшкодування має багатогранну природу. Воно охоплює як реальні дії, спрямовані на повернення речей у первісний стан (реституція), так і грошові виплати, які застосовуються у випадках, коли повернення майна або ситуації до попереднього стану неможливе або недоцільне. Такий розподіл підкреслює, що відшкодування є широким поняттям, яке включає в себе різні форми матеріальної відповідальності.

Практичне застосування відшкодування у міжнародному праві часто залежить від конкретних обставин справи, характеру та масштабу заподіяної шкоди, а також від позиції сторін і міжнародних інститутів, що розглядають відповідні суперечки.

Відшкодування також тісно пов'язане з концепцією міжнародно-правової відповідальності, оскільки є практичним втіленням права потерпілої сторони на відновлення порушених прав. Воно служить не тільки засобом відновлення

справедливості, але й важливим елементом превенції, оскільки встановлює економічну відповідальність за порушення і таким чином стимулює дотримання міжнародних зобов'язань.

Варто відзначити, що у сучасній міжнародно-правовій доктрині і практиці формується тенденція до розширення поняття відшкодування, що включає не лише прямі матеріальні збитки, а й непрямі втрати, такі як втрати майбутніх доходів, витрати на відновлення довкілля, а також моральну шкоду. Наприклад, у справі «Чорноморська протока» міжнародний арбітраж визнав, що втрати, пов'язані з порушенням екологічних норм, можуть підлягати відшкодуванню у повному обсязі.

Отже, відшкодування у міжнародному праві виступає як універсальний та гнучкий механізм матеріальної відповідальності, що дозволяє ефективно відновлювати порушені майнові права, підтримуючи правовий порядок і забезпечуючи баланс інтересів міжнародних суб'єктів [21].

Компенсація в міжнародному праві є однією з ключових форм матеріальної відповідальності і представляє собою грошове або інше майнове відшкодування збитків, завданих унаслідок порушення міжнародно-правових зобов'язань. Вона відрізняється від реституції тим, що не завжди передбачає повне відновлення первісного стану, а спрямована насамперед на покриття фактичних збитків, які потерпіла сторона зазнала через протиправні дії.

У міжнародній практиці компенсація часто застосовується у випадках, коли реституція є неможливою або недоцільною. Наприклад, коли повернення майна або предмета спору фактично неможливе через його знищення, неможливість фізичного повернення або зміну обставин, що ускладнюють відновлення первісного стану. У таких випадках компенсація виконує роль альтернативного, але необхідного засобу забезпечення справедливості і відновлення порушених прав.

Зміст поняття компенсації у міжнародному праві значно ширший за просте відшкодування прямої матеріальної шкоди. Вона може включати прямі матеріальні збитки, що безпосередньо виникли через порушення, такі як вартість

знищеного майна або витрати на відновлення порушених прав; втрати майбутніх доходів, які могли бути отримані як наслідок порушення (наприклад, втрата прибутків через втрату підприємства або інвестицій); моральну шкоду, яка, хоч і не має прямої матеріальної оцінки, визнається міжнародними судами як збиток, що підлягає компенсації, особливо у справах, пов'язаних із порушенням прав людини чи нанесенням шкоди репутації; а також втрати, пов'язані із затримкою виконання обов'язків, коли шкода виникає через несвоєчасність відшкодування, наприклад, упущена вигода або додаткові витрати, спричинені тривалим невиконанням міжнародних зобов'язань.

Особливістю компенсації є її гнучкість — вона може варіюватися залежно від конкретних обставин справи, характеру збитків, політичного та правового контексту. Ця властивість робить компенсацію ефективним і практично незамінним механізмом у міжнародно-правових спорах, де точне відновлення початкового стану за допомогою реституції є неможливим.

Компенсація у міжнародному праві отримала широке визнання як ефективний механізм матеріальної відповідальності, що дозволяє гнучко реагувати на різноманітні ситуації порушення міжнародних зобов'язань. Застосування компенсації підтримується численними рішеннями міжнародних судів і арбітражів, які конкретизують межі та умови виплат.

Зокрема, у практиці Міжнародного Суду ООН і міжнародних арбітражів є ряд прецедентів, які демонструють принципи і підходи до визначення компенсації. Справа «Корфузький канал» (Велика Британія проти Албанії, 1949) стала класичним прикладом, де було підтверджено право держави на компенсацію за шкоду, заподіяну внаслідок протиправних дій іншої держави. Суд визнав, що Албанія зобов'язана компенсувати Великій Британії збитки, пов'язані із затримкою проходу військового корабля через канал[22].

В інвестиційних арбітражах, таких як справа «ADC Affiliate Ltd та ADC & ADMC Management Ltd проти Венесуели» (2008), компенсація присуджувалась інвесторам за націоналізацію активів без належної компенсації, причому

підкреслювалося, що вона має відповідати ринковій вартості активів на момент порушення[23].

Щодо нормативної бази, компенсація закріплена в низці міжнародних документів, які формують правову основу її застосування. Стаття 31 Проекту статуту Міжнародного Суду ООН та Стаття 36 Проекту Комісії з міжнародного права (МКМП) про відповідальність держави за міжнародно-протиправні дії прямо передбачають право потерпілої сторони на компенсацію, що має повністю відшкодувати збитки, включаючи втрати, які виникли внаслідок порушення.

Конвенція ООН з морського права (1982 рік) регулює питання компенсації за шкоду, спричинену морським забрудненням, встановлюючи механізми відшкодування, у тому числі з міжнародних фондів компенсації. Більшість міжнародних договорів про захист інвестицій також містять положення про компенсацію у випадках націоналізації чи інших втручань, які призводять до збитків[24].

Крім того, Резолюції Генеральної Асамблеї ООН та інші міжурядові документи визнають право на компенсацію як ключовий елемент відновлення справедливості після збройних конфліктів та інших міжнародних порушень.

Визначення розміру компенсації є складним юридичним і фактичним питанням, що потребує ретельного аналізу. Воно включає оцінку прямих матеріальних збитків із урахуванням відновлювальних витрат, аналіз упущених вигод і втрат майбутніх доходів, визначення розміру моральної шкоди, що хоч і є менш стандартизованою категорією, але набуває все більшого значення у практиці міжнародного правозастосування. Важливим також є врахування економічних факторів, таких як інфляція, курсові коливання та інші зміни, що можуть впливати на реальний розмір відшкодування.

Отже, компенсація у міжнародному праві виступає багатофункціональним, адаптивним і ефективним інструментом, який забезпечує відновлення справедливості та підтримання правового порядку у ситуаціях, коли інші форми матеріальної відповідальності є недостатніми або неможливими для застосування [25].

Реституція у міжнародному праві є однією з найважливіших та найпріоритетніших форм матеріальної відповідальності, що полягає у поверненні порушеного права або майна у той стан, який існував до вчинення протиправної дії. Ця форма відшкодування спрямована на повне відновлення майнового або правового статусу потерпілої сторони і ґрунтується на фундаментальному принципі міжнародного права — принципі повного відновлення справедливості (*restitutio in integrum*).

Реституція розглядається як один із засобів міжнародно-правового захисту, що дозволяє потерпілій стороні вимагати повернення вилученого майна у його первісному вигляді. Її основна мета – відновити стан, який існував би за відсутності протиправної дії чи бездіяльності, зокрема шляхом анулювання незаконних актів, повернення неправомірно відчужених об'єктів або припинення подальших порушень. Сутнісними рисами реституції є: передача майна законному власнику, можливість реалізації як приватними, так і публічними суб'єктами, а також застосування на користь тих осіб чи органів, права яких були порушені.

Як наголошує А.В. Войцехівський, під реституцією слід розуміти повернення державою-порушницею неправомірно вилученого у потерпілих майна, що має індивідуально визначені характеристики (наприклад, архіви, культурні, художні чи історичні цінності). Інакше кажучи, йдеться про відновлення попереднього матеріального стану шляхом повернення речей у натурі. Відповідні положення про реституцію були закріплені у перемир'ях і подальших мирних договорах із державами гітлерівської коаліції, які зобов'язували повернути всю ідентифіковану власність. Найбільшою мірою цілям реституції відповідали саме індивідуально визначені речі [26].

На теоретичному рівні реституція розглядається як ідеальний механізм, що забезпечує максимальне відновлення порушених прав без використання фінансових компенсацій або інших форм відшкодування. Вона передбачає не лише матеріальне повернення майна, але і усунення наслідків порушення, таких

як скасування неправомірних дій, відновлення статус-кво, а у разі потреби — повернення у межі до укладених угод або договорів.

Проте, у практичній площині реституція часто зустрічається з низкою значних труднощів і обмежень. Перш за все, повернення майна або відновлення попереднього стану може бути ускладнене або навіть неможливе через зміни у власності — наприклад, коли об'єкти майна були продані третім особам, передані у користування або змінили власника внаслідок подальших правочинів. Такі ситуації створюють складні юридичні колізії, пов'язані з балансуванням інтересів різних сторін.

Додатково реституція ускладнюється, якщо порушене майно було знищене, пошкоджене або виведене з обігу. У таких випадках повернення первісного об'єкта неможливе, і відновлення здійснюється за допомогою інших форм відшкодування — компенсації чи відшкодування. Аналогічно, політичні або технічні перешкоди можуть ставати на заваді реституції, особливо в умовах збройних конфліктів, окупації або нестабільності у регіоні. Наприклад, неможливість фізично повернути земельні ділянки або культурні цінності через втрату контролю над територією значно обмежує можливості реституції.

Ще однією складністю є факт, що реституція вимагає активної співпраці та волі сторін, особливо порушника, що не завжди можливо за умов ворожнечі або відсутності дипломатичних відносин. У міжнародних суперечках держава-порушник може відмовлятися від добровільного повернення майна або відновлення прав, що ускладнює застосування реституції і змушує потерпілу сторону звертатися до міжнародних судів або арбітражів.

Однак міжнародне право визнає пріоритет реституції над іншими формами відшкодування. Наприклад, Стаття 35 Проекту Комісії з міжнародного права чітко закріплює, що реституція є першочерговим засобом ліквідації наслідків протиправних дій, а компенсація застосовується лише у випадках, коли реституція неможлива або надто ускладнена.

Водночас, міжнародні судові органи, такі як Міжнародний суд ООН, Постійна палата третейського суду або спеціалізовані арбітражні комісії, в своїх

рішеннях часто підкреслюють важливість реституції як способу відновлення порушених прав. Прикладом може слугувати справа щодо повернення культурних цінностей або спори про повернення захопленого майна, де суди наполегливо рекомендують реституцію як основний засіб відновлення.

В окремих випадках реституція може мати і превентивний ефект, оскільки її можливість і застосування стимулюють суб'єктів міжнародного права уникати порушень, знаючи, що відновлення справедливості буде здійснюватися не шляхом простої грошової компенсації, а поверненням у початковий правовий стан.

Отже, реституція в міжнародному праві є ідеальним і максимально повним способом матеріальної відповідальності, проте її практична реалізація часто ускладнена низкою юридичних, політичних і технічних факторів, що робить її застосування можливим лише за певних умов. У випадках неможливості реституції, міжнародне право передбачає застосування альтернативних форм матеріальної відповідальності — компенсації та відшкодування [27, С.288-293].

Військові реституції мали широке практичне застосування після Першої та Другої світових воєн і закріплені в низці важливих мирних договорів, що формували порядок після завершення збройних конфліктів. Так, Версальський мирний договір 1919 року з Німеччиною став одним із перших документів, який встановив зобов'язання держави-агресора відновити завдані збитки та повернути незаконно захоплені території або майно. Аналогічні норми були закріплені у Паризьких мирних договорах 1947 року з Болгарією, Угорщиною, Румунією, Фінляндією та Італією, які передбачали зобов'язання цих держав відшкодувати шкоду, спричинену війною, включно з поверненням майна, реституцією культурних цінностей та іншими формами компенсації.

Загальновизнано, що реституція у військовому контексті має на меті відновити стан речей, що існував до початку порушення, тобто статус-кво анте (*status quo ante*). Це означає, що держава-правопорушник зобов'язана повернути все, що було втрачено потерпілою стороною внаслідок агресії чи інших

військових дій – будь то території, культурні цінності, рухоме чи нерухоме майно.

На думку низки провідних дослідників міжнародного права, обов'язок відновити *status quo ante* шляхом реституції не варто ототожнювати з простим відшкодуванням шкоди (компенсацією). Реституція є первинною і пріоритетною формою відшкодування, оскільки вона спрямована не просто на виплату грошової компенсації, а на безпосереднє повернення порушеного права чи власності. Відшкодування ж часто розглядається як другорядний засіб, що застосовується у випадках, коли реституція є неможливою або недостатньою.

Відповідно до положень Статей про відповідальність держав за міжнародно-правові порушення, реституція визнається базовою формою юридичного реагування на шкоду, яка повинна передувати іншим видам компенсації, якщо вона здійсненна. Ця норма підкреслює принцип пріоритетності відновлення порушеного правового стану над матеріальним відшкодуванням збитків.

Отже, військова реституція у контексті міжнародного права є не лише юридичною вимогою, але й важливим елементом відновлення міжнародного миру і справедливості після збройних конфліктів, сприяючи як реабілітації постраждалих держав, так і стабілізації міжнародних відносин у післявоєнний період [28].

Репарація в міжнародному праві є фундаментальним інститутом матеріальної відповідальності, що передбачає заходи щодо відновлення порушених прав і ліквідації наслідків міжнародно-правових порушень. Її метою є забезпечення справедливості, відновлення правового порядку та компенсування шкоди, завданої потерпілій стороні. Репарація охоплює різноманітні форми відшкодування — від реституції і компенсації до заходів, спрямованих на недопущення повторення порушень. Вона виступає не лише як засіб відновлення матеріальних цінностей, але і як важливий елемент зміцнення міжнародної правової системи, підтримуючи верховенство права і стабільність міжнародних відносин.

У сучасній доктрині і практиці міжнародного права розрізняють два основних види репарацій: ординарні (звичайні) та надзвичайні репарації. Цей поділ відображає різні рівні серйозності порушень, їх наслідки та відповідні правові механізми реагування.

Ординарні репарації — це стандартні, традиційні форми відшкодування збитків, які безпосередньо виникли внаслідок порушення міжнародно-правових зобов'язань. Вони спрямовані на ліквідацію матеріальної шкоди, завданої потерпілому, і зазвичай реалізуються через механізми компенсації або реституції. Ординарні репарації відновлюють порушений майновий чи правовий стан у межах звичайної шкоди, що виникла в конкретному випадку. Ці репарації є основою міжнародно-правової відповідальності і застосовуються в широкому спектрі спорів між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, таких як інвестиційні суперечки, торговельні конфлікти чи порушення договірних зобов'язань.

На відміну від них, надзвичайні репарації застосовуються у випадках тяжких, масштабних або системних порушень міжнародного права, що мають руйнівні наслідки для міжнародної спільноти або окремих держав. Це збройні конфлікти, геноциди, етнічні чистки, великі екологічні катастрофи, а також інші форми масових або тяжких порушень, які виходять за межі звичайних ситуацій. Надзвичайні репарації мають більш комплексний і багатовимірний характер: окрім матеріальних виплат, вони включають заходи для відновлення порушених прав, запобігання повторенню подібних порушень у майбутньому, а також символічні чи моральні компенсації, що мають значення для примирення сторін та відновлення міжнародної довіри [29, С.110-113].

Відомим прикладом надзвичайних репарацій є репараційні зобов'язання, що виникли після Другої світової війни, коли держави-переможниці вимагали відшкодування не лише матеріальних збитків, але й заходів, спрямованих на відновлення миру і безпеки. Сучасна практика включає механізми компенсації та відновлення внаслідок екологічних катастроф, наприклад, рішення Міжнародного трибуналу з морського права (ITLOS) у справі «Гвінейська

затока», де були визначені обсяги компенсації за забруднення моря та заходи з його відновлення [30].

Особливістю надзвичайних репарацій є їхня спрямованість на вирішення не лише індивідуальних, але й колективних або гуманітарних наслідків порушень. Вони можуть передбачати реституцію територій, компенсації за шкоду населенню, заходи з реабілітації постраждалих груп, створення механізмів контролю і моніторингу, а також прийняття резолюцій і міжнародних угод для зміцнення миру і безпеки.

На рівні міжнародного права механізми репарацій закріплені у низці ключових документів. Зокрема, Стаття 31 Проекту статуту Міжнародного Суду ООН та Стаття 36 Проекту Комісії з міжнародного права (КМП) чітко передбачають право потерпілої сторони на повне відшкодування збитків, включно з непрямыми та майбутніми втратами. Конвенція ООН з морського права (1982) встановлює спеціалізовані механізми компенсації за шкоду, завдану морським забрудненням, що є прикладом застосування ординарних репарацій у вузькій, але важливій сфері екологічного права.

Резолюції Генеральної Асамблеї ООН і численні міжурядові документи визнають право на компенсацію як ключовий елемент відновлення справедливості після збройних конфліктів та інших міжнародних порушень, підтримуючи тим самим інституційний механізм надзвичайних репарацій.

Отже, ординарні та надзвичайні репарації відображають різні рівні тяжкості та наслідків порушень міжнародного права, а також різну юридичну відповідальність і обсяг зобов'язань, які накладаються на винну сторону. Їх поєднання дозволяє міжнародній правовій системі гнучко і ефективно реагувати як на повсякденні суперечки, так і на найсерйозніші виклики глобального масштабу, забезпечуючи баланс між відновленням справедливості і підтримкою міжнародного миру та безпеки [31].

Субституція у міжнародному праві означає заміну однієї форми виконання зобов'язання іншою, яка є рівноцінною або прийнятною для потерпілої сторони. Це важливий механізм, що дозволяє забезпечити відновлення порушених прав

навіть у тих випадках, коли первинна форма відшкодування, зокрема реституція, є неможливою або практично невиконуваною. Наприклад, замість повернення конкретної земельної ділянки, яка була незаконно захоплена чи втрачена, потерпілій стороні може бути запропонована грошова компенсація, передача іншої рівноцінної території або інший вид відшкодування.

Основна ідея субституції полягає у гнучкості і адаптивності міжнародно-правових механізмів матеріальної відповідальності. Вона визнає реалії сучасних міжнародних спорів, де фізичне відновлення попереднього стану часто ускладнене політичними, технічними, економічними чи навіть гуманітарними причинами. Такий підхід дозволяє знайти компромісні рішення, які забезпечують ефективне відновлення справедливості і мінімізують тривалість конфліктів.

Субституції широко застосовуються у практиці міжнародних судів і арбітражів. Зокрема, у справах, пов'язаних із територіальними суперечками, повернення реальних територій іноді є неможливим через зміну фактичного контролю або політичні домовленості. В таких випадках застосовують альтернативні засоби компенсації — грошові виплати, технічну допомогу, гарантії безпеки чи інші форми відшкодування.

Прикладом застосування принципу субституції можна вважати рішення Міжнародного суду ООН у справі "Нігерія проти Камеруну" (2002), де через неможливість фізичного повернення деяких земельних ділянок було запропоновано компенсаторні заходи, які враховували інтереси обох сторін і дозволили уникнути ескалації конфлікту[32].

На рівні міжнародного права субституції підтримуються основними положеннями Комісії з міжнародного права (КМП), зокрема у Проекті статті 37, яка передбачає право потерпілої сторони вимагати альтернативні форми відшкодування у випадках, коли реституція є неможливою або надмірно складною. Аналогічні норми закріплені у статті 31 Проекту Статуту Міжнародного суду, а також у практиці міжнародних договорів про врегулювання конфліктів і реституцію.

Крім того, субституції знайшли своє відображення у міжнародних конвенціях, зокрема в Конвенції ООН про право морського дна (1982), де у разі неможливості повернення втрачених ресурсів допускається застосування компенсаційних заходів, та в ряді угод про міжнародний захист інвестицій, де грошова компенсація визнається прийнятною альтернативою поверненню власності.

Отже, субституції є ключовим інструментом, що забезпечує реальну можливість застосування принципів матеріальної відповідальності, адаптуючи юридичні норми до конкретних обставин і ускладнень у міжнародних відносинах. Вони не тільки сприяють відновленню порушених прав, але й підтримують стабільність міжнародної системи, уникаючи надмірних конфліктів і забезпечуючи справедливе врегулювання суперечок. Такий механізм сприяє розвитку міжнародного права як живої системи, здатної реагувати на складні виклики сучасності [33. С.881-889].

Попри певну близькість і взаємозв'язок цих трьох форм матеріальної відповідальності в міжнародному праві, вони мають суттєві й чіткі відмінності, які визначають їхній зміст, механізми застосування та сферу використання. Реституція є пріоритетним і найповнішим способом відновлення порушених прав. Вона передбачає реальне повернення речей, майна або скасування неправомірних дій, які були вчинені проти потерпілої сторони. Метою реституції є повне відновлення попереднього стану, що існував до порушення, і тому її вважають ідеальним способом відшкодування шкоди. Проте на практиці застосування реституції часто ускладняється через різні обставини: фізичне знищення майна, зміну власника, технічні чи політичні перепони. Наприклад, у спорах щодо майнових прав, земельних ділянок або культурних цінностей реституція залишається основним способом відновлення, але далеко не завжди її можна реалізувати в повному обсязі.

Відшкодування є ширшим поняттям, що включає в себе відновлення матеріальних збитків, завданих порушенням, зазвичай у грошовій формі. Воно має на меті компенсувати фактичні втрати, пов'язані з порушенням, і може

охоплювати прямі збитки, витрати на відновлення, втрати доходів та інші матеріальні втрати. Відшкодування застосовується у більш широкому спектрі випадків міжнародно-правових порушень, і, на відміну від реституції, не завжди передбачає повне відновлення первісного стану. Ця форма відновлення часто використовується у справах про порушення торговельних угод, інвестиційних договорів чи інших міжнародних зобов'язань.

Компенсація, своєю чергою, є певним різновидом відшкодування, що відзначається більшою гнучкістю і варіативністю у визначенні розміру та форми виплат. Вона застосовується тоді, коли реституція є неможливою або неадекватною. Компенсація може бути меншою за розміром та включати не лише матеріальні збитки, а й моральну шкоду, втрати майбутніх доходів або витрати, пов'язані із затримкою виконання зобов'язань. Ця здатність адаптуватися під конкретні обставини справи робить компенсацію важливим і ефективним механізмом у міжнародних спорах, особливо там, де суворе повернення первісного стану є недосяжним. Наприклад, у справах, пов'язаних із порушенням прав людини або завданням екологічної шкоди, компенсація часто розглядається як найбільш адекватний спосіб відшкодування.

Сфера застосування цих форм також відрізняється. Реституція переважно використовується у справах щодо майнових прав, повернення земель чи культурних об'єктів. Відшкодування є загальним механізмом для більшості випадків порушення міжнародних зобов'язань, де потерпіла сторона має право вимагати відновлення збитків. Компенсація ж знаходить застосування у тих випадках, коли реституція технічно або юридично неможлива, або коли необхідно врахувати ширший спектр збитків — як матеріальних, так і нематеріальних.

Отже, ці три форми матеріальної відповідальності взаємодіють і доповнюють одна одну, формуючи комплексний і гнучкий механізм забезпечення справедливості в міжнародному праві. Вибір конкретної форми залежить від характеру порушення, можливостей відновлення первісного стану, а також від правового і політичного контексту конкретної справи. Цей підхід

дозволяє міжнародній правовій системі ефективно реагувати на широкий спектр порушень та забезпечувати справедливе і пропорційне відшкодування шкоди.

Висновки до розділу 1

Матеріальна відповідальність у міжнародному праві є одним із ключових і фундаментальних інструментів забезпечення відновлення порушених майнових прав, а також підтримки правового балансу між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Вона реалізується через такі основні форми, як відшкодування, компенсація та реституція, кожна з яких має власну специфіку, принципи застосування, а також різний ступінь ефективності залежно від конкретних обставин справи. Розмежування цих понять є надзвичайно важливим для правильного застосування норм міжнародного права, адже воно визначає межі та зміст юридичних зобов'язань винної сторони.

Особливу увагу у сучасній теорії та практиці міжнародного права привертають поняття ординарних і надзвичайних репарацій, які відображають різні рівні тяжкості порушень міжнародних зобов'язань та відповідно різні правові наслідки і механізми реагування. Ординарні репарації, як правило, передбачають класичні форми відшкодування матеріальної шкоди, тоді як надзвичайні репарації мають більш комплексний і багатовимірний характер, включаючи як матеріальні виплати, так і заходи з відновлення порушених прав, а також дії, спрямовані на запобігання повторенню порушень у майбутньому. Такий підхід особливо актуальний у контексті тяжких порушень міжнародного права, зокрема у випадках збройних конфліктів, геноцидів, масштабних екологічних катастроф тощо.

Варто також підкреслити значення положень Проекту Комісії з міжнародного права, який визначає фундаментальні принципи взаємодії держав у сфері припинення тяжких порушень міжнародного права та заборони легітимації наслідків таких порушень. Ці норми набувають особливої ваги в сучасних умовах, оскільки вони спрямовані на підтримку стабільності

міжнародного правопорядку, підвищення відповідальності суб'єктів міжнародного права та запобігання безкарності за серйозні порушення.

Отже, матеріальна відповідальність у міжнародному праві не обмежується лише функцією відшкодування збитків. Вона виконує також важливі превентивні завдання, сприяючи запобіганню майбутнім порушенням і зміцненню загальної правової системи міжнародних відносин. Ефективність цих механізмів визначається їхньою здатністю забезпечувати справедливість, відновлювати порушені права, а також підтримувати мир і стабільність у міжнародній спільноті. У комплексі ці інструменти становлять основу правового реагування на міжнародно-протиправні дії, гарантують дотримання норм міжнародного права і сприяють розвитку відповідальності як ключового елементу сучасної міжнародної правової системи.

РОЗДІЛ 2. РЕАЛІЗАЦІЯ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІЙ ПРАКТИЦІ

2.1. Матеріальна відповідальність держав за міжнародно-протиправні дії

Міжнародно-правова відповідальність є складною та багатогранною категорією, зміст якої не зводиться до єдиного універсального визначення. У загальному розумінні вона виникає тоді, коли держава або інший суб'єкт міжнародного права не виконує чи неналежним чином виконує взяті на себе міжнародні зобов'язання. У такому випадку порушення норм міжнародного права породжує правові наслідки, що можуть полягати у відновленні порушених прав, припиненні неправомірної поведінки, а також у застосуванні інших заходів міжнародно-правового реагування. Кожне відхилення від міжнародно-правових приписів, якщо воно є юридично значущим, може стати підставою для настання відповідальності. Вона виконує важливу регулятивну й охоронну функцію в системі міжнародних відносин, оскільки спрямована на забезпечення дотримання міжнародних норм, підтримання правопорядку та відновлення справедливого балансу між учасниками міжнародного спілкування.

Обов'язок дотримуватися міжнародної угоди набуває сенсу свого існування саме на основі визнання відповідальності суб'єкта міжнародного права за її порушення. Подібний обов'язок і визнання відповідальності за відхід від нього – взаємопов'язані явища. Визнання положення про те, що вимога сумлінного дотримання взятих зобов'язань корениться в будь-якій правомірній міжнародно-правовій нормі, неминуче призводить до висновку про відображення в цій нормі й вимоги нести відповідальність у разі її порушення. Тому порушення суб'єктом міжнародного права своїх міжнародних зобов'язань породжує питання про його відповідальність не тільки за відхід від укладеної угоди, а й за порушення принципу сумлінного дотримання міжнародних зобов'язань. Отже, заперечення відповідальності держав призвело б до заперечення обов'язковості міжнародно-правових норм, тобто й зазначеного принципу [34, С.55-61].

Необхідно підкреслити, що відсутність єдності в цій царині пов'язана не тільки з різними підходами до самого поняття відповідальності, а й з одностороннім ставленням до цієї категорії, яке існувало довгі роки. Відповідальність сприймалася лише як несприятливі наслідки, яких зазнавав громадянин за неправомірні дії у відносинах із державою. Отже, зворотна структура таких відносин (відповідальність держави перед громадянином) не передбачалася.

Певні складнощі у виробленні чіткого визначення відповідальності пов'язані і з тим, що ця категорія не є статичною, вона не стоїть на місці, темпи її розвитку прямо пропорційні розвитку самого суспільства в цілому. У минулому, як справедливо зазначав І. І. Лукашук, існувала лише негативна відповідальність (її також інколи називають «ретроспективною»), що виникає в разі правопорушення [35]. Так, у Словнику міжнародного права 1986 року закріплено доволі поширене визначення міжнародно-правової відповідальності як обов'язку суб'єкта міжнародного права ліквідувати шкоду, заподіяну ним іншому суб'єкту міжнародного права внаслідок порушення міжнародно-правового зобов'язання, або обов'язок відшкодувати матеріальну шкоду, заподіяну внаслідок дій, які не порушують норм міжнародного права, якщо таке відшкодування передбачено спеціальним міжнародним договором [36]. Отже, у даному визначенні йдеться виключно про негативну відповідальність, що виникає внаслідок вчинення правопорушення. Однак зведення відповідальності виключно до негативних наслідків означає мимовільне звуження цього поняття.

Виникнення категорії позитивної відповідальності стало можливим із переходом людства на новий етап розвитку, з усвідомленням людиною своєї ролі в розвитку суспільства загалом, свого особистого внеску в благополуччя спільноти, в якій вона проживає.

Розуміння того, що лише зазнавання несприятливих наслідків унаслідок вчинення протиправного діяння не гарантує мирного співіснування, допомогло зародитися уявленню про те, що необхідно від самого початку діяти розумно, сумлінно, у межах установлених правил поведінки.

У сучасному міжнародному праві цю правову категорію закріплено в Статуті ООН, в ст. 24 якого йдеться про те, що держави-члени ООН покладають на Раду Безпеки «головну відповідальність за підтримання міжнародного миру і безпеки». Своєю чергою, в ст. 73 закріплено, що члени ООН «несуть або беруть на себе відповідальність за управління територіями, народи яких не досягли ще повного самоврядування, визнають той принцип, що інтереси населення цих територій є першочерговими, і, як священний обов'язок, беруть на себе зобов'язання максимально сприяти благополуччю населення цих територій у межах системи міжнародного миру і безпеки, встановленої цим Статутом...» [37].

Згадка про позитивну відповідальність зустрічається й в інших міжнародно-правових документах. Зокрема, в п. 3 Резолюції Ради Безпеки ООН № 2142 (2014) йдеться про те, що «федеральний уряд Сомалі несе головну відповідальність за те, щоб не менш ніж за п'ять днів повідомляти Комітет, заснований резолюціями 751 (1992) та 1907 (2009), про всі постачання зброї, боєприпасів або військової техніки...» [38].

Говорячи про позитивну відповідальність, мається на увазі дотримання диспозиції норми права. У санкції ж закріплюється негативна юридична відповідальність, що є наслідком невиконання диспозиції норми. У сфері міжнародно-правового регулювання позитивна відповідальність виражається в обов'язку кожної держави дотримуватися приписів норм міжнародного права. Це їхній моральний обов'язок. Позитивна відповідальність ґрунтується на принципі добровільного виконання державами взятих на себе зобов'язань (*pacta sunt servanda*). Вона також спонукає держави здійснювати нормотворчу діяльність.

Виникненню негативної відповідальності передуює такий юридичний факт, як правопорушення, яке, своєю чергою, породжує особливий вид відносин — охоронних, метою яких, як уже згадувалося вище, є ліквідація шкідливих наслідків правопорушення, відшкодування заподіяної шкоди, відновлення порушеного права.

Говорячи ж про притягнення суб'єкта міжнародного права до відповідальності, зрозуміло, що йдеться про наслідки порушення ним свого зобов'язання.

Якщо суб'єкти міжнародно-правової відповідальності сумлінно виконують свої зобов'язання, їхню поведінку слід вважати юридично відповідальною в сенсі реалізації позитивного аспекту правової відповідальності. Цей аспект відповідальності закріплений у так званих первинних (матеріальних) нормах міжнародного права та наявних регулятивних правовідносинах. А внаслідок неправомірних дій або бездіяльності держав та інших суб'єктів міжнародної відповідальності, які порушують свій міжнародний обов'язок, виникають вторинні правовідносини відповідальності у формі ретроспективної юридичної відповідальності. Цей аспект відповідальності існує в охоронних правовідносинах. Таким чином, ідеться про два аспекти, або сторони, одного соціального явища.

Ці два види відповідальності є взаємодоповнюючими і не повинні розглядатися у відриві один від одного. І позитивна, і негативна відповідальність є результатом вибору державою варіанта поведінки. Такі діяння ґрунтуються на реалізації свободи волі самостійних суб'єктів міжнародного права. Це виражається або у виконанні вимог норм права, або у вчиненні правопорушення. У першому випадку наслідки будуть позитивними, а в другому – негативними. Але в будь-якому разі це результат усвідомлених дій (або бездіяльності) держави.

Особливе місце в межах галузі міжнародно-правової відповідальності посідають її основоположні принципи. До числа таких принципів можна віднести:

- принцип неподільності відповідальності держави;
- принцип роздільної відповідальності держави та її фізичних і юридичних осіб;
- принцип пропорційності;
- принцип процесуальних засобів здійснення відповідальності.

Слід зазначити, що ці принципи справді відображають суть основоположних засад відповідальності держав за міжнародно-правові діяння, і саме їх слід покласти в основу притягнення держав до відповідальності. Можна доповнити цей перелік ще одним принципом, що має не меншу значущість для правильного розуміння змісту правовідносин відповідальності — принципом невідворотності несприятливих наслідків.

Ці принципи ґрунтуються на тому, що правопорушення не позбавляє державу-правопорушника її міжнародної правосуб'єктності. Вона все ще залишається членом міжнародного співтовариства, суверенною державою, що володіє правами та обов'язками. І хоча на певний час правопорушник може бути позбавлений можливості користуватися деякими своїми правами або на певний час у нього можуть виникнути нові обтяження, він повністю відновить свою міжнародну дієздатність, щойно виконає зобов'язання, які випливають із правовідносин відповідальності. Тому форма та обсяг відповідальності, обрані потерпілою державою, мають бути адекватними, а її вимоги не повинні бути принизливими.

Величезне значення в кодифікації та прогресивному розвитку галузі міжнародно-правової відповідальності держав має ухвалена 12 грудня 2001 року Резолюція Генеральної Асамблеї ООН, додаток до якої містить документ «Відповідальність держав за міжнародно-правові діяння» [39].

Цей документ містить основні принципи та норми права міжнародної відповідальності держав. Велика увага приділяється проблемі притягнення до міжнародно-правової відповідальності. Закріплено дії, які можуть вживати потерпілі та треті держави з метою відновлення порушеного права. Дуже важливим і не менш складним став процес закріплення в проєкті положень про санкції та контрзаходи, що зустріли на своєму шляху протести представників країн, що розвиваються, які побоювались наділення окремих держав правом застосовувати силу, вважаючи, що це просто узаконить насильство.

Проєкт закріплює відповідальність лише держав, не зачіпаючи питань відповідальності інших суб'єктів міжнародного права, питань індивідуальної відповідальності осіб, які діяли від імені держави (хоча за загальним правилом державі привласнюються дії та бездіяльність її органів), а також відповідальність за діяльність, пов'язану з оперуванням джерелом підвищеної небезпеки. І це цілком розумно, оскільки одночасний розгляд цих тем міг істотно ускладнити і надовго загальмувати процес ухвалення цього документа.

Значення цього проєкту важко переоцінити, однак ухвалення його у формі лише додатка до резолюції аж ніяк не робить його частиною позитивного

міжнародного права. Положення, закріплені в проєкті, необхідно ще наділити загальнообов'язковою юридичною силою і впровадити в міжнародну практику.

Слід зазначити, що в документі не надано чіткого визначення відповідальності держав. У статті 1, яка має назву «Відповідальність держав за міжнародно-протиправне діяння», йдеться лише про те, що «будь-яке міжнародно-протиправне діяння держави тягне за собою міжнародну відповідальність цієї держави» [39]. Відсутність чіткого визначення в контексті цього документа не є його недоліком, оскільки це гарантує автоматичне виникнення відповідальності внаслідок порушення норми міжнародного права.

Головним питанням відповідальності держав є питання про підстави настання такої відповідальності. Міжнародна відповідальність може настати за наявності конкретних підстав, які розуміються у двох значеннях: «на основі чого» виникає відповідальність і «за що» вона виникає. У міжнародно-правовій літературі зустрічається безліч термінів, таких як «походження міжнародно-правової відповідальності», «нормативна база міжнародно-правової відповідальності», «умови виникнення відповідальності», які використовуються авторами як синоніми, що негативно позначається на теоретичній регламентації цієї галузі [40, С.25-46].

Єдиного підходу до визначення та класифікації підстав міжнародно-правової відповідальності у сучасній юридичній науці не сформовано. Водночас найбільш поширеним є поділ таких підстав на фактичні та юридичні, оскільки саме вони відображають як реальну поведінку суб'єкта міжнародного права, так і її нормативну оцінку. Поряд із цим інколи окремо виділяють процесуальні підстави, пов'язуючи їх із порядком встановлення факту правопорушення та реалізації відповідальності.

Юридичні підстави міжнародно-правової відповідальності становлять сукупність норм міжнародного права, які визначають обов'язкові правила поведінки суб'єктів міжнародних відносин. Саме завдяки наявності таких норм можливо встановити, чи відповідає певна поведінка міжнародно-правовим вимогам, або ж є порушенням міжнародного зобов'язання. У цьому аспекті юридична підстава виступає критерієм правової оцінки дій чи бездіяльності

суб'єкта та забезпечує можливість кваліфікації певного діяння як міжнародного правопорушення.

Фактичні підстави, своєю чергою, пов'язані з конкретними обставинами та реально вчиненими діями або бездіяльністю, які суперечать міжнародно-правовим приписам. Саме поєднання фактичного порушення та існування відповідної міжнародно-правової норми створює передумови для виникнення міжнародно-правової відповідальності.

Ст. 3 Резолюції Генеральної Асамблеї ООН «Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння» свідчить: «Кваліфікація діяння держави як міжнародно-протиправного визначається міжнародним правом. На таку кваліфікацію не впливає кваліфікація цього діяння як правомірного за внутрішньодержавним правом» [39].

Система джерел, що можуть слугувати юридичною основою міжнародно-правової відповідальності, є значно ширшою порівняно із традиційним переліком джерел міжнародного права. До таких джерел належать насамперед міжнародні договори й міжнародно-правові звичаї, а також акти міжнародних судових інституцій у тій мірі, в якій вони мають обов'язковий характер. Важливе місце у цьому контексті посідають і рішення міжнародних міжурядових організацій, якщо їх юридична сила прямо передбачена установчими документами та поширюється на держави-члени. Окрему категорію становлять односторонні дії держави, які мають міжнародно-правове значення, оскільки через них держава бере на себе певні зобов'язання; за умови їх визнання іншими учасниками міжнародних відносин такі акти також можуть виступати джерелом юридичних підстав відповідальності.

Міжнародний договір і міжнародно-правовий звичай традиційно розглядаються як класичні джерела права, оскільки саме вони закріплюють загальнообов'язкові правила поведінки для суб'єктів міжнародних відносин. Водночас юридичну підставу міжнародно-правової відповідальності можуть становити й акти міжнародних організацій, зокрема резолюції, постанови та декларації, за умови надання їм обов'язкової сили. До таких актів належать, наприклад, правила процедури, рішення з питань формування бюджету і

розподілу фінансових внесків, акти щодо прийняття нових членів або припинення членства, а також документи, спрямовані на офіційне тлумачення загальновизнаних норм міжнародного права. Аналогічне значення можуть мати регламенти, правила та стандарти, що ухвалюються в межах спеціалізованих установ ООН.

Отже, міжнародні зобов'язання держави можуть виникати не лише з нормативних приписів, а й із актів правозастосовного характеру. До таких належать, зокрема, резолюції Ради Безпеки ООН, прийняті у зв'язку з підтриманням міжнародного миру і безпеки, а також рішення щодо застосування примусових заходів. Відповідно до статей 24 і 25 Статуту ООН, рішення Ради Безпеки є юридично обов'язковими для всіх держав – членів Організації. Окрім того, правове значення у цьому аспекті мають рішення міжнародних судів, арбітражних органів і трибуналів.

У певних випадках підставою міжнародно-правової відповідальності держави можуть бути й її односторонні акти, виражені у формі декларацій, заяв, нот, офіційних виступів посадових осіб та інших подібних волевиявлень. За їх допомогою держава може добровільно взяти на себе міжнародні зобов'язання, які визнаються іншими учасниками міжнародного співтовариства. Прикладами можуть слугувати зобов'язання щодо забезпечення свободи транзиту через власну територію або щодо порядку використання ресурсів континентального шельфу. У таких випадках держава не вправі в односторонньому порядку припинити взяті на себе зобов'язання без настання відповідних підстав або без попереднього повідомлення інших заінтересованих держав.

Водночас наявність юридичної підстави лише створює можливість настання міжнародно-правової відповідальності, але сама по собі ще не породжує конкретного правовідношення відповідальності. Для його виникнення необхідні спеціальні фактичні обставини, тобто юридичні факти, які зумовлюють появу охоронних правовідносин. Фактичними підставами відповідальності виступають або вчинення міжнародного правопорушення, або заподіяння шкоди внаслідок правомірної, але небезпечної з погляду міжнародного права діяльності.

Окремий розділ Резолюції Генеральної Асамблеї ООН присвячений питанню порушення міжнародних зобов'язань. Порушення має місце тоді, коли поведінка держави не відповідає вимогам, що випливають із відповідного міжнародного зобов'язання, з урахуванням його походження, змісту та характеру. Інакше кажучи, невідповідність фактичної поведінки держави приписаному міжнародним зобов'язанням стандарту свідчить про наявність міжнародно-протиправного діяння та може слугувати підставою для настання відповідальності [39].

Крім того, зобов'язання може виникати на підставі звичаєвих або договірних норм, рішень міжнародних організацій, міжнародного суду або одностороннього акта суб'єкта міжнародного права. У вітчизняній літературі було запропоновано критерій ступеня соціальної небезпеки міжнародних правопорушень, що вимагає розмежування простих правопорушень і міжнародних злочинів.

Особливою категорією правопорушень є злочини проти миру та безпеки людства.

Одним із важливих кроків стала пропозиція Комісії міжнародного права під час кодифікації відповідальності проводити відмінність між деліктами та міжнародними злочинами.

У цьому зв'язку слід звернути увагу на те, що в міжнародно-правовій науці питання відповідальності держави нерідко пов'язується не лише з фактом порушення зобов'язання, а й із характером самого правопорушення. Зокрема, у випадках посягання на міжнародний мир і безпеку окремі дослідники обґрунтовують необхідність виокремлення особливого режиму відповідальності за найбільш тяжкі міжнародні правопорушення, що традиційно розглядаються як міжнародні злочини. Такий підхід ґрунтується на визнанні того, що окремі діяння держави виходять за межі звичайного делікту й потребують підвищеного рівня міжнародно-правового реагування. [41, с. 485-487].

Визначення того, чи може конкретне діяння держави слугувати підставою міжнародно-правової відповідальності, здійснюється шляхом з'ясування, чи наявні в її поведінці всі необхідні ознаки, які в сукупності утворюють склад міжнародного правопорушення. Саме така сукупність елементів дає змогу

відмежувати випадки, що лише зовні нагадують порушення, від дійсно юридично значущого міжнародно-протиправного діяння. Отже, для констатації наявності підстав відповідальності недостатньо самого факту настання небажаних чи шкідливих наслідків. Необхідно також установити, чи має місце протиправність поведінки, чи пов'язана вона з невиконанням міжнародного зобов'язання, а також чи існує належний причинний зв'язок між діями держави та їх правовою оцінкою. Лише за умови наявності всіх зазначених елементів можна вести мову про виникнення міжнародно-правової відповідальності.

До складу міжнародного правопорушення, як правило, включають об'єкт протиправного посягання, саму протиправну поведінку держави, яка виявляється у діях або бездіяльності її органів, шкоду, що є наслідком такого діяння, а також причинний зв'язок між протиправною поведінкою і негативними наслідками, які настали. Кожен із цих елементів має самостійне значення, однак лише їх сукупність дозволяє зробити висновок про наявність міжнародного правопорушення як юридичної підстави відповідальності.

Водночас слід урахувати, що відсутність хоча б одного з названих елементів унеможлиблює кваліфікацію поведінки держави як міжнародно-протиправної в повному юридичному розумінні. Саме тому під час аналізу конкретної ситуації важливо не обмежуватися зовнішнім виявом порушення, а встановлювати його зміст, характер, наслідки та взаємозв'язок між ними. Такий підхід забезпечує більш точне й обґрунтоване визначення підстав настання міжнародно-правової відповідальності. Крім того, значення має і те, що міжнародно-правова оцінка поведінки держави повинна ґрунтуватися на комплексному дослідженні фактичних обставин. Саме це дає змогу визначити, чи має місце одноразове відхилення від установлених правил, чи йдеться про діяння, яке за своїми ознаками утворює повноцінний склад міжнародного правопорушення та, відповідно, породжує правові наслідки для держави-порушника.

До основних елементів складу міжнародного правопорушення, наявність яких є необхідною умовою для виникнення міжнародно-правової відповідальності держави, належать об'єкт протиправного діяння, протиправна поведінка держави,

шкода, а також причинно-наслідковий зв'язок між діями і негативними наслідками, що настали:

1. Об'єктом міжнародного правопорушення виступають матеріальні та нематеріальні блага, що перебувають під охороною міжнародного права. До них належать, зокрема, міжнародний мир і безпека, суверенітет держави, її честь і гідність, права іноземної держави, а також недоторканність дипломатичних і консульських установ. Саме ці цінності можуть бути безпосередньо порушені внаслідок вчинення окремих міжнародно-протиправних діянь. У більш вузькому розумінні об'єктом є також порушене міжнародне зобов'язання, оскільки саме невиконання чи неналежне виконання відповідної норми становить юридичну сутність правопорушення. У широкому ж значенні об'єктом охоплюються міжнародні відносини, що регулюються правом, адже будь-яке правопорушення негативно впливає на міжнародний правопорядок і систему правового регулювання загалом.

2. Протиправна поведінка держави може проявлятися як у діях, так і в бездіяльності її органів чи інших осіб, поведінка яких приписується державі. Визначальною ознакою такого діяння є його невідповідність міжнародному зобов'язанню, що покладене на державу. Якщо зобов'язання вимагає вчинення певної конкретної дії, то порушення має місце у разі відхилення від передбаченої моделі поведінки. Якщо ж зобов'язання полягає у досягненні певного результату, то правопорушенням вважається недосягнення цього результату. Таким чином, протиправність у міжнародному праві визначається не формою зовнішньої поведінки, а її невідповідністю змісту міжнародного обов'язку.

3. Шкода у структурі міжнародного правопорушення розуміється як негативні наслідки, яких зазнають законні інтереси потерпілої держави або, у випадку особливо тяжких порушень, інтереси всього міжнародного співтовариства. За характером її поділяють на матеріальну та нематеріальну. Матеріальна шкода охоплює різноманітні майнові втрати, починаючи від втрати території або майна і завершуючи упущеною вигодою. Нематеріальна шкода пов'язується з обмеженням суверенних прав, приниженням честі, гідності, авторитету чи престижу держави. У практичному вимірі шкода нерідко має

змішаний характер, поєднуючи як майнові, так і немайнові наслідки. Водночас у межах матеріальної шкоди доцільно розрізняти реальні втрати та неодержані вигоди, оскільки кожен із цих різновидів має власне правове значення.

4. Для настання міжнародно-правової відповідальності недостатньо лише встановити факт протиправного діяння і наявність шкоди. Необхідно також довести причинний зв'язок між поведінкою держави та несприятливими наслідками, яких зазнала потерпіла сторона. Саме цей зв'язок дає змогу визначити, що шкода є результатом конкретного міжнародно-протиправного акту, а не виникла з інших обставин. У зв'язку з цим відшкодуванню підлягає лише та шкода, яка безпосередньо спричинена порушенням міжнародного зобов'язання. Отже, причинно-наслідковий зв'язок є обов'язковою складовою складу міжнародного правопорушення і водночас важливою умовою реалізації міжнародно-правової відповідальності [42].

Процесуальні підстави відповідальності являють собою процедуру розгляду справ про правопорушення і притягнення до відповідальності. В одних випадках цю процедуру детально зафіксовано в міжнародно-правових актах, в інших – її вибір залишено на розсуд органів, що застосовують заходи відповідальності.

Отже, підставою притягнення до міжнародно-правової відповідальності є порушення зобов'язань, закріплених нормами міжнародного права, і наявність складу правопорушення, що містить діяння, об'єкт, шкоду та причинно-наслідковий зв'язок між вчиненим суспільно небезпечним протиправним діянням і несприятливими наслідками.

Також важливим моментом є чітке визначення кола внутрішньодержавних суб'єктів, які несуть відповідальність, оскільки держава є абстрактною правовою категорією. Безсумнівно, це державні органи, які мають певні повноваження та статус згідно з внутрішнім правом, при цьому держава в таких випадках відповідальна за свої органи та організації. Отже, існує нерозривний зв'язок між державою, її органами та посадовими особами, що показує, що суб'єкт правопорушення і суб'єкт відповідальності можуть не збігатися, що є специфічною рисою права міжнародної відповідальності держав.

Резюмуючи викладене вище, міжнародно-правову відповідальність можна визначити як обов'язок правопорушника відшкодувати всю заподіяну правопорушенням шкоду, а також право потерпілого суб'єкта вимагати належне задоволення в адекватних формах та обсязі.

Таке формулювання відповідає загальновизнаному в юридичній доктрині правилу: «праву одного суб'єкта правовідносин кореспондує обов'язок іншого суб'єкта». Однак у міждержавних відносинах, як видається, якщо має місце не міжнародний делікт, а міжнародний злочин (найтяжче міжнародне правопорушення), то право суб'єкта, що потерпів, слід розглядати як його обов'язок, а саме обов'язок вимагати від правопорушника належного задоволення понесеної шкоди, тому що жодне тяжке правопорушення не повинне залишитися непокараним.

Підставами настання міжнародно-правової відповідальності є: 1) фактична підстава, якою виступає діяння держави, її юридично значуща дія або бездіяльність; 2) юридична підстава, під якою розуміють нормативно-правове закріплення протиправності будь-якого діяння суб'єкта міжнародного права.

Матеріальна відповідальність держав у міжнародному праві є однією з ключових форм реалізації міжнародно-правової відповідальності за порушення норм і принципів, що регулюють взаємовідносини між суб'єктами міжнародного права. Вона передбачає відшкодування завданої шкоди в грошовому або іншому еквівалентному вигляді як наслідок неправомірних дій держави.

Матеріально-правова відповідальність держави може наставати у двох основних випадках: по-перше, коли міжнародно-протиправне діяння спричинило майнові збитки, і, по-друге, коли шкода виникла внаслідок діяльності, що не суперечить міжнародному праву, однак обов'язок її компенсації прямо передбачений відповідними міжнародними угодами. У першому випадку підставою виникнення матеріальної відповідальності є безпосередній причинно-наслідковий зв'язок між порушенням міжнародного зобов'язання та завданими матеріальними втратами. Саме наявність такого зв'язку дозволяє покласти на державу обов'язок щодо відшкодування заподіяної шкоди.

Водночас матеріальна відповідальність не виключає можливості одночасного застосування політичної відповідальності, оскільки одне й те саме міжнародне правопорушення може спричиняти різні за своїм характером правові наслідки. У подібних ситуаціях держава не лише зобов'язана компенсувати завдані збитки, а й може бути зобов'язана припинити протиправну поведінку, надати гарантії неповторення або зазнати інших форм міжнародно-правового реагування. Це свідчить про комплексний характер міжнародно-правової відповідальності, у межах якої матеріальні та політичні наслідки нерідко взаємодоповнюють одне одного. Крім того, обсяг матеріальної відповідальності визначається характером і масштабом завданої шкоди, а також ступенем її зв'язку з міжнародно-протиправним діянням. Відшкодування може здійснюватися у формі реституції, компенсації або сатисфакції залежно від обставин конкретного випадку. Такий підхід спрямований на забезпечення відновлення порушених прав та підтримання стабільності міжнародного правопорядку.

Найтипівішими формами матеріального виду міжнародно-правової відповідальності є реституція, репарація та субституція. Виокремлення цих трьох форм пояснюється тим, що, незважаючи на єдність цілей, які стоять перед ними, вони досягають їх різними способами [43, С.100-111].

Інститут матеріальної відповідальності держав у міжнародному праві має глибоке історичне коріння, що відображає поступове формування правових норм і механізмів, покликаних регулювати відшкодування збитків, заподіяних державою іншій державі чи суб'єкту міжнародного права. Спершу ця концепція не була систематизованою і існувала переважно на рівні дипломатичних практик та угод між державами.

У ранніх періодах міжнародних відносин питання відповідальності часто вирішувалися поза формальним правовим полем — через переговори, дипломатичні ноти, компенсації, узгоджені безпосередньо між суб'єктами конфлікту. Такі практики були зумовлені переважно прагматизмом і необхідністю підтримувати добросусідські стосунки, а також відсутністю універсальних міжнародно-правових механізмів для примусового врегулювання

суперечок. Відповідальність, зокрема матеріальна, трактувалася як питання політичної волі держави, а не обов'язкової юридичної норми.

Переломним моментом у становленні матеріальної відповідальності стала поява міжнародних договорів та принципів, що закладали основи міжнародної правової відповідальності. Важливу роль у цьому відіграла Ліга Націй, створена після Першої світової війни, яка започаткувала практику колективної відповідальності та відшкодування збитків за порушення міжнародних норм. Незважаючи на обмежений успіх Ліги Націй у запобіганні подальшим конфліктам, вона започаткувала створення базових механізмів правового реагування, які пізніше були розвинені ООН.

У системі Організації Об'єднаних Націй міжнародна відповідальність, зокрема матеріальна, отримала більш чітку правову рамку. Підписання та ратифікація численних міжнародних конвенцій і угод сприяли стандартизації норм відповідальності, визначенню видів збитків і процедур їх відшкодування. Особливо важливими стали Конвенції ООН, що регулюють відповідальність у різних сферах, таких як морське право, екологія, космічна діяльність, інвестиції [44].

Паралельно із цим розвивалась судова практика, яка відіграла ключову роль у формуванні доктрин та прецедентів матеріальної відповідальності. Міжнародні трибунали, зокрема Міжнародний суд ООН, Постійна палата третейського суду, а також спеціалізовані арбітражі, стали майданчиками, де питання матеріальної відповідальності отримали докладний розгляд і юридичне осмислення. Їхні рішення закріплювали принципи, зокрема щодо обов'язку держави припинити порушення, компенсувати завдані збитки та відновити попередній стан речей (реституцію).

Значним етапом у еволюції концепції стало включення матеріальної відповідальності в систему міжнародного гуманітарного права та права прав людини. Внаслідок численних збройних конфліктів і порушень міжнародних норм, міжнародне співтовариство почало більш послідовно визнати необхідність юридичної відповідальності держав не лише за політичні або територіальні

суперечки, а й за масштабні матеріальні збитки, зокрема серед цивільного населення та довкілля.

Отже, сучасна концепція матеріальної відповідальності держав — це результат багатовікового розвитку, що поєднує у собі елементи дипломатії, міжнародних договорів, судової практики та універсальних правових принципів. Вона є невід’ємною складовою міжнародного правового порядку, спрямованою на підтримання миру, справедливості та законності у взаєминах між державами [45, С.53-107].

Притягнення держав до матеріальної відповідальності у міжнародному праві здійснюється за допомогою комплексної системи правових і політико-дипломатичних механізмів, які дозволяють реалізувати зобов’язання держави відшкодувати збитки, завдані порушенням міжнародно-правових норм. Ці механізми різноманітні за своєю природою і функціями, проте їхня спільна мета полягає в ефективному встановленні факту порушення, визначенні обсягу завданої шкоди та забезпеченні її відшкодування.

Одним із найбільш ефективних і водночас відкритих механізмів реалізації матеріальної відповідальності держав є діяльність міжнародних судових установ і трибуналів, які здійснюють розгляд спорів між державами та іншими суб’єктами міжнародного права. Такі інституції мають важливе значення у процесі встановлення факту порушення міжнародних зобов’язань, визначення характеру та розміру заподіяної шкоди, а також ухвалення рішень щодо її відшкодування. Через здійснення юрисдикційної діяльності міжнародні судові органи забезпечують практичне застосування норм міжнародного права та сприяють дотриманню принципу відповідальності держав за міжнародно-протиправні діяння. Їх функціонування є важливим елементом механізму підтримання міжнародного правопорядку, оскільки забезпечує правове врегулювання міжнародних спорів і відновлення порушених прав та інтересів.

Найбільш авторитетним органом у цій сфері є Міжнародний суд Організації Об’єднаних Націй (МС ООН), створений для розгляду правових спорів між державами та надання консультативних висновків з питань міжнародного права. МС ООН має юрисдикцію розглядати справи, пов’язані із

порушенням міжнародних договорів, норм звичаєвого права, а також питання, що стосуються матеріальної відповідальності за заподіяну шкоду. Судова практика МС ООН сформувала вагомі прецеденти, які визначили низку ключових правових принципів. Зокрема, суд підкреслює необхідність встановлення чіткої причинно-наслідкової залежності між неправомірною дією держави та завданою матеріальною шкодою, що є одним із фундаментальних критеріїв для притягнення до відповідальності.

МС ООН також розробив підходи до визначення меж матеріальної відповідальності, зокрема питання оцінки шкоди, що включає як прямі, так і опосередковані збитки. Особлива увага приділяється принципу справедливого відшкодування, який передбачає не тільки компенсацію фактичних втрат, але й відшкодування можливих додаткових збитків, які могли виникнути внаслідок порушення міжнародних норм. Ці прецеденти стали основою для подальшого розвитку міжнародного права відповідальності та застосовуються в багатьох міжнародних спорах [46].

Окрім МС ООН, вагомим інструментом для розв'язання спорів виступає Постійна палата третейського суду (ППТС), яка забезпечує арбітражне розглядання справ, що стосуються матеріальної відповідальності держав. Арбітраж є більш гнучким та оперативним механізмом порівняно з судовою процедурою, що дозволяє сторонам швидше дійти до компромісного рішення, особливо у випадках, коли держави прагнуть зберегти добросусідські відносини та мінімізувати політичні ризики. ППТС має довгу історію роботи і визнаний авторитет у міжнародній спільноті завдяки розгляду широкого спектру спорів, зокрема у сферах міжнародного інвестиційного права, торговельних суперечок та випадках, що пов'язані з нанесенням матеріальної шкоди [47].

Особливої уваги заслуговують також міжнародні спеціалізовані трибунали, які виконують функції розгляду питань, пов'язаних із серйозними порушеннями міжнародного гуманітарного права та воєнними злочинами. Наприклад, Міжнародний кримінальний суд (далі – МКС) зосереджується на індивідуальній кримінальній відповідальності осіб, але його діяльність має важливий вплив на розвиток міжнародного права відповідальності держав. У

випадках, коли масові та системні порушення призводять до значних матеріальних збитків цивільному населенню чи інфраструктурі, МКС не лише карає винних, а й стимулює держави відповідати за заподіяну шкоду на міжнародному рівні [48].

Окрім МКС, існують і інші спеціалізовані судові органи, як-от Міжнародний трибунал з морського права чи спеціалізовані арбітражі у сфері інвестиційного права, які також розглядають спори, пов'язані з матеріальною відповідальністю держав за порушення відповідних міжнародних норм. Ці інституції забезпечують розробку практичних стандартів і прецедентів, що сприяють уніфікації та гармонізації норм матеріальної відповідальності.

Отже, судові та арбітражні механізми є фундаментальними для системи міжнародної правової відповідальності, оскільки вони забезпечують формальне і юридично обґрунтоване притягнення держав до відповідальності за матеріальні збитки. Вони гарантують, що порушення міжнародних зобов'язань не залишаться без наслідків, а постраждалі суб'єкти отримають справедливе відшкодування, що сприяє зміцненню міжнародної справедливості і стабільності.

Окрім судових інституцій, у системі міжнародного права значне місце займають спеціалізовані комісії, комітети та органи, які виконують важливі функції щодо розслідування фактів порушень, оцінки завданої шкоди та формулювання рекомендацій щодо відшкодування матеріальних збитків. Ці інституції, як правило, створюються для вирішення конкретних проблемних питань або у відповідь на певні конфлікти і кризові ситуації, де необхідна глибока експертна оцінка та незалежний аналіз.

Одним із ключових завдань таких органів є проведення всебічних розслідувань, які охоплюють збір і верифікацію доказової бази, встановлення обставин порушень міжнародних норм, визначення винних суб'єктів та оцінка масштабів матеріальної шкоди. Наприклад, міжнародні комісії з розслідування воєнних злочинів мають право проводити детальні експертизи, зокрема з використанням сучасних технологій, для встановлення фактів злочинних дій у зоні збройних конфліктів. Їхні звіти часто містять конкретні рекомендації щодо

застосування міжнародно-правових засобів відповідальності, у тому числі відшкодування завданої шкоди.

Подібним чином, екологічні трибунали та спеціалізовані комісії з питань захисту довкілля оцінюють матеріальну шкоду, спричинену порушеннями міжнародних екологічних угод. Вони визначають розміри збитків, ступінь впливу на навколишнє середовище та рекомендують заходи для їх компенсації і усунення наслідків.

Серед спеціалізованих органів важливу роль відіграє Міжнародний арбітражний суд при Міжнародній торговельній палаті (далі – ICC), який розглядає широкий спектр інвестиційних спорів. В цих процесах часто постають питання про матеріальну відповідальність держав за порушення інвестиційних договорів, що призводить до завдання значних економічних збитків іноземним інвесторам. ICC виступає як нейтральний арбітр, який забезпечує ефективне вирішення суперечок, захищаючи права як інвесторів, так і приймаючих держав.

Важливо, що такі спеціалізовані органи не тільки розглядають конкретні випадки, але й сприяють формуванню загальних принципів і стандартів, які надалі використовуються у міжнародній практиці для притягнення держав до матеріальної відповідальності. Вони є своєрідними центрами експертного аналізу, що допомагають гармонізувати підходи до оцінки збитків, методів компенсації та процедур реалізації відповідальності.

Крім того, ці органи часто виступають посередниками між судовими інстанціями і дипломатичними каналами, допомагаючи сторонам дійти взаємоприйнятних угод, що зменшує ризик ескалації конфліктів і сприяє швидшому відновленню порушених прав.

Отже, міжнародні комісії і спеціалізовані органи є невід’ємною складовою системи реалізації матеріальної відповідальності у міжнародному праві, доповнюючи судові та арбітражні механізми, розширюючи можливості для ефективного розв’язання складних спорів та забезпечуючи науково-правову основу для відшкодування шкоди.

У системі міжнародної відповідальності за матеріальні збитки значну роль відіграють політико-дипломатичні засоби, які часто передують формальним

юридичним процедурам або супроводжують їх, створюючи сприятливі умови для врегулювання спорів. Ці механізми мають гнучкий характер і спрямовані на досягнення взаємовигідних домовленостей, мінімізацію конфліктів та збереження стабільності у міжнародних відносинах.

Переговори між державами – один із найпоширеніших і найдавніших дипломатичних інструментів для врегулювання питань матеріальної відповідальності. Вони можуть проходити у форматі двосторонніх або багатосторонніх консультацій і включають обговорення розмірів збитків, можливих шляхів компенсації, а також умов та строків виконання зобов'язань. Такий підхід дозволяє уникнути тривалих судових процесів, зменшити політичну напругу і зберегти добрі міждержавні відносини.

Важливим елементом дипломатичного врегулювання є подання дипломатичних нот – офіційних документів, які фіксують позиції держав щодо конкретних питань відповідальності. Вони слугують засобом комунікації, узгодження претензій та пропозицій, а також засобом офіційного висловлення протесту чи вимог до порушника. Використання нот часто передуює початку формальних процедур у міжнародних судах або арбітражах.

Особливої актуальності набувають мирні посередницькі ініціативи та медіація, які передбачають втручання нейтральної третьої сторони для сприяння сторонам у досягненні згоди. Медіатори можуть бути як індивідуальними експертами, так і представниками міжнародних організацій (наприклад, ООН, ОБСЄ), які допомагають знайти компромісні рішення з урахуванням інтересів усіх учасників. Ці механізми підвищують ймовірність швидкого та взаємовигідного врегулювання спорів без необхідності звернення до суду.

Дипломатичні інструменти також використовуються для посилення тиску на держави, які ухиляються від виконання своїх матеріальних зобов'язань. У таких випадках застосовуються різні форми політичного тиску, включаючи публічне засудження, дипломатичні санкції (зменшення рівня дипломатичних відносин, замороження переговорів), економічні санкції та інші заходи міжнародного впливу. Ці дії спрямовані на те, щоб спонукати державу до

добровільного виконання рішень міжнародних інстанцій або досягнення домовленостей про компенсацію.

Значна роль у цьому процесі належить міжнародним організаціям, таким як Рада Безпеки ООН, Генеральна асамблея ООН, Європейський Союз, які можуть координувати колективні дії держав-учасниць, посилюючи ефективність дипломатичного тиску. Зокрема, Рада Безпеки ООН має повноваження вводити санкції або дозволяти застосування примусових заходів для забезпечення виконання міжнародних зобов'язань.

Водночас дипломатичні та політичні механізми повинні діяти у балансі з принципом суверенітету держав і міжнародного права, щоб не призводити до непропорційного втручання у внутрішні справи держави і не загострювати конфлікти. Тому в сучасній міжнародній практиці пріоритет надається мирним, консенсусним формам врегулювання спорів, які враховують інтереси усіх сторін і сприяють довгостроковій стабільності.

Отже, дипломатичні та політичні інструменти є невід'ємною складовою системи матеріальної відповідальності у міжнародному праві, розширюючи спектр засобів впливу, що допомагають ефективно реагувати на порушення і сприяють справедливому та своєчасному відшкодуванню збитків [49].

Однією з ключових проблем у сфері реалізації матеріальної відповідальності держав у міжнародному праві є забезпечення фактичного та ефективного виконання рішень міжнародних судів, арбітражів і спеціалізованих комісій. На відміну від внутрішніх правових систем, міжнародне право не має власних виконавчих органів, здатних примусово забезпечувати виконання своїх рішень. Через це імплементація рішень міжнародних інстанцій переважно залежить від добровільної співпраці держав-учасниць або колективних дій міжнародного співтовариства.

У сучасній міжнародній практиці дедалі більшого значення набувають механізми примусового виконання, що дозволяють посилити відповідальність держав-боржників і забезпечити реальне відшкодування матеріальної шкоди. Серед них найбільш поширеними є різноманітні форми економічних санкцій, які можуть включати замороження активів, заборону на фінансові операції,

обмеження інвестиційної діяльності, торгові ембарго та інші обмеження на експорт і імпорт. Ці заходи спрямовані на тиск на державу, яка ухиляється від виконання своїх матеріальних зобов'язань, та стимулюють її до добровільного виконання рішень.

Одним з яскравих прикладів ефективного застосування економічних санкцій є замороження активів колишніх лідерів держав, пов'язане із рішеннями міжнародних трибуналів і судів. Наприклад, у справі Лівії міжнародні санкції включали замороження активів режиму Муаммара Каддафі в іноземних банках, що було частиною заходів тиску для забезпечення виконання рішень ООН і сприяння змінам у країні [50].

Крім економічних санкцій, застосовується також політичний тиск, що може включати дипломатичне ізолювання, призупинення участі у міжнародних організаціях або форумах, обмеження дипломатичних контактів. Такі заходи є менш жорсткими, проте можуть бути дуже дієвими, особливо якщо вони координуються між кількома державами. Наприклад, виключення Росії з G8 у 2014 році після анексії Криму є прикладом політичного тиску з метою засудження порушення міжнародного права.

Одним із найсильніших механізмів забезпечення примусового виконання є також рішення Ради Безпеки ООН про введення санкцій, які мають обов'язкову силу для всіх держав-членів. Рада Безпеки має право накладати економічні, торговельні, дипломатичні санкції, а в деяких випадках навіть санкції військового характеру. Так, у випадку Північної Кореї, через її ядерні випробування, Рада Безпеки неодноразово вводила широкомасштабні санкції, включаючи обмеження на торгівлю, заборону експорту нафтових продуктів та замороження активів [51].

Водночас застосування таких примусових заходів потребує дотримання балансу між забезпеченням міжнародної справедливості та повагою до принципу суверенітету держав. Надмірний чи непропорційний тиск може призводити до ескалації конфліктів, порушення стабільності в регіоні чи глобально. Саме тому сучасне міжнародне право віддає перевагу принципам співпраці, компромісу та поступового примусу – починаючи з мирних переговорів і дипломатичних

ініціатив, і лише за неможливості добровільного виконання переходячи до більш жорстких заходів.

Отже, розвиток механізмів примусового виконання рішень у міжнародному праві є динамічним процесом, що враховує сучасні виклики і специфіку міжнародних відносин. Ефективність цих механізмів визначає здатність міжнародної системи правосуддя реально забезпечувати відповідальність держав і сприяти відновленню справедливості, що має вирішальне значення для зміцнення міжнародного правопорядку.

Ефективність системи притягнення держав до матеріальної відповідальності у міжнародному праві значною мірою залежить від гармонійної взаємодії та координації між різноманітними механізмами: судовими, арбітражними, дипломатичними та політичними інструментами. Ця взаємодія формує комплексну систему, яка не обмежується лише юридичним встановленням факту порушення і розмірів завданої шкоди, а й забезпечує реальне та своєчасне відшкодування, а також попередження повторних порушень.

Успішна реалізація матеріальної відповідальності починається зі збору та оцінки доказів, що здійснюють як міжнародні суди, так і спеціалізовані комісії. Судові та арбітражні інстанції, використовуючи цей доказовий матеріал, формують правові рішення і прецеденти, які служать підставою для подальших дій. Водночас дипломатичні та політичні інструменти можуть використовуватися для активізації процесу виконання цих рішень, надання додаткового стимулу державам-боржникам для добровільного виконання зобов'язань.

Взаємодія механізмів проявляється у тому, що дипломатія часто виступає як попередній етап, на якому сторони намагаються домовитися мирним шляхом, уникаючи тривалих і дорогих судових процесів. Якщо переговори не дають результату, спори переходять до розгляду в судових або арбітражних інстанціях. Після винесення рішення активізуються політичні та економічні інструменти тиску, включно з санкціями, дипломатичним ізолюванням, або залученням міжнародних організацій для забезпечення примусового виконання.

Наприклад, у справах, пов'язаних із порушенням міжнародних інвестиційних договорів, інвестори спершу намагаються вирішити конфлікти дипломатичним шляхом. Якщо це не спрацьовує, вони звертаються до арбітражу, наприклад, при Міжнародному центрі з врегулювання інвестиційних спорів (далі – ICSID). Рішення арбітражу потім можуть бути використані у дипломатичних перемовинах або як підґрунтя для політичного тиску на державу-відповідача.

Загалом, ця система не є статичною. Механізми притягнення до матеріальної відповідальності постійно еволюціонують, враховуючи нові виклики міжнародної спільноти: зростання ролі екологічних збитків, кіберзлочинів, міжнародного тероризму, а також зміни в політичних відносинах між державами. З'являються нові форми збитків і способи їх компенсації, що потребують адаптації правових норм і процедур.

Сьогодні у центрі уваги – розвиток комплексних підходів, які поєднують юридичні, дипломатичні та економічні засоби, забезпечуючи баланс між правовими гарантіями та політичними реаліями. Взаємодія різних механізмів дозволяє не тільки підвищити ефективність системи відповідальності, але й сприяти зміцненню міжнародної правової системи загалом.

Отже, формування і реалізація матеріальної відповідальності у міжнародному праві – це складний, багаторівневий процес, який потребує злагодженої роботи різних інструментів і інституцій, що спільно спрямовані на забезпечення справедливості, відновлення порушених прав і підтримання міжнародного миру та безпеки [52, С.874-890].

Справа США проти Нікарагуа – одна з найважливіших і найвідоміших у практиці Міжнародного суду ООН, що стала ключовим прецедентом у сфері міжнародної матеріальної відповідальності держав [53]. Позов був поданий урядом Нікарагуа у 1984 році і стосувався дій Сполучених Штатів Америки, які, за твердженням Нікарагуа, порушували міжнародне право шляхом підтримки та фінансування збройних угруповань ("контрас") для ведення партизанської війни проти уряду Нікарагуа. Окрім фінансової і військової допомоги, США проводили операції з мінування нікарагуанських портів, а також здійснювали

інші воєнні дії, що призвели до значних матеріальних збитків, загибелі людей і руйнувань інфраструктури країни.

У своєму рішенні 1986 року Міжнародний суд ООН чітко встановив, що дії США порушили принципи невтручання у внутрішні справи інших держав та заборону застосування сили, закріплені в Статуті ООН та загальних нормах міжнародного права. Суд визнав, що США несуть відповідальність за шкоду, завдану Нікарагуа внаслідок підтримки незаконних збройних формувань, а також за прямі воєнні дії, зокрема мінування портів.

Зокрема, суд підтвердив існування причинно-наслідкового зв'язку між діями США та збитками, завданими Нікарагуа, включно з руйнуванням інфраструктури, економічними втратами та людськими жертвами. Суд постановив, що США мають виплатити компенсацію за завдані матеріальні збитки.

Ця справа стала важливим кроком у кодифікації та розвитку принципів міжнародної відповідальності держав. По-перше, вона чітко зафіксувала, що підтримка збройних угруповань іншою державою, яка спричиняє шкоду третій державі, тлумачиться як протиправна дія самої держави, що надає таку підтримку. Це суттєво розширило розуміння відповідальності – раніше вона переважно стосувалась прямих дій держав, а тепер поширюється і на опосередковані форми втручання.

По-друге, справа внесла суттєвий внесок у юридичне визначення поняття причинно-наслідкового зв'язку між дією держави і завданою шкодою. Суд уважно проаналізував ланцюг подій, що призвели до матеріальних збитків, і встановив, що відповідальність настає навіть за опосередковані, але передбачувані наслідки. Цей підхід нині широко застосовується при розгляді складних міжнародних спорів.

По-третє, рішення стало основою для розвитку норм про відшкодування матеріальної шкоди – суд акцентував увагу не лише на встановленні факту порушення, а й на необхідності компенсації як прямої, так і опосередкованої шкоди. Це розширило можливості потерпілих держав захищати свої економічні інтереси та отримувати реальне відшкодування.

Хоча США фактично не виконали рішення суду повністю і далі заперечували свою відповідальність, це рішення Міжнародного суду ООН стало вагомим основою для подальшого розвитку міжнародного права відповідальності та практики міжнародного правосуддя. Воно створило потужний морально-правовий тиск і сприяло тому, що матеріальна відповідальність дедалі більше визнається як обов'язковий елемент підтримки міжнародного порядку.

У сучасних реаліях справа США проти Нікарагуа має пряме значення для розгляду конфліктів із застосуванням сили, втручання у внутрішні справи інших держав, а також інвестиційних спорів і питань екологічної шкоди. Вона слугує орієнтиром для міжнародних судів і арбітражів, які визначають межі та умови відповідальності держав, особливо у складних випадках, коли шкода має багатогранний і транснаціональний характер.

Отже, справа США проти Нікарагуа стала не лише прецедентом у конкретній суперечці, а й фундаментальним наріжним каменем міжнародного права матеріальної відповідальності, на якому базується сучасна практика забезпечення справедливості і відновлення порушених прав.

Аварія на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 року стала однією з найтяжчих техногенних катастроф у світі, що спричинила масштабні екологічні, соціальні та матеріальні збитки не лише Україні, а й низці сусідніх країн. Радіоактивне забруднення територій поширилося далеко за межі державного кордону, що викликало міжнародний резонанс і посилювало увагу до питань ядерної безпеки на глобальному рівні.

Хоча формального міжнародного судового розгляду цієї справи не відбулося, інцидент став каталізатором для розробки нових міжнародно-правових норм і механізмів, спрямованих на запобігання ядерним аваріям та врегулювання питань компенсації збитків у разі їх виникнення.

Інцидент також підкреслив необхідність розробки міжнародних механізмів відшкодування матеріальної шкоди, спричиненої радіоактивним забрудненням, включаючи як прямі збитки (руйнування майна, витрати на ліквідацію наслідків аварії), так і непрямі (зниження продуктивності сільського господарства, шкода

здоров'ю населення, екологічні втрати). Хоча на той час не було створено універсальної судової системи для розгляду таких питань, Чорнобильська катастрофа стала імпульсом для подальшого вдосконалення правових інструментів і практик.

Отже, аварія на Чорнобильській АЕС є важливим кейсом у контексті міжнародної матеріальної відповідальності держав, демонструючи виклики, пов'язані з транснаціональними техногенними ризиками, і спонукаючи до розбудови більш ефективних механізмів запобігання шкоді та компенсації збитків у міжнародному праві [54].

У сфері міжнародного інвестиційного права дедалі більшого значення набувають арбітражні механізми розв'язання спорів між приватними інвесторами та державами. Такі спори часто стосуються порушення державою інвестиційних угод, контрактів або правил, які гарантують захист інвестицій від незаконних дій чи рішень.

Відомі арбітражні інститути, як ICSID (Міжнародний центр із врегулювання інвестиційних спорів), ICC (Міжнародна торгова палата), а також інші трибунали, розглядають численні справи, де держави притягуються до матеріальної відповідальності за збитки, завдані інвесторам у результаті порушень зобов'язань. Ці справи часто мають складний характер і включають питання компенсації за втрату прибутку, знищення майна, дискримінацію іноземних інвесторів тощо.

Одним із показових прикладів є справа Methanex Corporation проти Сполучених Штатів Америки, розглянута у рамках Північноамериканської угоди про вільну торгівлю (NAFTA) [55]. Methanex, канадська компанія, подала позов проти США, стверджуючи, що каліфорнійські регуляторні заходи щодо заборони певних хімічних речовин (зокрема метанолу) негативно вплинули на їхні інвестиції та призвели до економічних втрат. Компанія домогалася компенсації, аргументуючи, що ці заходи були непропорційними та дискримінаційними.

Хоча арбітраж у цій справі у підсумку не задовольнив вимоги Methanex, вона стала важливим кейсом для формування підходів до розгляду інвестиційних

спорів, зокрема щодо балансу між регуляторними інтересами держав і захистом прав інвесторів. Справа підкреслила, що матеріальна відповідальність держав у контексті інвестиційних угод не є абсолютною, а залежить від правомірності та обґрунтованості дій держави.

Отже, міжнародні інвестиційні арбітражі виступають важливим інструментом реалізації матеріальної відповідальності держав, забезпечуючи правовий механізм захисту приватних інвестицій та компенсації за заподіяну шкоду. Водночас, вони стимулюють розвиток збалансованих стандартів, що враховують інтереси як інвесторів, так і держав.

Ще одним класичним прикладом притягнення держав до матеріальної відповідальності в міжнародній практиці є справа Філіппіни проти Китаю (2016), що стосується територіальних і морських суперечок у Південно-Китайському морі [56]. Ця справа була розглянута Постійним арбітражним трибуналом у Гаазі відповідно до положень Конвенції ООН з морського права (UNCLOS).

Арбітражний трибунал дійшов висновку, що Китай порушив суверенні права Філіппін у виключній економічній зоні, зокрема шляхом незаконного будівництва штучних островів і руйнування коралових рифів, що завдало значної екологічної шкоди. Трибунал визнав, що такі дії не мають законних підстав і суперечать нормам міжнародного морського права.

Попри те, що рішення арбітражу є обов'язковим для сторін згідно з UNCLOS, Китай відмовився його визнавати та виконувати, що підкреслює проблему відсутності ефективного примусового механізму у міжнародній судовій системі. Втім, цей кейс став потужним сигналом міжнародній спільноті про важливість дотримання норм міжнародного права і захисту природних ресурсів.

Справа Філіппін проти Китаю демонструє, що матеріальна відповідальність у міжнародному праві може виходити за межі прямих економічних збитків і торкатися також екологічних та суверенних інтересів держав. Вона акцентує увагу на необхідності захисту природних ресурсів і довкілля в контексті територіальних суперечок, що є особливо актуальним в умовах посилення глобальних екологічних викликів.

Отже, цей кейс є важливим прикладом, який ілюструє роль міжнародного арбітражу у встановленні відповідальності держав за порушення у сфері морського права і слугує орієнтиром для подальшого розвитку міжнародно-правових механізмів захисту територіальної цілісності та природних ресурсів [56].

Міжнародні організації, зокрема Організація Об'єднаних Націй (ООН), Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ), а також спеціальні міжнародні комісії з розслідування фактів порушень міжнародного гуманітарного права, збирають докази масштабної шкоди, спричиненої бойовими діями. До основних видів матеріальних збитків належать руйнування цивільної інфраструктури – житлових будинків, лікарень, шкіл, об'єктів життєзабезпечення; пошкодження промислових підприємств, транспортних мереж, комунікацій; а також значні втрати в сільському господарстві, що впливають на продовольчу безпеку регіону.

Документування цих фактів має критичне значення для формування юридичної бази, на якій будуть ґрунтуватися подальші претензії до Російської Федерації. Зібрані докази можуть бути використані у міжнародних судах і трибуналах для встановлення відповідальності, визначення обсягу компенсації та механізмів її реалізації.

Ці питання вже активно обговорюються у рамках міжнародних органів і стануть ключовими у процесах повоєнної відбудови України. Матеріальна відповідальність за завдані збитки може слугувати як інструментом юридичного примусу, так і підґрунтям для відшкодування збитків, необхідних для відновлення соціальної та економічної інфраструктури країни.

Отже, цей кейс ілюструє сучасні виклики у сфері міжнародної матеріальної відповідальності, демонструючи важливість комплексного підходу до фіксації фактів, координації між різними міжнародними механізмами і побудови ефективних моделей компенсації в умовах триваючих конфліктів.

Ці приклади ілюструють широкий спектр ситуацій, в яких міжнародне право застосовується для встановлення матеріальної відповідальності держав,

охоплюючи як традиційні міждержавні суперечки, так і нові виклики, що виникають у сучасному світі.

Міжнародні договори відіграють ключову роль у становленні та розвитку інституту матеріальної відповідальності держав у міжнародному праві. Вони не лише закріплюють загальні принципи відповідальності, а й встановлюють конкретні механізми для визначення, підтвердження та реалізації зобов'язань щодо відшкодування матеріальних збитків.

Однією з найвідоміших і найважливіших угод у цій сфері є Конвенція Організації Об'єднаних Націй про відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972 рік) [57], яка є одним із ключових документів у рамках міжнародного космічного права. Цей договір встановлює чіткі та обов'язкові для держав-учасниць правила відповідальності за шкоду, завдану космічними об'єктами третім сторонам, як на поверхні Землі, так і в космічному просторі, включно з орбітою.

Конвенція передбачає абсолютну відповідальність держави за шкоду, заподіяну її космічними об'єктами на Землі, що означає відсутність необхідності доводити вину. У випадку шкоди, заподіяної в космосі (наприклад, іншим космічним апаратам), діє принцип відповідальності на основі вини. Документ також регламентує механізм подання претензій: вони мають бути направлені безпосередньо державі, що запустила об'єкт, або через Генерального секретаря ООН, у визначені строки [57].

Важливим аспектом є те, що Конвенція створює міжнародний прецедент у сфері матеріальної відповідальності за шкоду, що виникає у специфічних, високотехнологічних і потенційно небезпечних галузях міжнародного права. Вона не лише встановлює юридичні рамки для врегулювання подібних інцидентів, а й формує підхід до компенсацій у ситуаціях, коли наслідки шкоди можуть мати глобальний масштаб. Прикладом практичного застосування положень Конвенції є відомий інцидент 1978 року, коли радянський супутник «Космос-954» впав на території Канади, забруднивши її радіоактивними матеріалами, і Канада висунула офіційні вимоги про компенсацію відповідно до цього договору.

Отже, Конвенція 1972 року не лише врегульовує конкретну сферу відповідальності, але й демонструє здатність міжнародного права адаптуватися до нових викликів, що виникають у процесі науково-технічного прогресу[57].

Ще одним важливим напрямом у розвитку інституту міжнародно-правової матеріальної відповідальності є система міжнародних договорів у сфері захисту інвестицій, які містять положення про відшкодування збитків, завданих державними діями або бездіяльністю, що порушують права іноземних інвесторів. Такі угоди відіграють ключову роль у забезпеченні стабільності та передбачуваності інвестиційного середовища, формуючи правові гарантії для капіталу, що перетинає національні кордони.

Яскравим прикладом є Багатостороння інвестиційна гарантійна угода (далі – MIGA), яка функціонує під егідою Світового банку та забезпечує страхування інвестицій від політичних ризиків, включно з експропріацією, обмеженням переказу прибутків, війнами, громадянськими заворушеннями та порушенням контрактних зобов'язань державою. MIGA не лише передбачає фінансову компенсацію інвесторам у випадку настання страхового випадку, але й виконує превентивну функцію, стримуючи держави від неправомірних дій через ризик міжнародної відповідальності.

Поряд із багатосторонніми механізмами важливе місце посідають численні двосторонні інвестиційні договори (далі – BITs), які встановлюють обов'язок держави забезпечувати інвесторам справедливий і рівноправний режим, захист від дискримінації та незаконної експропріації, а також право на своєчасне, адекватне та ефективне відшкодування збитків. Більшість таких договорів містить положення про вирішення спорів через міжнародний арбітраж – зокрема, в рамках Міжнародного центру з урегулювання інвестиційних спорів (далі – ICSID), що забезпечує неупереджений та обов'язковий для виконання розгляд справ [58].

Практика розгляду інвестиційних спорів підтверджує ефективність цих механізмів. Наприклад, у справі CMS Gas Transmission Company проти Аргентини арбітражний трибунал визнав порушення Аргентиною положень BIT з США та присудив інвестору значну компенсацію за втрати, спричинені

односторонньою зміною регуляторних умов. Такі рішення не лише відновлюють порушені права, а й формують сталі стандарти державної поведінки у сфері міжнародних інвестицій [59].

Отже, інвестиційні договори, як багатосторонні, так і двосторонні, відіграють важливу роль у формуванні інституту матеріальної відповідальності, поєднуючи фінансові гарантії з дієвими процедурами міжнародного захисту прав інвесторів.

Також слід відзначити важливу роль міжнародних екологічних договорів, які запроваджують механізми матеріальної відповідальності держав за шкоду, завдану навколишньому природному середовищу, зокрема у випадках, коли наслідки виходять за межі національної юрисдикції. Наприклад, Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер (Гельсінкі, 1976 р.) встановлює правові зобов'язання держав щодо запобігання, контролю та зменшення транскордонного забруднення водних ресурсів, а також визначає порядок компенсації збитків постраждалим державам.

Ця Конвенція закріплює принципи «забруднювач платить» та «належної обачності», згідно з якими держава-джерело забруднення зобов'язана відшкодувати шкоду, спричинену її діяльністю або діяльністю приватних суб'єктів, що перебувають під її юрисдикцією. Механізм врегулювання спорів передбачає можливість переговорів, посередництва або арбітражу, що дозволяє ефективно узгоджувати компенсаційні виплати та заходи з відновлення довкілля [60].

Практичне значення цього договору особливо помітне у випадках, коли екологічна шкода має транскордонний характер і може вплинути на великі регіони. Як приклад можна навести забруднення річки Тиса у 2000 році внаслідок аварії на золотовидобувному підприємстві в Румунії, яке призвело до масштабного екологічного лиха в Угорщині та Сербії. Хоча компенсаційні процедури були складними, сам факт наявності договірної бази створив юридичний інструмент для пред'явлення вимог та обґрунтування міжнародної відповідальності.

Отже, міжнародні екологічні договори, зокрема Конвенція 1976 року, відіграють ключову роль у формуванні правових стандартів відповідальності за транскордонну шкоду довкіллю, поєднуючи превентивні заходи з можливістю отримання матеріальної компенсації постраждалими сторонами [61].

Ці договори, крім встановлення обов'язків, часто регламентують порядок подання претензій, строки розгляду, а також способи і форми компенсації — від фінансових відшкодувань до реституції або відновлення пошкоджених об'єктів. Вони створюють єдину правову базу, яка уніфікує підходи держав до вирішення спорів і сприяє забезпеченню справедливості на міжнародному рівні.

Отже, міжнародні договори є фундаментальними інструментами формування матеріальної відповідальності держав, забезпечуючи правову визначеність, передбачуваність і ефективність механізмів відшкодування збитків у різних сферах міжнародних відносин.

Хоча міжнародне право має низку формальних механізмів для притягнення держав до матеріальної відповідальності, на практиці їх реалізація часто стикається з численними складнощами і викликами. Однією з ключових проблем є питання юрисдикції — не всі міжнародні суди чи арбітражі мають універсальну компетенцію, і не всі держави визнають юрисдикцію відповідних інституцій, що створює перешкоди для ефективного розгляду справ і забезпечення компенсації.

Іншим серйозним викликом є відсутність ефективних примусових заходів у міжнародному праві. На відміну від національних систем, міжнародні органи не мають власних виконавчих структур, і тому виконання рішень значною мірою залежить від добровільної готовності держав або втручання міжнародного співтовариства, зокрема через політичний тиск чи санкції.

Політичні інтереси держав часто впливають на процес притягнення до відповідальності. Відсутність політичної волі може призводити до ігнорування або затягування виконання рішень, особливо у випадках, коли винна держава має значний геополітичний вплив.

Окремою проблемою є відшкодування шкоди, спричиненої у зоні збройних конфліктів. В таких ситуаціях складно чітко визначити суб'єктів відповідальності через багаточисельність сторін конфлікту, використання

непрямих дій і опосередкованих механізмів спричинення шкоди. Крім того, масштаби збитків часто є надзвичайно великими, а їхню повну оцінку ускладнює руйнування інфраструктури і відсутність доступу до постраждалих територій.

Ці проблеми підкреслюють необхідність подальшого вдосконалення міжнародно-правових механізмів, посилення координації між різними міжнародними організаціями та активнішої ролі політичних інструментів для забезпечення виконання рішень.

У світлі сучасних глобальних викликів – таких як військові конфлікти, екологічні катастрофи, транснаціональні економічні суперечки – інститут матеріальної відповідальності держав перебуває на стадії активного розвитку і трансформації.

По-перше, розширюється практика укладання нових міжнародних угод, які включають уточнені положення про відповідальність та відшкодування збитків. Ці договори забезпечують більш чіткі процедури та механізми реалізації відповідальності, сприяючи підвищенню правової визначеності.

По-друге, сучасна практика міжнародних судів і арбітражів демонструє тенденції до більш гнучкого і комплексного підходу до розгляду справ, включаючи врахування опосередкованих наслідків і нематеріальних збитків, таких як моральна шкода або порушення прав людини.

Важливу роль відіграють технологічні інновації у сфері доказування, зокрема використання супутникових знімків, цифрових баз даних і методів експертного аналізу, що дозволяють більш точно і оперативно встановлювати факт шкоди і її масштаб.

Особливе значення набуває розвиток системи міжнародних репарацій, яка поступово інтегрує як матеріальні, так і нематеріальні збитки, забезпечуючи комплексний підхід до відновлення справедливості після конфліктів і катастроф [62, с.108-189].

2.2. Відповідальність міжнародних організацій за заподіяну матеріальну шкоду

Відповідальність міжнародних організацій є ключовим елементом міжнародного права, що забезпечує юридичну відповідь на порушення ними своїх зобов'язань чи заподіяння шкоди третім сторонам. На відміну від держав, міжнародні організації створюються на основі міжнародних договорів і володіють специфічним правовим статусом, який визначає межі їх компетенції та відповідальності. Юридична відповідальність таких організацій передбачає як матеріальну (відшкодування збитків), так і нематеріальну відповідальність (наприклад, репутаційні наслідки чи заходи примусу).

Історичний розвиток інституту відповідальності міжнародних організацій тісно пов'язаний із формуванням самої системи міжнародного права ХХ століття, особливо в період після Першої та Другої світових воєн. Перші міжнародні організації, як-от Ліга Націй, були створені з метою запобігання війнам і підтримки миру, проте правові механізми притягнення їх до відповідальності залишалися недостатньо розвиненими і майже не застосовувалися на практиці. Цей період характеризується переважною відсутністю чітких правил щодо відповідальності та недосконалістю правового механізму для захисту постраждалих [63].

Після заснування Організації Об'єднаних Націй у 1945 році питання відповідальності міжнародних організацій набуло нового значення. Статут ООН, хоча й встановлював імунітети для самої організації та її співробітників, одночасно визнавав принципи відповідальності у випадках завдання шкоди внаслідок діяльності ООН. Зокрема, у 1946 році Генеральна Асамблея ухвалила Резолюцію про імунітет Організації, яка визначила межі цього інституту, але також заклала основи для подальшого розвитку права відповідальності. Цей баланс між імунітетом та відповідальністю став фундаментальним для подальшої практики.

У наступні десятиліття, особливо в 1980-х роках, міжнародна спільнота активізувала свої зусилля щодо кодифікації та вдосконалення правового статусу відповідальності міжнародних організацій. Зокрема, Міжнародна комісія з

міжнародного права розробила проєкт Конвенції про відповідальність міжнародних організацій, який, хоча й не був офіційно прийнятий, відіграв важливу роль як орієнтир у правовому регулюванні цієї сфери. Водночас, практичні виклики, що виникли внаслідок діяльності міжнародних організацій під час миротворчих операцій, наприклад, у Руанді та Гаїті, сприяли посиленню уваги до питань відшкодування шкоди і юридичної відповідальності.

Основними принципами відповідальності міжнародних організацій є принцип делегованої компетенції, відповідальність за дії або бездіяльність, які виходять за межі їх повноважень, а також дотримання міжнародних зобов'язань. Водночас інститут імунітету, властивий міжнародним організаціям, ускладнює притягнення їх до відповідальності, але цей імунітет не є абсолютним і поступово коригується практикою міжнародних судів, арбітражів та інших спеціалізованих органів.

Практика показує, що міжнародні організації можуть нести відповідальність за шкоду, заподіяну під час їх діяльності, зокрема в миротворчих операціях, гуманітарних місіях або внаслідок порушення контрактних зобов'язань. Проте механізми реалізації цієї відповідальності часто потребують удосконалення, зокрема через впровадження спеціалізованих процедур врегулювання спорів і покращення системи компенсації постраждалим.

Відповідальність міжнародних організацій залишається складним, але необхідним інструментом, який забезпечує їх правомірну діяльність і захист інтересів держав і громадян у міжнародних відносинах. Подальший розвиток цього інституту сприятиме підвищенню ефективності міжнародного права та зміцненню правового порядку на глобальному рівні.

Беручи до уваги, що міжнародні міжурядові організації є суб'єктами міжнародного права, можна стверджувати, що вони також можуть виступати як суб'єкти відповідальності. У коментарях до Проекту статей про відповідальність держав 2001 року наголошується, що відповідальність за міжнародно-протиправні діяння розглядається як одна з основоположних складових

міжнародної правосуб'єктності держави [39]. Це твердження визнається у правовій доктрині загалом.

Відповідальність міжнародних організацій базується на їх правосуб'єктності і безпосередньо впливає з неї, проте має власні специфічні риси. Розмір та межі цієї відповідальності можуть варіюватися залежно від обсягу правосуб'єктності і характеру самої організації.

Міжнародна організація може нести відповідальність у разі вчинення нею неправомірного діяння незалежно від того, чи йдеться про порушення норм міжнародного права, внутрішніх правил самої організації або національного законодавства держави, на території якої вона здійснює свою діяльність.

Міжнародна організація може нести відповідальність за порушення норм права держави, на території якої знаходиться її головний офіс. У багатьох країнах ухвалено окремі законодавчі акти, що регулюють правовий статус міжнародних організацій та їхнього персоналу на національній території й допускають можливість покладення на такі організації майнової відповідальності.

Водночас варто відзначити, що міжнародне право досі не має чітких норм щодо відповідальності міжнародних міжурядових організацій. У Проекті статей про відповідальність держав 2001 року в статті 57 «Відповідальність міжнародних організацій» зазначено, що ці положення не врегульовують питання відповідальності міжнародних організацій або держав за дії таких організацій [39].

Безперечно, тема відповідальності міжнародних організацій у міжнародному праві є складною і потребує розробки спеціальних нормативних актів. У 2002 році Комісія міжнародного права, керуючись резолюцією Генеральної Асамблеї ООН № Д/РЕБ/66/100 від 7 грудня 2011 року, розпочала роботу над підготовкою документа «Відповідальність міжнародних організацій» [64].

Міжнародні організації здатні виступати суб'єктами відповідальності як у площині міжнародного публічного, так і міжнародного приватного права. Обов'язковими передумовами притягнення такої організації до відповідальності є наявність її вини, факту порушення міжнародно-правового зобов'язання, а

також заподіяння шкоди внаслідок протиправного діяння. Слід зауважити, що між протиправною поведінкою організації та завданою шкодою має існувати причинно-наслідковий зв'язок, без установлення якого застосування заходів відповідальності видається неможливим. Доктринальні підходи до визначення підстав відповідальності міжнародних організацій залишаються предметом наукових дискусій, що зумовлено специфікою правосуб'єктності цих утворень та різноманітністю сфер їхньої діяльності.

Відповідальність міжнародних організацій може бути політичною та матеріальною. Наприклад, політична відповідальність виникає у разі прийняття організацією рішень, що мають дискримінаційний характер і обмежують суверенні права однієї або кількох держав, або впливають на їх суверенітет; також за порушення угод про місцезнаходження штаб-квартири чи договорів про співпрацю з іншими суб'єктами міжнародного права.

Відповідальність міжнародних організацій за заподіяну матеріальну шкоду належить до одних із найскладніших і найактуальніших проблем сучасного міжнародного права. Це пов'язано з низкою специфічних факторів, які роблять регулювання цього питання особливо складним і багатогранним. По-перше, міжнародні організації виконують широкий спектр функцій — від підтримки миру і безпеки, гуманітарної допомоги, регулювання економічних відносин до захисту прав людини — що накладає на них особливу відповідальність за можливі негативні наслідки їх діяльності. По-друге, вони мають унікальний правовий статус, який відрізняється від статусу держав — вони створені за згодою держав-членів, діють на основі міжнародних договорів і мають обмежені, делеговані повноваження, що визначають межі їхньої відповідальності.

Крім того, складність полягає у поєднанні принципів міжнародного публічного права та внутрішніх регламентів самих організацій, що регулюють питання відшкодування шкоди. Особливу увагу потребує балансування між необхідністю захисту прав і законних інтересів постраждалих осіб чи держав і правами самих організацій, зокрема їх імунітетом від судового переслідування. Цей імунітет, хоча й забезпечує міжнародним організаціям незалежність і

ефективність у виконанні їх функцій, водночас створює значні перешкоди для реалізації принципу відповідальності.

Юридичне врегулювання матеріальної відповідальності міжнародних організацій вимагає врахування всіх цих особливостей і комплексного підходу, що включає аналіз міжнародних договорів, практики міжнародних судів, арбітражних рішень, а також внутрішніх правил організацій. Важливо також розглядати проблемні питання, пов'язані з визначенням суб'єкта відповідальності, формою і розміром відшкодування, процедурою врегулювання спорів і механізмами реалізації відповідальності на практиці.

Саме через складність правового статусу міжнародних організацій, багатофункціональність їх діяльності та правові колізії, які виникають між принципами імунітету та відповідальності, питання матеріальної відповідальності потребує окремого, глибокого і всебічного дослідження в сучасному міжнародному праві [65].

Міжнародні організації є унікальними суб'єктами міжнародного права, що мають особливий правовий статус, який суттєво відрізняє їх від класичних суб'єктів — держав. На відміну від держав, які є суверенними акторами міжнародних відносин, міжнародні організації створюються на основі міжнародних договорів, укладених між державами або іншими суб'єктами міжнародного права, і функціонують в межах делегованих їм повноважень. Такий правовий режим визначає специфіку їх правоздатності, компетенції та відповідальності.

Юридична природа міжнародних організацій закріплюється в їхніх установчих документах — статутах або конституціях, які регулюють порядок їх створення, структуру, повноваження та механізми діяльності. Ці документи встановлюють межі компетенції організації, тобто конкретні сфери діяльності та завдання, які їй делегували держави-члени. Відповідно, будь-які дії або бездіяльність, що виходять за межі цієї компетенції, можуть вважатися неправомірними, що зумовлює відповідальність організації за наслідки таких дій.

Важливою особливістю є те, що міжнародні організації поєднують елементи міжнародного і внутрішнього права. З одного боку, вони діють у рамках міжнародного права, дотримуючись міжнародних зобов'язань, з іншого — керуються внутрішніми регламентами, які визначають процедури прийняття рішень, організаційну структуру та порядок вирішення спорів. Саме тому питання матеріальної відповідальності міжнародних організацій не може розглядатися лише через призму міжнародних договорів — необхідно враховувати також внутрішні правила і процедури, що регламентують їх діяльність.

Міжнародні організації як суб'єкти міжнародного права мають правовий статус, який суттєво відрізняється від державного суверенітету, формуючи специфічний правовий режим їх діяльності та відповідальності. Ця відмінність тягне за собою низку важливих аспектів, що визначають особливості їх матеріальної відповідальності.

По-перше, міжнародні організації існують завдяки волі держав-членів і функціонують у межах делегованих їм повноважень, що зафіксовано в їх установчих документах. Такий принцип делегування компетенції має ключове значення для визначення меж відповідальності організації. Якщо організація перевищує надані їй повноваження (*ultra vires*), вона може бути притягнена до відповідальності за шкоду, спричинену такими діями. Водночас визначення моменту, коли організація виходить за межі компетенції, є складним і потребує аналізу конкретних фактів і норм.

По-друге, внутрішні механізми управління і процедурні правила, встановлені в статутах і регламентах, суттєво впливають на відповідальність організацій. Зокрема, ці документи можуть передбачати специфічні процедури розгляду скарг і врегулювання спорів, що обмежує або деталізує умови притягнення організації до матеріальної відповідальності. Такий внутрішній правовий режим часто діє паралельно з нормами міжнародного публічного права, що ускладнює визначення юрисдикції і компетенції судових чи арбітражних інстанцій у справах про відшкодування шкоди.

По-третє, міжнародні організації користуються особливим імунітетом від національної юрисдикції, що покликаний забезпечити їх незалежність і безперервність діяльності. Однак імунітет не є абсолютним і не має на меті слугувати перешкодою для відшкодування справедливої шкоди. Практика міжнародних судів і арбітражів демонструє тенденцію до обмеження імунітету у випадках, коли він ставить під загрозу права постраждалих сторін. Наприклад, у справах, пов'язаних із діяльністю миротворчих сил ООН, міжнародні організації визнавалися відповідальними за матеріальні збитки, спричинені їхніми діями або бездіяльністю.

По-четверте, складність встановлення суб'єкта відповідальності у міжнародних організаціях пов'язана із колективним характером їх діяльності. Часто матеріальна шкода виникає внаслідок дій окремих підрозділів або працівників організації, проте офіційною стороною, яка несе відповідальність, є сама організація. Водночас існують питання щодо можливості притягнення до відповідальності держав-членів, які можуть бути відповідальними за делегування повноважень або за підтримку неправомірних дій організації.

По-п'яте, визначення розміру і форми відшкодування матеріальної шкоди є ще одним важливим аспектом. Міжнародне право не має єдиних стандартів у цій сфері, що призводить до різноманітності підходів залежно від конкретної організації, виду діяльності та юрисдикції. Відшкодування може включати реституцію, компенсацію або інші форми відновлення порушеного права, що потребує індивідуального підходу до кожного випадку.

Статус міжнародних організацій у міжнародному праві супроводжується і спеціальними імунітетами, які надають їм захист від юрисдикції національних судів. Цей імунітет необхідний для забезпечення незалежності та ефективності виконання організацією своїх функцій, але він одночасно створює складнощі у реалізації права на відшкодування шкоди, спричиненої діяльністю організації. У зв'язку з цим, правовий режим міжнародних організацій вимагає делікатного балансу між захистом їх функціональної автономії та забезпеченням відповідальності за завдану шкоду.

З огляду на викладене, особливий статус міжнародних організацій формує комплекс правових викликів і неоднозначностей у сфері матеріальної відповідальності. Для ефективного правового регулювання необхідний синтез міжнародного права, внутрішніх нормативних актів організацій і практики міжнародних судових органів. Такий підхід сприятиме більш чіткому визначенню меж відповідальності, підвищенню захисту постраждалих і зміцненню правового порядку у міжнародних відносинах.

Отже, особливий статус міжнародних організацій у системі міжнародного права формує унікальні правові умови, які впливають на їхню матеріальну відповідальність. Ця відповідальність не обмежується лише порушенням міжнародних зобов'язань, а включає також дотримання внутрішніх процедур та правил, що забезпечують належне функціонування організації і захист прав постраждалих. Розуміння цих особливостей є фундаментальним для подальшого правового регулювання і розвитку інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій [66, С.1717-1721].

Юридична база матеріальної відповідальності міжнародних організацій формується на основі сукупності норм міжнародного права, включно з принципами загального міжнародного права, спеціальними договорами, що встановлюють і регламентують діяльність конкретних організацій, а також нормами міжнародного публічного права, які регулюють механізми відшкодування шкоди. Такий багаторівневий правовий каркас визначає не лише обсяг відповідальності, а й порядок її реалізації.

Однією з фундаментальних засад юридичної відповідальності міжнародних організацій є принцип делегованої компетенції (competence delegated). Цей принцип відображає особливий характер міжнародних організацій як створених державами-суб'єктами міжнародного права колективних інститутів, які не мають власного суверенітету, а діють виключно на основі повноважень, переданих їм державами-членами через відповідні міжнародні договори або установчі акти.

У межах цього принципу компетенція міжнародної організації є строго визначеною та обмеженою. Організація вправі здійснювати лише ті дії та

приймати рішення, які прямо або опосередковано передбачені її установчими документами і делеговані їй державами-членами. Всі дії, що виходять за межі цієї делегованої компетенції, вважаються перевищенням повноважень (*ultra vires*) і можуть становити підставу для юридичної відповідальності організації.

Принцип делегованої компетенції має важливе практичне значення у контексті матеріальної відповідальності, адже визначає межі, у межах яких міжнародна організація може нести зобов'язання щодо відшкодування шкоди, заподіяної її діяльністю. Якщо шкода виникла внаслідок дій або бездіяльності, що відповідають делегованим повноваженням, відповідальність організації є безумовною. Натомість, у випадках, коли дії виходять за межі делегованої компетенції, виникає питання про правомірність таких дій і можливість притягнення організації до відповідальності за порушення.

Окрему складність становить визначення саме меж компетенції, оскільки установчі договори міжнародних організацій часто містять загальні або розмиті формулювання, що допускають різне тлумачення. Це зумовлює потребу у застосуванні принципів інтерпретації міжнародного права та врахуванні практики міжнародних судів і арбітражів, які розглядають спори, пов'язані з правомочністю дій організацій.

Крім того, принцип делегованої компетенції тісно пов'язаний з іншими ключовими принципами міжнародного права, зокрема з принципом відповідальності за неправомірні дії (*responsibility for wrongful acts*) і принципом добросовісності сторін (*good faith*). Міжнародні організації зобов'язані діяти у межах своїх повноважень і не завдавати шкоди третім сторонам, дотримуючись при цьому встановлених норм і процедур.

Отже, принцип делегованої компетенції є не лише теоретичним положенням, а й практичним механізмом, що забезпечує юридичну визначеність і контроль за діяльністю міжнародних організацій, зокрема у сфері їх матеріальної відповідальності. Розуміння і точне застосування цього принципу сприяє підтриманню балансу між функціонуванням міжнародних організацій та захистом прав і інтересів держав і фізичних осіб, які можуть зазнати шкоди внаслідок їх діяльності.

Крім того, установчі договори міжнародних організацій часто містять спеціальні положення, які регламентують відповідальність за шкоду, що виникає у процесі їх діяльності. Такі положення можуть визначати межі відповідальності, процедури подання і розгляду претензій, порядок компенсації та інші механізми. Наприклад, деякі організації мають внутрішні судові чи арбітражні інстанції, які розглядають спори, пов'язані з відшкодуванням матеріальної шкоди. Водночас у багатьох випадках відсутність чітких норм створює правову невизначеність, що ускладнює захист прав постраждалих.

Важливим елементом правового статусу міжнародних організацій є імунітет від юрисдикції національних судів. Цей імунітет надається для забезпечення їхньої незалежності і ефективності діяльності, але він не повинен перетворюватися на засіб уникнення відповідальності. Міжнародне право, зокрема практика міжнародних судів і арбітражів, розвиває доктрину про те, що імунітет організації може бути обмежений у випадках, коли він перешкоджає справедливому відшкодуванню шкоди, спричиненої неправомірною діяльністю організації.

Важливу роль у формуванні юридичних засад матеріальної відповідальності відіграють також загальні принципи міжнародного права, такі як обов'язок відшкодування шкоди (reparation), принцип добросовісності (bona fides), та заборона шкоди (no harm principle). Ці принципи підкреслюють необхідність відновлення порушених прав і відшкодування заподіяних збитків, що є невід'ємною частиною функціонування міжнародної правової системи.

Отже, юридичні засади матеріальної відповідальності міжнародних організацій – це комплексна система, що поєднує договірні норми, загальні принципи міжнародного права, положення про делеговану компетенцію та імунітет, а також внутрішні регламенти організацій. Для ефективного застосування цих засад необхідно забезпечувати баланс між захистом прав постраждалих і підтримкою функціональної автономії міжнародних організацій, що сприятиме зміцненню міжнародної правової безпеки та справедливості.

Визначення матеріальної відповідальності міжнародної організації базується на низці фундаментальних принципів, які визначають умови та

підстави її застосування. Одним із ключових є принцип винності, що передбачає настання відповідальності лише у випадку встановлення неправомірної поведінки, яка спричинила шкоду. У контексті міжнародних організацій це особливо важливо, оскільки вони діють через свої органи, агентів та співробітників, тому потрібно чітко визначити, чи була така поведінка дійсно неправомірною і чи мала вона форму навмисної або необережної дії. Винність може проявлятися як навмисне порушення норм, так і халатність чи недбалість, при цьому для доведення винності часто потрібен високий рівень доказів, враховуючи складність функціонування таких організацій, а також складні умови їх діяльності, наприклад у зонах конфліктів або гуманітарних криз. Принцип причинності вимагає наявності прямого і безпосереднього зв'язку між неправомірними діями (або бездіяльністю) організації та спричиненою матеріальною шкодою. В умовах багаторівневої структури, колективного прийняття рішень та зовнішніх факторів встановлення причинного зв'язку є надзвичайно складним, особливо під час миротворчих операцій, де важко відокремити збитки, спричинені діяльністю організації, від загальних наслідків конфлікту. Принцип обов'язковості відшкодування шкоди зобов'язує міжнародні організації компенсувати заподіяну шкоду у повному обсязі, що підтримує принцип справедливості та довіру до міжнародного права. Відшкодування може здійснюватися у вигляді реституції, компенсації або інших форм відновлення порушених прав, однак через особливий правовий статус і імунітет організацій, а також через складність компенсації нематеріальної або колективної шкоди, реалізація цього принципу часто стикається з труднощами. Визначення суб'єкта відповідальності є додатковим викликом, адже відповідальність може нести сама організація, її представники або, в окремих випадках, держави-члени, особливо якщо шкода пов'язана з делегуванням повноважень або недбалим контролем за діяльністю організації. Крім того, важливо враховувати характер шкоди – пряму або опосередковану, що впливає на обсяг і межі відповідальності. Аналіз дотримання процедур і повноважень організації, а також наявність підстав для звільнення від відповідальності, таких як форс-мажор чи необхідність захисту вищих інтересів, є невід'ємною

частиною правового регулювання відповідальності. Отже, визначення матеріальної відповідальності міжнародних організацій є складним і багатогранним процесом, який вимагає урахування як загальних принципів міжнародного права, так і особливостей правового статусу, компетенції та функціонування цих організацій, що забезпечує справедливе притягнення до відповідальності і зміцнює правовий порядок у міжнародних відносинах [67].

Практичні приклади матеріальної відповідальності міжнародних організацій є важливим джерелом для розуміння того, як цей інститут функціонує у реальній міжнародно-правовій практиці. Один із найвідоміших і найпрецедентніших кейсів, що ілюструє матеріальну відповідальність міжнародних організацій, пов'язаний із діяльністю Організації Об'єднаних Націй під час її миротворчих операцій у Гаїті. У 2000-х роках на території цієї країни стався спалах холери, який призвів до значної кількості захворювань та смертей серед місцевого населення. Розслідування, проведені як міжнародними, так і незалежними експертами, встановили, що джерелом спалаху стала діяльність миротворчого контингенту ООН, зокрема недостатній контроль за санітарними умовами та утилізацією відходів, що спричинило забруднення водних джерел. Ця трагедія спричинила не лише численні людські жертви, але й величезні матеріальні збитки — від медичних витрат до втрати робочої сили і зниження рівня життя в постраждалих регіонах.

Визнання відповідальності Організацією Об'єднаних Націй стало переломним моментом у практиці міжнародного права, оскільки до того часу подібні випадки залишалися фактично без юридичного врегулювання через ускладнення, пов'язані з імунітетом міжнародних організацій. У відповідь на критику та численні вимоги постраждалих сторін, ООН офіційно визнала свою провину, заявила про готовність взяти на себе відповідальність і розробила програму компенсації для постраждалих. Ця програма передбачала як фінансову підтримку сім'ям жертв, так і реалізацію заходів із покращення водопостачання та санітарних умов для запобігання подібних трагедій у майбутньому.

Даний випадок став важливим юридичним прецедентом, який продемонстрував можливість притягнення міжнародної організації до

матеріальної відповідальності і реалізації механізмів відшкодування шкоди. Він також підкреслив необхідність удосконалення внутрішніх правил і процедур контролю в діяльності миротворчих місій та інших операцій, що здійснюються під егідою міжнародних організацій. У результаті подібних уроків було посилено увагу до питань дотримання прав людини, захисту цивільного населення та гарантій компенсації у разі заподіяння шкоди.

Цей кейс став предметом широкого обговорення у колах міжнародного права, викликав значний резонанс у світових ЗМІ і сприяв подальшому розвитку норм міжнародного права, які регулюють відповідальність міжнародних організацій. Він також вплинув на формування стандартів доброчесності, прозорості та підзвітності в діяльності ООН і інших міжнародних інституцій, заклавши підвалини для більш ефективного захисту прав постраждалих у майбутніх операціях.

Отже, справа з холерою в Гаїті є яскравим прикладом, що матеріальна відповідальність міжнародних організацій не є лише теоретичною категорією, а має реальні наслідки та вимагає ефективних механізмів реалізації на практиці, що дозволяє зміцнювати довіру до міжнародного права і підвищувати відповідальність суб'єктів міжнародних відносин [68].

Іншим значущим прикладом у практиці міжнародно-правової матеріальної відповідальності є випадки притягнення Європейського Союзу до відповідальності за порушення контрактних зобов'язань. Така відповідальність виникає у ситуаціях, коли ЄС або його інституції не виконують умов укладених договорів із приватними компаніями, фізичними особами чи державними контрагентами, або виконують їх неналежним чином. Подібні дії можуть призвести до значних матеріальних втрат для контрагентів, і, відповідно, до зобов'язання Євросоюзу компенсувати збитки в повному обсязі.

Правова основа такої відповідальності міститься, зокрема, у статті 340 Договору про функціонування Європейського Союзу, яка передбачає, що Союз повинен відшкодовувати будь-яку шкоду, завдану його інституціями або службовцями у межах здійснення їхніх повноважень, за умов, коли така шкода

має безпосередній причинно-наслідковий зв'язок із протиправними діями чи бездіяльністю [69].

Відомі судові прецеденти в практиці Європейського суду справедливості та Загального суду ЄС підтверджують, що Євросоюз може бути притягнутий до відповідальності за дії або рішення своїх органів. Наприклад, у справі *Bergaderm and Goupil v Commission* (C-352/98 P) Суд наголосив на тому, що критерії притягнення ЄС до договірної та позадоговірної відповідальності є подібними до тих, що застосовуються до держав-членів, а обов'язок повного відшкодування шкоди поширюється на всі види матеріальних збитків, які можна прямо пов'язати з порушенням [70].

Отже, механізм матеріальної відповідальності ЄС за порушення контрактних зобов'язань виконує подвійну функцію: по-перше, він забезпечує захист прав та економічних інтересів контрагентів, які взаємодіють із Союзом; по-друге, слугує інструментом підтримання правової дисципліни та належного виконання зобов'язань самим Євросоюзом, зміцнюючи довіру до нього як до надійного міжнародного партнера [71].

Ще одним показовим прикладом є потенційна матеріальна відповідальність Міжнародного валютного фонду (далі – МВФ) за збитки, що можуть виникнути у зв'язку з реалізацією програм економічної стабілізації та структурної перебудови в державах-членах. МВФ, будучи спеціалізованою установою ООН, діє на підставі Статуту (Articles of Agreement) та міжурядових угод, і традиційно користується широким імунітетом від судової юрисдикції національних судів. Однак, у практичному вимірі, рішення та рекомендації фонду можуть мати глибокі економічні та соціальні наслідки для країн-реципієнтів.

У процесі впровадження програм стабілізації МВФ часто висуває умови, що передбачають фіскальну консолідацію, лібералізацію ринків, скорочення державних витрат та реформування системи соціального забезпечення. Хоча ці заходи спрямовані на макроекономічну стабільність, вони нерідко супроводжуються короткостроковим зростанням безробіття, зниженням рівня доходів населення та погіршенням доступу до базових соціальних послуг.

У низці випадків такі наслідки породжували гострі дискусії про моральну та потенційну юридичну відповідальність МВФ. Зокрема, прикладом може слугувати ситуація в Греції під час боргової кризи 2010-х років, коли умови програм фінансової допомоги, узгоджені МВФ разом з Європейською комісією та Європейським центральним банком, призвели до значного скорочення соціальних виплат та масштабної економічної рецесії. Аналогічні дискусії точилися навколо програм у країнах Африки та Латинської Америки, де структурні реформи супроводжувалися зростанням соціальної напруги.

Попри формальний імунітет, питання відповідальності МВФ за шкоду, спричинену його політикою, залишається предметом наукових досліджень та політичних дебатів. У доктрині міжнародного права дедалі частіше висловлюється думка, що для міжнародних фінансових організацій слід розробити спеціальні механізми превенції та компенсації збитків, які виникають унаслідок їхньої діяльності, подібно до існуючих у сфері екологічної або інвестиційної відповідальності [72].

Окремо слід згадати діяльність Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ), яка, як спеціалізована установа ООН, відіграє ключову роль у координації міжнародної політики у сфері охорони здоров'я та реагуванні на глобальні загрози. Попри те, що ВООЗ користується міжнародним імунітетом, у теорії та практиці міжнародного права неодноразово порушувалося питання про її потенційну матеріальну відповідальність за шкоду, спричинену внаслідок її рішень, рекомендацій чи дій.

Особливо гостро ця дискусія проявилася під час пандемії COVID-19. Рекомендації ВООЗ щодо запровадження карантинних заходів, обмежень на міжнародні перевезення та соціальної дистанції мали істотний економічний вплив на національні економіки. У низці держав політичні кола та експертні спільноти ставили питання: чи може ВООЗ нести відповідальність за опосередковані економічні збитки, спричинені виконанням її рекомендацій, якщо вони призвели до зупинки підприємств, скорочення робочих місць і падіння виробництва.

Окремі уряди, зокрема США у 2020 році, висловлювали претензії до ВООЗ щодо нібито неналежного інформування та запізненої реакції на початкові етапи поширення вірусу. Хоча офіційних судових позовів до ВООЗ з вимогами матеріальної компенсації не було, сама можливість таких позовів обговорюється у наукових колах, зокрема у контексті реформування міжнародних механізмів відповідальності спеціалізованих установ ООН.

Відсутність на сьогодні дієвого механізму притягнення ВООЗ до юридичної відповідальності зумовлює необхідність розробки нових міжнародно-правових інструментів, які б поєднували імунітет організації з обов'язком компенсувати реальні збитки, заподіяні внаслідок помилкових або несвоєчасних дій. Це могло б підвищити довіру до глобальних інституцій та забезпечити баланс між їхньою незалежністю та підзвітністю [73].

Кейси, пов'язані з діяльністю Організації Північноатлантичного договору (НАТО), також наочно ілюструють складнощі реалізації механізмів матеріальної відповідальності міжнародних організацій. Внаслідок проведення військових операцій, миротворчих або стабілізаційних місій можуть виникати значні збитки приватному майну, цивільній інфраструктурі або навіть об'єктам, що мають культурну чи історичну цінність. У таких випадках потенційна відповідальність може покладатися як на саму організацію, так і на окремі держави-члени, які брали участь у відповідних діях.

Однак реалізація такого виду відповідальності стикається з низкою перешкод. НАТО, як і більшість міжнародних організацій, користується широким імунітетом від юрисдикції національних судів, що ускладнює або унеможливорює подання прямих позовів до організації. Крім того, правовий статус сил НАТО, розміщених на території інших держав, регулюється багатосторонніми та двосторонніми угодами, які часто передбачають особливі процедури врегулювання претензій, зокрема шляхом дипломатичних каналів чи через спеціальні спільні комісії.

Показовим прикладом є операція НАТО в Косово (1999 рік), під час якої унаслідок бомбардувань було зруйновано об'єкти цивільної інфраструктури, що викликало дискусії про можливість притягнення альянсу або його держав-членів

до відповідальності за порушення міжнародного гуманітарного права та завдану матеріальну шкоду. Хоча офіційних рішень міжнародних судових органів, які б підтвердили відповідальність НАТО, не було, деякі постраждалі особи та організації намагалися ініціювати судові процеси у національних судах держав-членів, однак безуспішно через дію імунітетів та складність доведення прямого причинно-наслідкового зв'язку.

Отже, ситуація з матеріальною відповідальністю НАТО демонструє загальну проблему міжнародного права — колізію між принципом імунітету міжнародних організацій та необхідністю забезпечення ефективного відшкодування шкоди цивільним особам, які постраждали внаслідок їхніх операцій. У наукових колах дедалі частіше обговорюється необхідність вироблення єдиного міжнародно-правового механізму, який би дозволив балансувати між захистом функціональної незалежності таких організацій і забезпеченням справедливих компенсацій потерпілим.

Крім того, приклади можна знайти у практиці Міжнародного суду ООН, який розглядав спори, пов'язані з відповідальністю міжнародних організацій, зокрема у справах, де позивачі вимагали відшкодування матеріальних збитків через неправомірні дії цих суб'єктів. Хоча прецедентне право в цій сфері розвивається повільно, ці рішення створюють базу для подальшого правового регулювання [73].

Отже, наведені приклади ілюструють різноманітність випадків і підходів до визнання та реалізації матеріальної відповідальності міжнародних організацій. Вони свідчать про важливість розвитку чітких юридичних механізмів і процедур, що забезпечать ефективний захист прав постраждалих і справедливе відшкодування шкоди, а також підвищать довіру до міжнародного правового порядку в глобальному масштабі [74, С.3-14].

Однією з ключових проблем у сфері міжнародно-правової відповідальності міжнародних організацій є питання їхнього імунітету, який у більшості випадків має функціональний, а подекуди навіть абсолютний характер. Це значною мірою ускладнює або й унеможливлює реалізацію постраждалими особами чи державами права на відшкодування шкоди. Імунітет,

закріплений у статутах та установчих договорах міжнародних організацій, а також у відповідних міжнародних угодах, покликаний забезпечити їхню незалежність та захист від надмірного втручання національних судових систем. Водночас така правова конструкція породжує очевидну колізію між необхідністю захисту інституційної автономії організації та забезпеченням права потерпілих на ефективний юридичний захист і відшкодування матеріальних збитків.

Ця колізія має особливо гострий характер у випадках, коли дії чи бездіяльність міжнародної організації спричиняють значні економічні, соціальні або екологічні наслідки, а постраждалі сторони фактично позбавлені доступу до правосуддя. Складність ситуації полягає у відсутності єдиного міжнародного механізму, який би водночас гарантував функціональну недоторканність організацій та передбачав чіткі, дієві процедури притягнення їх до матеріальної відповідальності.

Незважаючи на це, міжнародна практика виробила низку підходів, спрямованих на зменшення негативного впливу імунітету на права потерпілих. Одним із таких підходів є впровадження спеціальних процедур врегулювання спорів, які можуть бути передбачені у договорах між організацією та державами або приватними суб'єктами. До таких процедур належать створення спільних комісій з розгляду претензій, заснування постійних або *ad hoc* арбітражних трибуналів, а також використання посередництва і примирення. У деяких випадках міжнародні організації розробляють внутрішні механізми розгляду скарг і претензій, що дозволяє частково компенсувати відсутність зовнішнього судового контролю.

Досвід міжнародних судових органів, зокрема Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини та Суду Європейського Союзу, свідчить про поступове формування балансу між дотриманням принципу імунітету та забезпеченням права на ефективний засіб правового захисту. У низці рішень наголошується, що імунітет не повинен бути абсолютним і має тлумачитися з урахуванням обставин справи, особливо у випадках, коли відсутність доступу до суду призводить до фактичної відмови у правосудді. Перспективним напрямом

розвитку міжнародного права є закріплення у багатосторонніх договорах положень, які б передбачали обов'язкове створення незалежних органів чи трибуналів для розгляду претензій до міжнародних організацій, що могло б стати важливим кроком на шляху до поєднання інституційної автономії та підзвітності [75].

Перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій безпосередньо пов'язані з поступовим зростанням їхньої ролі у вирішенні глобальних проблем, що охоплюють економічну, політичну, соціальну, екологічну та безпекову сфери. З кожним роком міжнародні організації отримують дедалі ширші повноваження та впливають на прийняття рішень, які здатні суттєво змінювати економічну та соціальну ситуацію в окремих державах і регіонах. У цих умовах питання матеріальної відповідальності набуває особливої актуальності, оскільки від його ефективного врегулювання залежить не лише захист прав постраждалих, але й рівень довіри до міжнародних інституцій.

Подальший розвиток цього інституту передбачає вдосконалення міжнародно-правових норм, що регулюють порядок відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок дій або бездіяльності міжнародних організацій. Йдеться про необхідність уточнення обсягу та меж відповідальності, визначення критеріїв причинно-наслідкового зв'язку між діями організації та настанням шкоди, а також вироблення уніфікованих підходів до оцінки розміру компенсації. Одним із перспективних напрямів є закріплення у багатосторонніх міжнародних договорах положень, які гарантували б постраждалим доступ до незалежних і неупереджених механізмів розгляду претензій, включаючи спеціалізовані міжнародні трибунали або арбітражні інституції.

Особливу увагу слід приділити питанням колективної відповідальності, яка має застосовуватися у випадках, коли шкода завдана внаслідок спільних рішень чи операцій, що реалізуються кількома державами-членами організації. У такому разі важливим завданням є встановлення прозорого механізму розподілу зобов'язань між державами, а також визначення їхньої ролі у

гарантуванні своєчасного та повного відшкодування матеріальних збитків потерпілим.

Розвиток інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій також передбачає посилення взаємодії між міжнародними та національними правовими системами. Запровадження положень, які б дозволяли обмежено знімати імунітет організацій у випадках тяжкої шкоди чи грубих порушень міжнародного права, могло б забезпечити більш ефективний захист прав осіб і держав, що зазнали збитків. Поряд із цим, необхідно розробити запобіжні механізми, які б унеможливлювали зловживання позовами та водночас стимулювали організації діяти в межах належної обачності та правових стандартів.

Отже, перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій пов'язані з поєднанням двох ключових завдань: збереження їхньої функціональної незалежності та забезпеченням реальної підзвітності перед потерпілими сторонами. Такий підхід сприятиме не лише зміцненню міжнародного правопорядку, але й підвищенню авторитету міжнародних інституцій у глобальному масштабі [76, С.539-545].

2.3. Механізми компенсації та відшкодування збитків у міжнародному праві

Відшкодування збитків у міжнародному праві є одним із ключових механізмів забезпечення справедливості та відновлення порушених прав і законних інтересів держав, міжнародних організацій та окремих осіб, які стали жертвами міжнародно-протиправних діянь. Цей інструмент виконує не лише компенсаторну функцію, відновлюючи стан речей до моменту правопорушення, але й відіграє важливу превентивну роль, стимулюючи держави та суб'єктів міжнародного права до дотримання встановлених норм та стандартів.

У сучасних умовах відшкодування збитків реалізується через різноманітні механізми, що включають як судові, так і позасудові форми, застосування двосторонніх і багатосторонніх процедур, а також спеціалізованих міжнародних інструментів, створених для реагування на конкретні категорії порушень, таких

як шкода довкіллю, порушення прав людини, економічні збитки чи воєнні злочини. Зокрема, судові механізми передбачають звернення до міжнародних судових інституцій, арбітражних трибуналів та спеціалізованих комісій, тоді як позасудові механізми охоплюють дипломатичні переговори, медіацію та використання міжнародних організацій як платформ для врегулювання спорів.

Сучасна практика демонструє, що ефективне застосування механізмів компенсації вимагає поєднання правових норм, процедурної дисципліни та політичної волі сторін. Крім того, розвиток міжнародного права в цій сфері спрямований на формування універсальних стандартів відповідальності, що забезпечують не лише відшкодування матеріальних втрат, а й відновлення довіри між державами та суб'єктами міжнародних відносин, підкріплюючи стабільність і передбачуваність міжнародної правової системи [77].

Судові механізми реалізації матеріальної відповідальності в міжнародному праві передбачають звернення до міжнародних судів та арбітражних трибуналів із метою отримання юридично обов'язкового рішення щодо відшкодування збитків, завданих міжнародно-протиправними діями. Такі механізми є ключовим елементом системи міжнародної відповідальності, оскільки забезпечують реалізацію права на відновлення порушених інтересів, закріпленого у нормах міжнародного права, і виступають важливим превентивним інструментом, стимулюючи дотримання міжнародно-правових стандартів.

Найбільш значущими інституціями у сфері судового відшкодування збитків є Міжнародний суд ООН (МС ООН) та Постійна палата третейського суду (ППТС). МС ООН виконує функції головного судового органу Організації Об'єднаних Націй і забезпечує вирішення суперечок між державами на основі норм міжнародного права, керуючись принципами добровільного підкорення юрисдикції та обов'язковості рішень. Суд розглядає широкий спектр спорів — від територіальних і морських до економічних та екологічних, включаючи питання відповідальності держав за міжнародно-протиправні дії, що призводять до матеріальних і нематеріальних збитків. Рішення МС ООН мають юридично обов'язковий характер для сторін спору та формують прецедентну базу, яка впливає на подальший розвиток міжнародного права. Крім фінансової

компенсації, суд може рекомендувати або зобов'язувати заходи реституційного або відновного характеру, спрямовані на відновлення порушених прав, відшкодування шкоди та усунення наслідків правопорушення.

Важливо відзначити, що діяльність МС ООН і ППТС не лише сприяє відшкодуванню збитків, а й формує міжнародно-правові стандарти відповідальності та прецеденти, що підвищують передбачуваність міжнародних відносин і сприяють зміцненню міжнародного правопорядку. Рішення цих органів впливають на розвиток норм міжнародного публічного права, спрямованих на захист державних і приватних інтересів, відновлення порушених прав та попередження подальших міжнародно-протиправних діянь [78].

Особливе місце у судовій практиці відшкодування збитків займають спеціалізовані міжнародні трибунали, створені для вирішення конкретних категорій спорів і забезпечення ефективного застосування міжнародного права у вузькоспеціалізованих сферах. До таких органів належить, зокрема, Міжнародний трибунал з морського права (далі – МТМП), який функціонує відповідно до положень Конвенції ООН з морського права (1982 р.). МТМП реалізує норми, спрямовані на врегулювання суперечок, пов'язаних із використанням морських просторів та ресурсів, включаючи питання правових зобов'язань держав щодо запобігання шкоди морському середовищу, охорони морських екосистем та відшкодування збитків, завданих порушенням прав користувачів морських ресурсів.

МТМП не обмежується лише фінансовою компенсацією; трибунал часто застосовує заходи реституційного та відновного характеру, які передбачають відновлення статус-кво у морських територіях, усунення наслідків екологічних порушень та запровадження заходів щодо попередження подібних правопорушень у майбутньому. Така практика демонструє комплексний підхід до врегулювання морських спорів, поєднуючи правові, економічні та екологічні аспекти, що сприяє захисту інтересів держав, міжнародних організацій та приватних суб'єктів, а також підвищує передбачуваність і стабільність міжнародної морської правової системи [79].

Важливим аспектом сучасної практики є діяльність регіональних судових органів, таких як Європейський суд з прав людини (ЄСПЛ) та Міжамериканський суд з прав людини, які відіграють ключову роль у захисті прав людини та забезпеченні відшкодування збитків постраждалим особам. Ці суди розглядають справи, пов'язані з порушенням фундаментальних прав, закріплених у Європейській конвенції з прав людини та Американській конвенції з прав людини, і присуджують як матеріальну компенсацію, так і заходи, спрямовані на відновлення порушених прав.

Наприклад, у справі «Лоїзідо проти Італії» (ЄСПЛ, 2007 р.) суд визнав порушення права заявника на свободу та особисту недоторканність унаслідок неправомірного затримання і присудив 50 000 євро компенсації за моральну шкоду. Крім фінансової відшкодувальної складової, ЄСПЛ зобов'язав державу здійснити комплексні заходи для відновлення порушеного правового статусу особи, включаючи забезпечення ефективного доступу до правосуддя та усунення правових недоліків, що сприяли порушенню її прав. Це рішення ілюструє, як судові механізми поєднують матеріальну компенсацію та реституційні заходи, забезпечуючи не лише відшкодування збитків, але й відновлення справедливості та запобігання подібним порушенням у майбутньому [80].

Ще одним показовим прикладом є справа «Caballero Delgado y Santana v. Colombia» (Міжамериканський суд, 1995 р.), у якій суд визнав порушення права на життя та особисту свободу членів родин постраждалих. Міжамериканський суд присудив компенсацію за моральну шкоду сім'ям жертв, водночас визначив комплекс реституційних заходів, що передбачав виплати соціальної допомоги постраждалим, а також забезпечення їх доступу до програм соціальної інтеграції. Суд підкреслив необхідність не лише відшкодування матеріальної шкоди, а й відновлення соціальних та правових умов, що дозволяють постраждалим реінтегруватися у суспільство та запобігти подальшим порушенням їхніх прав. Це рішення ілюструє системний підхід Міжамериканського суду, який поєднує матеріальну компенсацію, реституцію та превентивні заходи, забезпечуючи комплексне відновлення порушених прав і зміцнення стандартів міжнародного захисту прав людини [81]. Отже, практика ЄСПЛ та Міжамериканського суду

демонструє, що сучасні судові органи у сфері прав людини застосовують змішану форму відшкодування, поєднуючи фінансову компенсацію з реституційними та реабілітаційними заходами. Це сприяє комплексному відновленню порушених прав і відображає еволюцію концепції відповідальності у міжнародному праві, де відшкодування збитків розглядається як засіб відновлення правового статусу постраждалої сторони та запобігання подальших порушень. Слід також зазначити, що ефективність судових механізмів відшкодування збитків значною мірою залежить від міжнародної співпраці та готовності держав виконувати прийняті рішення. У цьому контексті особливо актуальними стають питання імплементації рішень судів у національне законодавство, забезпечення взаємного визнання та виконання присудів, а також вирішення проблем, пов'язаних із юрисдикційними конфліктами та імунітетом державних суб'єктів.

Звідси судові механізми відшкодування збитків у міжнародному праві не лише забезпечують реалізацію права на компенсацію, а й виступають інструментом зміцнення міжнародної правопорядності, стимулюючи дотримання міжнародних норм та сприяючи формуванню передбачуваних і стабільних міжнародних відносин [82].

Позасудові механізми компенсації передбачають врегулювання питань відшкодування збитків без залучення міжнародних судових інстанцій, що надає сторонам можливість досягти більш швидкого, гнучкого та практично орієнтованого результату. Основна перевага таких механізмів полягає у їх здатності забезпечувати індивідуальний підхід до конкретної ситуації, зменшувати витрати та уникати тривалих процесуальних процедур, характерних для судового врегулювання.

До позасудових інструментів належать, зокрема: дипломатичні переговори, які часто є першою формою врегулювання міжнародних суперечок; посередництво та медіація, що передбачають залучення нейтрального третього суб'єкта для сприяння домовленості; арбітраж за взаємною згодою сторін; а також створення спільних комісій з врегулювання претензій, які виконують функції оцінки шкоди та погодження умов компенсації. Ці інструменти можуть

застосовуватися як на двосторонньому рівні між державами чи міжнародними організаціями, так і за участю багатосторонніх структур, що регулюють відносини у певній галузі, наприклад, в економіці чи екології.

Історичним прикладом ефективного позасудового врегулювання є створення Німецького фонду «Пам'ять, відповідальність і майбутнє», який забезпечив компенсацію жертвам примусової праці часів Другої світової війни. Важливим елементом цього процесу стало узгодження між державами, роботодавцями та міжнародними організаціями, що дозволило уникнути численних судових розглядів та прискорити виплати постраждалим [83].

Сучасні приклади позасудових механізмів включають Міжнародний фонд відновлення та компенсації екологічних збитків (Global Environmental Facility та аналогічні механізми ООН), який є спеціалізованим багатостороннім інструментом, що забезпечує фінансову та технічну підтримку державам і місцевим спільнотам, постраждалим від екологічних катастроф природного або антропогенного характеру. Основні функції фонду включають оцінку масштабів та наслідків екологічних збитків, включно з аналізом причинно-наслідкового зв'язку між діями суб'єктів та заподіяними збитками; надання фінансових ресурсів та експертної допомоги для відновлення екосистем, інфраструктури та забезпечення компенсацій постраждалим групам; сприяння запобіганню майбутніх шкод через розробку превентивних програм, моніторинг та впровадження міжнародних екологічних стандартів. Цей фонд є прикладом позасудового міжнародного механізму компенсації, що дозволяє швидко реагувати на екологічні кризи без залучення судових процесів, одночасно стимулюючи держави до дотримання міжнародних екологічних норм та стандартів [84].

Позасудові механізми у сфері прав людини включають діяльність Комісії ООН з прав людини та спеціальних процедур Ради ООН з прав людини, які на основі добровільної згоди сторін дозволяють здійснювати відшкодування збитків та компенсації жертвам порушень прав людини без звернення до судових інстанцій. Основні характеристики таких механізмів включають добровільний характер участі, коли держави та суб'єкти міжнародного права погоджуються на

участь у процедурі, що забезпечує гнучкість та оперативність; індивідуальний підхід до випадку, що передбачає оцінку претензій з урахуванням конкретних обставин і масштабів порушення; та поєднання правових і політичних інструментів, коли механізми передбачають не лише фінансове відшкодування, а й інші форми репарацій, зокрема публічні вибачення чи реабілітацію потерпілих. Такі механізми є ефективним прикладом позасудового міжнародного врегулювання, що дозволяє забезпечити компенсацію та відновлення прав постраждалих у тих випадках, коли судові процедури можуть бути тривалими або політично ускладненими, одночасно стимулюючи держави дотримуватися міжнародних стандартів захисту прав людини і підвищуючи рівень відповідальності за порушення.

Компенсаційні фонди та механізми у рамках угод про врегулювання конфліктів та гуманітарних криз включають спеціалізовані програми, створені для забезпечення відшкодування збитків постраждалим від надзвичайних ситуацій. До них належать, зокрема, Фонд компенсації постраждалим від терористичних актів у різних країнах, а також багатосторонні програми для осіб та спільнот, які зазнали збитків унаслідок міжнародних економічних санкцій. Основні функції таких механізмів включають надання фінансової допомоги та компенсацій потерпілим фізичним і юридичним особам без залучення судових процедур; оцінку шкоди та визначення розміру виплат на основі встановлених критеріїв і норм міжнародного права; координацію міжнародних та національних органів, що забезпечує прозорість та ефективність процесу відшкодування; а також поєднання гуманітарного та правового аспектів, коли крім фінансової компенсації передбачаються заходи з відновлення соціальної та економічної стабільності постраждалих. Ці механізми є яскравим прикладом позасудового міжнародного врегулювання, що демонструє, як міжнародне співтовариство може оперативно реагувати на гуманітарні та економічні кризи, забезпечуючи ефективне відшкодування та підтримку постраждалих [85].

Ці приклади демонструють сучасний тренд розвитку позасудових механізмів компенсації, коли міжнародне право та корпоративна

відповідальність інтегруються для забезпечення ефективного відшкодування та мінімізації соціально-екологічних ризиків.

Позасудові механізми також відіграють превентивну роль у міжнародному праві, оскільки стимулюють держави та інші суб'єкти до дотримання встановлених норм і запобігання порушенням. Вони сприяють формуванню прецедентів дипломатичного та техніко-правового врегулювання, які можуть надалі впливати на розвиток судової практики. Важливою умовою ефективності таких механізмів є наявність чітко визначених процедур, прозорості дій посередників, а також добровільної та свідомої участі сторін у процесі врегулювання.

Отже, позасудові механізми компенсації виступають важливим інструментом сучасного міжнародного права, здатним забезпечувати відновлення порушених прав та інтересів із мінімальними витратами часу і ресурсів, поєднуючи юридичну суворість із практичною гнучкістю, що особливо актуально в умовах комплексних міжнародних суперечок та масштабних порушень.

Сучасна практика міжнародного права надає численні приклади, що демонструють різні підходи до реалізації компенсаційних механізмів та їх ефективність у різних сферах. Особливу актуальність наразі має процес формування міжнародно-правової бази для відшкодування збитків Україні, завданих збройною агресією Російської Федерації.

У травні 2023 року Рада Європи ухвалила рішення про створення Міжнародного реєстру збитків, який систематизує та документує втрати фізичних і юридичних осіб, а також держави Україна внаслідок збройної агресії. Цей реєстр є першим етапом формування комплексного міжнародного механізму компенсації, що передбачає інтеграцію судових та позасудових інструментів для відшкодування збитків.

Водночас передбачається створення компенсаційного фонду, фінансування якого планується здійснювати за рахунок заморожених активів Російської Федерації за кордоном. Така ініціатива демонструє поєднання правових та фінансових механізмів у міжнародній практиці відшкодування, що

спрямовано на забезпечення ефективної реалізації права на компенсацію, а також підкреслює роль міжнародної координації та політичної волі держав-учасниць у забезпеченні справедливого та оперативного відшкодування збитків [86].

Іншим показовим прикладом є практика Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) у міждержавних справах, таких як *Грузія проти Росії (II)* та *Україна проти Росії*. Суд визнавав порушення Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод та призначав відшкодування потерпілим у формі справедливої сатисфакції. Ця практика демонструє здатність міжнародних судових органів визначати юридичну відповідальність держав і встановлювати механізми компенсації, навіть у складних політичних контекстах [87].

Водночас виконання рішень ЄСПЛ у випадках, коли держава-відповідач не співпрацює, залишається проблематичним. Це підкреслює критичну роль політичної волі держав, міжнародного тиску та координації з іншими міжнародними інституціями для забезпечення реального відшкодування та ефективності компенсаційних механізмів. Такий досвід також вказує на необхідність поєднання судових та позасудових інструментів для підвищення спроможності міжнародного права гарантувати захист прав людини і справедливую сатисфакцію [88].

Отже, сучасні кейси демонструють, що ефективність компенсаційних механізмів залежить від поєднання правових процедур, політичної підтримки та фінансових ресурсів. Глобальні виклики – від збройних конфліктів до кліматичних катастроф – зумовлюють необхідність розширення та модернізації існуючих інструментів відшкодування у міжнародному праві, зокрема через інтеграцію судових і позасудових механізмів у єдині, комплексні системи компенсації.

Попри наявність різноманітних інструментів відшкодування збитків у міжнародному праві, їх ефективне застосування стикається з низкою суттєвих викликів. Однією з основних проблем залишається відсутність універсального механізму примусового виконання рішень, що значно ускладнює реалізацію права на компенсацію у випадках, коли держава або інший суб'єкт міжнародного права не бажає добровільно виконувати взяті зобов'язання. До цього

додаються політичні перешкоди, які можуть виникати внаслідок протиріч між державами, регіональних конфліктів або різного рівня політичної волі, що безпосередньо впливає на спроможність міжнародних органів забезпечити реальне відшкодування. Додатковою складністю є доказування розміру та причинно-наслідкового зв'язку збитків, оскільки в багатьох випадках шкода носить комплексний характер, поєднуючи матеріальні, економічні, соціальні та екологічні наслідки, що вимагає високої правової та експертної кваліфікації. Крім того, тривалість процедур залишається значним фактором, що зменшує ефективність механізмів і може створювати додаткові соціальні, економічні та політичні ускладнення для постраждалих. Водночас сучасна практика свідчить про перспективність розвитку гібридних форм відшкодування, які поєднують елементи судових і позасудових процедур, дозволяючи інтегрувати правові, політичні та фінансові механізми. Такий підхід не лише підвищує швидкість та ефективність компенсаційних процесів, а й сприяє формуванню більш комплексного та гнучкого міжнародного інструментарію, здатного адаптуватися до різних типів збитків та складних міжнародних конфліктів. Розвиток і впровадження таких гібридних моделей може стати ключовим напрямом реформування міжнародно-правових механізмів компенсації, забезпечуючи більш стабільну та передбачувану систему захисту порушених прав і інтересів у глобальному масштабі [89].

Висновки до розділу 2

Інститут матеріальної відповідальності держав є одним із ключових елементів сучасної системи міжнародного права, який має значний потенціал для подальшого удосконалення та розвитку. Удосконалення цього інституту сприятиме не лише зміцненню міжнародного правопорядку, але й підвищенню ефективності захисту прав і законних інтересів держав, міжнародних організацій, приватних інвесторів та інших суб'єктів міжнародних відносин. Матеріальна відповідальність виступає важливим механізмом відновлення справедливості у разі порушення міжнародних зобов'язань, що особливо

актуально в умовах зростаючої кількості міждержавних конфліктів, екологічних викликів і транснаціональних суперечок.

Розвиток цього інституту стимулюватиме більш відповідальну поведінку держав на міжнародній арені, адже чіткі та дієві механізми притягнення до відповідальності і відшкодування збитків зменшують спокусу до порушень міжнародного права. Водночас це сприятиме зміцненню довіри між державами, полегшуючи врегулювання суперечок і підтримуючи дипломатичні канали взаємодії.

Особливо важливим є те, що вдосконалення матеріальної відповідальності допоможе інтегрувати комплексний підхід до відшкодування як матеріальних, так і нематеріальних збитків, що підвищить рівень справедливості та поваги до прав потерпілих сторін. Це є невід'ємною складовою підтримки миру і стабільності у світі, адже адекватна відповідальність за порушення міжнародних норм зменшує ризики ескалації конфліктів і сприяє їх мирному врегулюванню.

Отже, подальший розвиток інституту матеріальної відповідальності держав не лише відповідає сучасним викликам і тенденціям міжнародних відносин, а й є важливим кроком на шляху до побудови більш справедливого, передбачуваного та ефективного міжнародного правопорядку.

Аналіз особливостей та практики матеріальної відповідальності міжнародних організацій свідчить про складність і багатогранність цього правового інституту. Особливий міжнародно-правовий статус організацій, що відрізняє їх від держав, зумовлює унікальний підхід до визначення та реалізації їхньої відповідальності. Поєднання норм міжнародного публічного права та внутрішніх положень установчих актів, а також наявність інституційного імунітету, значно ускладнюють процес притягнення таких організацій до матеріальної відповідальності. Відсутність єдиної кодифікації правил та узгоджених стандартів у цій сфері створює прогалини, якими нерідко користуються як самі організації, так і держави-члени, уникаючи належного відшкодування шкоди.

Ефективність механізмів відшкодування матеріальної шкоди залежить від кількох ключових чинників: прозорості процедур врегулювання спорів,

доступності міжнародного та внутрішнього правосуддя для потерпілих сторін, а також готовності держав-членів брати на себе спільну або субсидіарну відповідальність за дії організацій, у складі яких вони перебувають. У цьому контексті особливого значення набуває практика створення спеціалізованих арбітражних і компенсаційних механізмів, що діють поза рамками національних юрисдикцій, але забезпечують обов'язковість рішень.

Подальший розвиток інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій має відбуватися шляхом вироблення універсальних міжнародних стандартів, які чітко визначатимуть підстави та обсяг відповідальності, а також встановлення реальних механізмів компенсації, доступних як державам, так і фізичним та юридичним особам. Важливо забезпечити баланс між необхідністю збереження функціональної незалежності міжнародних організацій та правом постраждалих на повне і справедливе відшкодування шкоди.

Впровадження таких стандартів і створення дієвих інструментів компенсації не лише підвищить ефективність правозастосування у сфері матеріальної відповідальності, а й сприятиме зміцненню авторитету міжнародних організацій на глобальному рівні. Це, своєю чергою, стане важливим чинником зміцнення довіри міжнародної спільноти до їх діяльності та гарантією реального захисту прав потерпілих у сучасних умовах зростаючої ролі міжнародних інституцій у вирішенні глобальних викликів.

Механізми компенсації та відшкодування збитків у міжнародному праві є ключовим інструментом відновлення порушених прав та забезпечення матеріальної відповідальності суб'єктів міжнародного права. Їх ефективність визначається здатністю забезпечити реальне відновлення стану, що існував до правопорушення, або еквівалентне грошове відшкодування.

Судові механізми, представлені діяльністю міжнародних судів і трибуналів, забезпечують юридично обов'язкові рішення, проте часто стикаються з труднощами примусового виконання. Позасудові механізми, навпаки, мають більшу гнучкість та оперативність, але їх результативність значною мірою залежить від політичної волі сторін. Спеціалізовані міжнародні

інструменти, створені для реагування на окремі категорії порушень, доводять можливість ефективного відшкодування за умови чіткої процедурної регламентації та належного фінансування.

Аналіз сучасних кейсів — від створення Міжнародного реєстру збитків Україні до діяльності Компенсаційної комісії ООН— засвідчує, що комплексний підхід, який поєднує судові та позасудові елементи, має найбільший потенціал. Однак, глобальні виклики, включаючи збройні конфлікти, екологічні катастрофи та порушення економічних прав, вимагають подальшої модернізації існуючих механізмів, розробки універсальних стандартів та посилення примусових заходів виконання рішень.

Отже, формування сучасної системи компенсацій та відшкодування збитків у міжнародному праві має ґрунтуватися на поєднанні правових, інституційних і політичних засобів, що дозволить забезпечити баланс між справедливістю, ефективністю та превенцією нових правопорушень.

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ ВИКЛИКИ І ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МАТЕРІАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ У МІЖНАРОДНОМУ ПРАВІ

3.1. Матеріальна відповідальність у контексті збройних конфліктів та їх наслідків

Матеріальна відповідальність у період збройних конфліктів набуває особливого значення, оскільки наслідки воєнних дій часто призводять до масштабних матеріальних збитків як для держав, так і для приватних осіб. Йдеться не лише про руйнування інфраструктури, житлового фонду чи економічних ресурсів, але й про завдання шкоди навколишньому середовищу, культурній спадщині та об'єктам, що мають критичне значення для життєзабезпечення населення. Правове регулювання цього аспекту міжнародного права базується на фундаментальних принципах обмеження насильства, захисту цивільного населення та відновлення порушених прав, що закріплені у міжнародних договорах і звичаєвих нормах. Важливою складовою є визначення кола суб'єктів відповідальності, яке охоплює не лише держави, а й міжнародні організації та, у певних випадках, індивідів. Не менш значущими є питання порядку нарахування відшкодування та ефективних механізмів реалізації компенсаційних зобов'язань, які мають забезпечити реальне відновлення справедливості та недопущення безкарності за воєнні правопорушення. У цьому контексті матеріальна відповідальність виступає інструментом, що поєднує як превентивну, так і відновну функцію, формуючи основу міжнародно-правового реагування на наслідки збройних конфліктів.

Матеріальна відповідальність у період збройних конфліктів є складним і багатогранним інститутом міжнародного права, який охоплює як відшкодування шкоди, заподіяної державам, так і компенсацію збитків, завданих окремим фізичним та юридичним особам. В умовах воєнних дій така відповідальність набуває особливих ознак, адже масштаб руйнувань і кількість потерпілих у рази перевищує аналогічні ситуації в мирний час. Шкода поширюється не лише на військові об'єкти, але й на цивільне населення, інфраструктуру, довкілля,

культурні пам'ятки, що створює нові виклики для міжнародної спільноти у сфері захисту прав людини та відновлення справедливості.

Однією з ключових особливостей матеріальної відповідальності у воєнний час є складність встановлення факту та обсягу завданої шкоди. На відміну від мирного періоду, коли діє налагоджена система національних судів, експертних установ та органів правопорядку, у період збройного конфлікту більшість цих механізмів або не функціонує, або має обмежений доступ до територій. Зони бойових дій, окуповані території, а також регіони, де продовжуються масові порушення прав людини, часто залишаються закритими для міжнародних спостерігачів, що унеможливорює оперативне проведення розслідувань. Крім того, знищення чи навмисне приховування доказів, маніпуляції з офіційною статистикою, застосування пропаганди та дезінформації суттєво ускладнюють процес належного документування завданої шкоди.

Важливим чинником є також технологічний аспект. У сучасних конфліктах сторони активно використовують кіберпростір і соціальні мережі для поширення недостовірної інформації, що створює додаткові виклики для правового аналізу. У багатьох випадках жертви порушень змушені самотійно фіксувати факти зруйнованого майна чи втрати близьких, використовуючи фото- та відеоматеріали з мобільних пристроїв, які згодом стають важливим доказом у міжнародних судових процесах. Це, однак, породжує дискусії щодо достовірності та автентичності таких матеріалів і вимагає вироблення уніфікованих стандартів їх прийняття.

Саме з огляду на ці обставини в останні десятиліття дедалі більшої ваги набувають спеціалізовані міжнародні механізми збору доказів. Прикладом є Комісія ООН з розслідування порушень у Сирії, яка систематизує дані про руйнування цивільної інфраструктури та масові вбивства мирних мешканців; Незалежний міжнародний слідчий механізм щодо М'янми, створений для збору та збереження доказів етнічних чисток проти рохінджа; а також діяльність неурядових організацій, таких як Human Rights Watch, Amnesty International, Center for Justice and Accountability, які займаються фіксацією воєнних злочинів

і допомагають передавати відповідні матеріали до міжнародних судових інстанцій [89].

Міжнародне гуманітарне право (далі – МГП) встановлює рамкові правила, які визначають межі допустимої поведінки сторін конфлікту. Женевські конвенції 1949 року та Додаткові протоколи 1977 року містять прямі заборони на напади на цивільних осіб і цивільні об'єкти, закріплюють принцип пропорційності та необхідності, а також передбачають обов'язок сторін компенсувати неправомірно завдану шкоду. Проте реалізація цих положень на практиці стикається з численними труднощами: відсутністю уніфікованого механізму компенсації для постраждалих цивільних та браком політичної волі держав-правопорушників визнавати свою відповідальність.

Особливу увагу необхідно приділити питанню суб'єктів матеріальної відповідальності у воєнний час. Традиційно міжнародне право виходить із принципу, що первинним і головним суб'єктом такої відповідальності є держава. Це пов'язано з тим, що саме вона виступає носієм міжнародної правосуб'єктності, володіє збройними силами, визначає політичний курс та несе відповідальність за дії своїх органів, у тому числі військових. Відповідальність держави охоплює будь-які дії її збройних формувань, навіть якщо окремі військові підрозділи чи командири перевищили надані їм повноваження або діяли всупереч офіційним наказам. У таких випадках державна відповідальність ґрунтується на принципі атрибуції, що знайшов відображення у проєкті статей Комісії міжнародного права ООН про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001).

Практика Міжнародного суду ООН підтверджує цю концепцію. У справі *«Боснія і Герцеговина проти Сербії та Чорногорії»* (2007) Суд уперше розглянув питання відповідальності держави за геноцид. Він наголосив, що держава може нести міжнародну відповідальність не лише за безпосереднє вчинення акту геноциду її органами, але й за недотримання обов'язку запобігати такому злочину та карати винних. Ці підходи визначають сучасне розуміння меж державної відповідальності за воєнні злочини [90].

Разом із тим, сучасне міжнародне право розвиває й інші рівні відповідальності. Поряд із державами дедалі більшої уваги набуває інститут індивідуальної кримінальної відповідальності. Його формування почалося з Нюрнберзького та Токійського трибуналів, які визнали, що особи, які вчинили воєнні злочини, не можуть виправдовуватися виконанням наказів держави. Подальша практика Міжнародного трибуналу для колишньої Югославії (далі – МТКЮ) та Міжнародного трибуналу для Руанди (далі – МТКР) розширила підхід до командної відповідальності, закріпивши принцип, що командири та воєначальники можуть бути притягнуті до відповідальності у випадку, якщо вони знали або повинні були знати про злочини, скоєні їхніми підлеглими, і не вжили заходів для їх запобігання.

Важливим кроком у розвитку цієї концепції став Римський статут Міжнародного кримінального суду (1998) [91], який у статті 25 передбачає персональну відповідальність за воєнні злочини, злочини проти людяності та геноцид, а в статті 28 – особливу відповідальність командирів і начальників. Вперше у практиці міжнародного правосуддя з'явилася можливість призначення матеріальної компенсації жертвам злочинів (ст. 75 Статуту), що створює прямий зв'язок між індивідуальною кримінальною та матеріальною відповідальністю.

Слід також відзначити тенденцію до розширення кола суб'єктів відповідальності за рахунок міжнародних організацій. Хоча класична доктрина міжнародного права тривалий час відкидала таку можливість, сучасна практика (зокрема, діяльність миротворчих місій ООН та випадки шкоди, завданої цивільному населенню внаслідок їхніх дій чи бездіяльності) засвідчує, що питання матеріальної відповідальності міжнародних організацій потребує більш чіткого нормативного врегулювання. На рівні Комісії міжнародного права ООН розроблено проєкт статей про відповідальність міжнародних організацій (2011), що пропонує застосовувати аналогічні принципи атрибуції, як і у випадку держав.

Отже, коло суб'єктів матеріальної відповідальності у воєнний час значно ширше, ніж у класичному міжнародному праві. Воно включає держави як основних носіїв зобов'язань, фізичних осіб як безпосередніх виконавців

злочинів, а також міжнародні організації, які можуть виступати носіями обов'язку відшкодування завданої шкоди. Така багаторівнева система спрямована на забезпечення повноти міжнародно-правової відповідальності, недопущення безкарності та реальне відновлення прав потерпілих.

Разом із тим, починаючи з другої половини XX століття, посилилося значення індивідуальної кримінальної відповідальності як самостійного інституту міжнародного права. Нюрнберзький та Токійський трибунали, створені після Другої світової війни, заклали фундамент для притягнення окремих осіб до відповідальності за воєнні злочини, злочини проти людяності та злочин агресії. Вони встановили, що виконання наказів держави або службове положення не звільняють особу від відповідальності за протиправні дії, що мають тяжкі гуманітарні наслідки. Ця доктрина поклала початок формуванню принципів командної відповідальності та персональної відповідальності за міжнародно-правопорушні дії.

Подальший розвиток цієї концепції відбувся у діяльності спеціалізованих міжнародних трибуналів, зокрема МТКЮ та МТКР, які застосовували більш деталізовані критерії для визначення вини окремих осіб. Так, у справі *Prosecutor v. Tadić* (МТКЮ, 1997) було встановлено, що навіть участь у збройному конфлікті на боці повстанських формувань не звільняє від відповідальності, якщо особа брала активну участь у воєнних злочинах або знала про їх скоєння та не вживала належних заходів для їх припинення [92]. Аналогічний підхід застосовано у справі *Prosecutor v. Akayesu* (МТКР, 1998), де було підтверджено принцип командної відповідальності: командири та воєначальники несуть юридичну відповідальність за дії підлеглих, якщо вони мали знати або реально знали про порушення і не здійснили контроль або не перешкодили їхнім злочинним діям [93].

Ці справи стали ключовими прецедентами, що закріпили у міжнародному праві положення про обов'язок керівників і командирів запобігати злочинам та карати винних. Водночас вони підкреслили, що індивідуальна відповідальність є доповненням, а не альтернативою державній відповідальності, формуючи комплексну систему міжнародного правосуддя, яка поєднує матеріальні,

кримінальні та превентивні механізми. Саме завдяки цим принципам міжнародне право здобуло ефективний інструментарій для протидії безкарності в умовах збройних конфліктів та забезпечення захисту цивільного населення.

МКС, заснований Римським статутом 1998 року, продовжив і розвинув практику притягнення осіб до відповідальності за воєнні злочини та злочини проти людяності, підкреслюючи, що індивідуальна кримінальна відповідальність не звільняє державу від матеріальної відповідальності за шкоду, заподіяну її діями чи бездіяльністю. Одним із принципово нових аспектів є поєднання кримінального та цивільного елементів у системі міжнародного правосуддя: стаття 75 Римського статуту передбачає створення механізму відшкодування жертвам воєнних злочинів шляхом компенсації або відновлення завданих збитків. Це вперше в історії міжнародного права закріплює універсальний механізм прямої матеріальної сатисфакції для постраждалих цивільних осіб, що дозволяє поєднати покарання винних із реальною допомогою потерпілим.

Практичне застосування статті 75 Римського статуту МКС демонструє, що компенсації можуть охоплювати не лише фінансові втрати, але й витрати на медичну допомогу, психологічну реабілітацію, відновлення житла та інфраструктури. Такий підхід створює нову парадигму міжнародної відповідальності, де індивідуальна кримінальна вина тісно інтегрується з матеріальною відповідальністю держави та можливістю безпосередньої компенсації постраждалим. Він підтверджує комплексний характер сучасної системи міжнародного правосуддя, що поєднує превентивну, каральну та відновну функції, забезпечуючи більш повний захист цивільного населення в умовах збройних конфліктів.

Крім того, реалізація положень статті 75 стимулює розвиток судової практики щодо визначення шкоди, оцінки доказів і механізмів відшкодування, сприяючи формуванню уніфікованих стандартів матеріальної сатисфакції на міжнародному рівні. У поєднанні з принципами командної та державної відповідальності, закріпленими у попередніх прецедентах МТКЮ, МТКР та

практиці Міжнародного суду ООН, це створює комплексну, багаторівневу систему правової відповідальності у сфері міжнародного гуманітарного права.

Ще однією характерною особливістю матеріальної відповідальності у воєнний час є різниця між міжнародними та неміжнародними збройними конфліктами, що безпосередньо впливає на правові механізми захисту цивільного населення та відшкодування завданих збитків. У міжнародних конфліктах регулятивна база є значно більш розвиненою та ґрунтується на широкому спектрі міжнародних договорів, таких як Женевські конвенції 1949 року, Гаазькі конвенції 1907 року, а також численні додаткові протоколи та резолюції ООН, що визначають порядок дій держав, збройних сил та міжнародних організацій. Ці документи встановлюють чіткі стандарти поведінки у зоні конфлікту, регламентують обов'язок сторін запобігати шкоді цивільному населенню, забезпечують захист медичного персоналу та гуманітарних організацій, а також визначають механізми відповідальності за порушення норм міжнародного гуманітарного права.

У внутрішніх або неміжнародних збройних конфліктах ситуація значно складніша. В даному випадку правове регулювання обмежується положеннями статті 3, спільної до всіх Женевських конвенцій, та Протоколом II 1977 року. Ці норми забезпечують мінімальний рівень гарантій для цивільного населення та не передбачають широких механізмів відшкодування шкоди. Вони більше орієнтовані на запобігання грубим порушенням прав людини, ніж на комплексне регулювання матеріальної відповідальності. Внаслідок цього потерпілі у внутрішніх конфліктах часто залишаються без достатньої правової підтримки, а держави та інші сторони конфлікту можуть уникати повної відповідальності за завдані збитки.

Ця різниця між міжнародними та неміжнародними конфліктами особливо гостро проявилася у практиці спеціалізованих трибуналів та МКС. У справах МТКЮ, таких як *Prosecutor v. Tadić*, кваліфікація конфлікту наряду впливала на визначення обсягу відповідальності та застосування норм міжнародного гуманітарного права. Аналогічно, у практиці МКС, наприклад у справах щодо конфліктів у Демократичній Республіці Конго та Центрально-африканській

Республіці, правова оцінка вчинених дій значною мірою залежала від того, чи вважався конфлікт міжнародним чи неміжнародним. Така кваліфікація визначає, які саме норми права застосовуються, хто є суб'єктом відповідальності та які можливості для відшкодування шкоди існують у постраждалих.

Отже, різниця між міжнародними та неміжнародними збройними конфліктами не лише впливає на правову оцінку дій сторін, а й безпосередньо формує масштаби та ефективність механізмів матеріальної відповідальності, визначає обсяг гарантій для цивільного населення та створює додаткові виклики для міжнародного правосуддя у відновленні справедливості та забезпеченні сатисфакції потерпілим.

Отже, матеріальна відповідальність у воєнний час має комплексний і багаторівневий характер. Вона поєднує державну відповідальність, індивідуальну кримінальну відповідальність та новітні механізми компенсації для жертв. Водночас існуюча система є фрагментарною й потребує вдосконалення: необхідні уніфіковані міжнародні стандарти фіксації воєнних злочинів, ефективні процедури реалізації компенсаційних вимог і механізми, здатні забезпечити баланс між відновленням порушених прав та превенцією нових порушень. У цьому контексті матеріальна відповідальність виступає не лише інструментом відшкодування збитків, але й важливим елементом міжнародного правопорядку, що сприяє утвердженню принципів справедливості та недопущенню безкарності за воєнні злочини [94].

Матеріальна відповідальність у період збройних конфліктів має особливе значення, адже в ході воєнних дій часто завдається шкода не тільки військовим об'єктам, а й цивільному населенню, цивільній інфраструктурі, природному середовищу тощо. Відповідальність за таку шкоду регулюється низкою спеціальних міжнародних договорів, які встановлюють обов'язки сторін, механізми відшкодування, а також обмеження відповідальності.

Міжнародні договори відіграють визначальну роль у забезпеченні матеріальної відповідальності, формуючи чіткі юридичні рамки для притягнення до відповідальності держав, суб'єктів конфлікту та окремих осіб, а також встановлюючи стандарти оцінки та відшкодування завданих збитків. Вони

закріплюють обов'язки сторін щодо дотримання фундаментальних принципів гуманності, обмеження насильства, захисту цивільного населення та недопущення непропорційних руйнувань, одночасно створюючи комплексну систему правових механізмів, яка забезпечує відновлення порушених прав, реабілітацію постраждалих та компенсацію економічних, соціальних і гуманітарних втрат у зоні збройного конфлікту.

Основою сучасного міжнародного гуманітарного права є чотири Женевські конвенції 1949 року, які заклали фундаментальні принципи захисту осіб, що не беруть або більше не беруть участі у військових діях, а також визначили стандарти поводження із військовополоненими та цивільним населенням у період збройних конфліктів. Зокрема, Перша конвенція регулює захист поранених і хворих військовослужбовців на суші, а Друга — на морі, встановлюючи обов'язок держав забезпечувати належну медичну допомогу та гуманне поводження з потерпілими. Третя конвенція визначає правовий статус військовополонених, регламентує їхнє утримання, захист від насильства та приниження, а також передбачає обов'язок держав забезпечувати належні умови утримання та соціальний захист цієї категорії осіб. Четверта конвенція зосереджена на захисті цивільного населення, встановлюючи обов'язок держав уникати дій, що можуть призвести до зайвих страждань, руйнувань або порушення прав цивільних осіб.

Важливою складовою всіх чотирьох конвенцій є стаття 3, спільна для всіх документів, яка закріплює мінімальні стандарти гуманного поводження у міжнародних збройних конфліктах, забороняє насильство проти цивільних осіб, тортури та приниження, а також встановлює базові обов'язки держав щодо захисту осіб, що не беруть участі у бойових діях. Додаткові протоколи 1977 року, Протокол I і Протокол II, значно розширюють положення конвенцій, деталізуючи норми захисту цивільного населення та об'єктів цивільної інфраструктури, а також уточнюючи категорії осіб, що підлягають спеціальному захисту. Зокрема, стаття 91 Протоколу I передбачає, що порушення норм міжнародного гуманітарного права може тягнути за собою обов'язок держави відшкодувати завдану шкоду цивільним особам, встановлюючи правові підстави

для реалізації принципу матеріальної відповідальності та створюючи механізм правової сатисфакції потерпілим у разі порушення їхніх прав.

Отже, Женевські конвенції та додаткові протоколи не лише закріплюють базові стандарти гуманності та захисту у період збройних конфліктів, а й формують правову основу для матеріальної відповідальності держав та суб'єктів конфлікту, забезпечуючи комплексний підхід до відновлення порушених прав та компенсації завданих збитків [95].

Гаазькі конвенції 1899 та 1907 років становлять важливий елемент міжнародного права, що регламентує методи ведення війни та встановлює обов'язки держав щодо обмеження насильства у збройних конфліктах. Вони визначають основні принципи законності застосування сили, забороняють використання засобів ведення війни, які можуть спричинити надмірні або непропорційні страждання, та підкреслюють необхідність захисту цивільного населення й об'єктів цивільної інфраструктури. Зокрема, статті 22 та 23 Конвенції 1907 року чітко встановлюють, що будівлі, споруди та інші об'єкти цивільної інфраструктури, які не мають безпосереднього військового значення, не можуть бути ціллю військових дій. Порушення цих норм тягне за собою міжнародну відповідальність держави, включно з обов'язком відшкодування завданих збитків цивільному населенню та власникам майна. Таким чином, Гаазькі конвенції формують базові стандарти цивільної та матеріальної відповідальності під час ведення збройних конфліктів, поєднуючи принципи гуманності з механізмами правової репарації, і слугують основою для подальшого розвитку норм міжнародного гуманітарного права.

Сучасні зусилля щодо кодифікації міжнародного гуманітарного права спрямовані на створення комплексного Кодексу міжнародного гуманітарного права, який би систематизував та деталізував норми, що регулюють відповідальність за порушення правил ведення війни, а також встановлював чіткі механізми відшкодування шкоди потерпілим цивільним особам і державам. Основною метою таких ініціатив є уніфікація та узгодження існуючих норм МГП, що наразі регламентуються численними конвенціями, протоколами та спеціальними угодами, а також забезпечення більш передбачуваного та

ефективного застосування принципів матеріальної відповідальності у міжнародних правовідносинах. Хоча формально цей Кодекс ще не набув статусу багатосторонньої угоди і не має обов'язкової сили, подібні кодифікаційні проекти створюють правову основу для стандартизації оцінки збитків, формалізації процедур відшкодування та підвищення ефективності міжнародного механізму захисту цивільного населення у період збройних конфліктів.

Окрему значну роль у регулюванні матеріальної відповідальності у період збройних конфліктів відіграють спеціалізовані міжнародні конвенції, що забороняють або суттєво обмежують застосування певних видів озброєнь та засобів ведення війни. Зокрема, Конвенція про заборону хімічної зброї та Конвенція про мінні засоби не лише встановлюють пряму відповідальність держав за використання заборонених видів озброєння, а й детально регламентують порядок притягнення до відповідальності у разі порушень, визначають категорії заборонених засобів та встановлюють стандарти оцінки шкоди. Крім того, ці конвенції передбачають спеціалізовані механізми компенсації постраждалим цивільним особам і державам, що зазнали збитків, забезпечуючи реалізацію принципу матеріальної відповідальності на практиці.

Застосування таких конвенцій підкреслює інтеграцію захисних та відновних функцій міжнародного права, поєднуючи превентивні заходи щодо запобігання шкоді з можливістю правової сатисфакції постраждалим. Вони також створюють прецедентні правові підстави для розширення міжнародної відповідальності за непропорційне або незаконне застосування озброєння, формуючи єдині стандарти поведінки держав у збройних конфліктах. Особливо важливим є те, що такі конвенції стимулюють розвиток міжнародних механізмів контролю і моніторингу за дотриманням правил ведення війни, а також сприяють уніфікації підходів до визначення розміру збитків та процедур їх відшкодування. У підсумку, спеціалізовані конвенції виступають не лише як інструмент захисту цивільного населення та інфраструктури, а й як ефективний засіб реалізації принципів матеріальної відповідальності держав у міжнародному праві,

забезпечуючи комплексний підхід до відновлення порушених прав і компенсації завданої шкоди [96].

Практика репарацій за шкоду, завдану агресією, має давні історичні приклади, найбільш відомим серед яких є Лондонська угода 1945 року про репарації після Другої світової війни. Цей документ визначав порядок відшкодування збитків, завданих державами-агресорами, і встановлював механізми виплати репарацій як окремим державам, так і цивільному населенню. У сучасному міжнародному праві аналогічні принципи реалізуються через мирні угоди та двосторонні або багатосторонні договори, які закріплюють обов'язки держав-агресорів щодо компенсації шкоди, завданої цивільному населенню, державним установам, інфраструктурі та природному середовищу [97]. Особливу роль у сучасній практиці відіграють резолюції Ради Безпеки та Генеральної Асамблеї ООН, які, хоча формально не є міжнародними договорами, часто виконують функцію встановлення зобов'язань щодо відшкодування збитків у конкретних конфліктах. Серед них слід виділити Резолюцію ES-11/5 (A/RES/ES-11/5), прийняту 14 листопада 2022 року, яка закликає до створення міжнародного механізму репарацій за шкоду, завдану агресією Російської Федерації проти України, і рекомендує державам-членам у співпраці з Україною створити міжнародний реєстр шкоди як документальне підтвердження вимог щодо відшкодування збитків, втрат або ушкоджень, завданих неправомірними діями агресора [98]. Важливою є також Резолюція 60/147, прийнята 16 грудня 2005 року, яка встановлює основні принципи та керівні настанови щодо права на засіб правового захисту та репарацію для жертв грубих порушень міжнародного гуманітарного права та серйозних порушень міжнародного права прав людини, рекомендуючи державам враховувати її положення при розробці національних політик щодо репарацій [99]. У межах діяльності Ради Безпеки ООН значну увагу привертають Резолюція 692 (S/RES/692) від 20 травня 1991 року, яка створює Комісію ООН з компенсацій для розгляду вимог щодо компенсації за шкоду, завдану вторгненням Іраку до Кувейту [100], та Резолюція 1325 (S/RES/1325) від 31 жовтня 2000 року, яка визнає вплив збройних конфліктів на жінок та закликає до включення жінок у процеси миробудівництва та відновлення після

конфліктів, підкреслюючи необхідність врахування їхніх потреб у відновних заходах. Ці резолюції формують правову основу для визначення відповідальності за шкоду, завдану агресією, встановлюють механізми для відшкодування збитків постраждалим державам та особам і демонструють прагнення міжнародного співтовариства поєднувати превентивні, каральні та відновні заходи, забезпечуючи комплексний підхід до реалізації принципів матеріальної відповідальності та правосуддя в умовах збройних конфліктів [101].

Отже, міжнародні договори та спеціальні угоди формують багаторівневу правову систему регулювання матеріальної відповідальності у період збройних конфліктів, поєднуючи державну, колективну та індивідуальну відповідальність. Вони визначають обсяг гарантій для цивільного населення, стандарти оцінки збитків і механізми компенсації, створюючи комплексний інструментарій забезпечення правової справедливості та відновлення порушених прав у зоні конфлікту. Реалізація цих положень у практиці міжнародних трибуналів та Міжнародного кримінального суду дозволяє поєднати превентивну, каральну та відновну функції міжнародного права, забезпечуючи більш повний і ефективний захист цивільного населення та довкілля.

Незважаючи на наявність розгалужених правових механізмів, матеріальна відповідальність у воєнний час стикається з численними практичними та концептуальними проблемами. Однією з основних перешкод є відсутність оперативних та уніфікованих процедур відшкодування збитків, що значно ускладнює реалізацію права цивільного населення та держав на компенсацію. Додатково, обмежена фінансова спроможність держав-агресорів або неповне виконання ними міжнародних зобов'язань створює серйозні перешкоди для повного та своєчасного відшкодування шкоди. Значним викликом залишається політичний фактор, який проявляється у вигляді дипломатичних обмежень, геополітичних інтересів та тиску на міжнародні органи, що ускладнює застосування норм міжнародного права на практиці. Крім того, складності виникають при визначенні відповідальності за шкоду, завдану непрямыми або опосередкованими діями, наприклад, через руйнування інфраструктури,

блокування ресурсів або екологічні наслідки, що потребує більш тонкого правового регулювання та комплексного підходу до доказування [102].

Сучасні тенденції розвитку міжнародного права свідчать про прагнення створення більш ефективних механізмів компенсації та відновлення порушених прав. Це включає формування спеціалізованих міжнародних компенсаційних фондів, розвиток прецедентної практики в міжнародних судах, а також активізацію ролі Міжнародного кримінального суду, трибуналів та арбітражних органів у питаннях визначення обсягу збитків та забезпечення їх відшкодування. Важливим є поєднання превентивних, каральних та відновних функцій міжнародного права, що дозволяє підвищити ефективність матеріальної відповідальності, гарантувати захист цивільного населення, відновлення зруйнованої інфраструктури та екологічної рівноваги у зоні конфлікту, а також зміцнити довіру до міжнародних правових інститутів і сприяти стабільності міжнародних відносин.

3.2. Міжнародно-правові механізми відшкодування матеріальної шкоди Україні внаслідок агресії

В умовах повномасштабної збройної агресії Російської Федерації проти України питання міжнародно-правових механізмів відшкодування шкоди набуло безпрецедентної актуальності. Масштаб руйнувань охоплює практично всі сфери: від втрати приватного та державного майна до знищення ключових об'єктів енергетичної, транспортної та соціальної інфраструктури. Особливої ваги набувають збитки бізнесу, довкілля та культурній спадщині, що ускладнює їх точну оцінку та правове врегулювання. Окрім матеріальних втрат, агресія супроводжується грубими порушеннями прав людини, які також мають компенсаційний вимір у міжнародному праві. У цих умовах міжнародна спільнота постала перед викликом створення ефективних механізмів відшкодування, які б виходили за межі традиційної практики репарацій. Поєднання класичних інструментів міжнародного права із новими, спеціально адаптованими механізмами, зокрема створенням міжнародних компенсаційних фондів, реєстрів збитків та розробкою процедур стягнення заморожених

російських активів, закладає основу для формування нової моделі міжнародної відповідальності за агресію. Український кейс поступово стає прецедентним, визначаючи напрями еволюції інституту матеріальної відповідальності у міжнародному праві в цілому [103].

Визначальною у створенні правових підстав для відшкодування збитків, завданих Україні внаслідок агресії Російської Федерації, стала діяльність Генеральної Асамблеї ООН. Прийнята 14 листопада 2022 року Резолюція A/ES-11/L.6 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» [104] закріпила принципове визнання міжнародною спільнотою необхідності репарацій. Документ підкреслив відповідальність держави-агресора за масові порушення міжнародного права та відкрив юридичний і політичний простір для створення конкретних механізмів відшкодування. Вперше після тривалого періоду відносної інституційної пасивності у сфері репарацій ООН продемонструвала готовність відійти від декларативності й ініціювати конкретні інструменти, покликані забезпечити доступ до правосуддя.

Зміст резолюції має значення не лише як політична декларація, а й як нормативна основа, що задає орієнтир для подальших практичних рішень. По-перше, вона підтвердила принцип міжнародної відповідальності держави за протиправні дії, зокрема акт агресії, що є найбільш тяжким міжнародним злочином. По-друге, документ містить чітке положення про необхідність створення міжнародного механізму для фіксації завданої шкоди та організації процесу компенсації. Таким чином, резолюція не обмежилася констатацією факту порушень, а заклала фундамент для подальшої інституційної архітектури відшкодування.

Особливої уваги заслуговує створення на її основі Міжнародного реєстру збитків, який став першим практичним втіленням ідеї системного підходу до компенсації шкоди. Його робота передбачає не лише документування втрат України, її громадян та юридичних осіб, а й формування доказової бази для майбутніх арбітражних чи компенсаційних процесів. Реєстр, започаткований у співпраці з Радою Європи та розташований у Гаазі, символізує новий етап співпраці універсальних і регіональних організацій, спрямований на зміцнення

міжнародного правопорядку та практичну імплементацію принципу справедливості.

У цьому контексті Резолюція A/ES-11/L.6 набуває подвійного значення: вона виступає водночас і правовим, і політичним документом. З одного боку, вона легітимізує вимоги України про репарації на найвищому міжнародному рівні, з іншого – створює передумови для мобілізації фінансових, організаційних та інституційних ресурсів міжнародної спільноти для практичного виконання цих вимог. З огляду на відсутність універсальних прецедентів подібного масштабу, цей документ може стати новою віхою у розвитку міжнародного права відповідальності та компенсаторних механізмів у випадках збройної агресії.

Практичним втіленням положень Резолюції Генеральної Асамблеї ООН A/ES-11/L.6 від 14 листопада 2022 року стало створення та запуск Міжнародного реєстру збитків, який із 2 квітня 2024 року офіційно почав приймати заяви від фізичних і юридичних осіб, а також від держави Україна. Цей Реєстр є першим у світі комплексним інструментом системного документування шкоди, завданої повномасштабною агресією однієї держави проти іншої. Його запуск став важливим етапом реалізації міжнародного права на репарації та матеріальне відшкодування, демонструючи готовність міжнародної спільноти відходити від декларативних підходів і створювати конкретні механізми відновлення справедливості [104].

Реєстр приймає заяви від фізичних та юридичних осіб, включаючи державні органи України, місцеві адміністрації, державні підприємства та установи, що постраждали від незаконних дій Російської Федерації. Ключовою функцією Реєстру є систематизація та перевірка доказів завданої шкоди, що дозволяє формувати достовірну та прозору базу даних для подальшого прийняття рішень про надання компенсацій. Серед категорій, що фіксуються у Реєстрі, виділяють пошкодження або знищення житлових і комерційних об'єктів, втрату майна, транспортних засобів, обладнання, сільськогосподарської продукції, шкоду бізнесу та економічні збитки, порушення права на освіту та доступ до медичних послуг, а також особисті

втрата, включаючи смерть або травми. Важливою особливістю Реєстру є врахування шкоди державним установам та критичній інфраструктурі, що дозволяє реалізовувати відшкодування на рівні держави, а не лише окремих громадян, забезпечуючи комплексний підхід до компенсацій.

Процедура подання претензій передбачає подання заяви до Реєстру, перевірку документів та фактів завданої шкоди, класифікацію збитків за категоріями, оцінку суми відшкодування та підготовку рекомендацій для компенсаційної комісії. Рішення комісії формують основу для виплат з міжнародного фонду компенсацій, який планується наповнювати переважно за рахунок конфіскованих російських активів за кордоном. Такий механізм дозволяє поєднати юридичну визначеність, фінансову спроможність та міжнародну легітимність при відшкодуванні шкоди, створюючи передумови для ефективного та прозорого управління компенсаційними виплатами.

Реєстр забезпечує прозорість і публічний контроль, оскільки частина інформації може бути доступна для міжнародної спільноти та зацікавлених організацій, що сприяє підзвітності процесу. Він також дозволяє уникнути фрагментації доказової бази та дублювання процедур, що особливо важливо при масштабних збитках, спричинених збройними конфліктами, та забезпечує стандартизоване ведення доказової документації [105].

Отже, Міжнародний реєстр збитків стає не лише юридичною платформою для відшкодування шкоди, а й ключовим елементом стратегії України щодо відновлення після агресії. Він забезпечує системний, прозорий і масштабний підхід до реалізації прав постраждалих, закладає основу для майбутніх міжнародних практик у сфері репарацій і може стати прецедентом для інших держав, що зазнали агресії, демонструючи ефективність сучасних міжнародно-правових механізмів у умовах масштабних збройних конфліктів.

Особливу роль у функціонуванні Міжнародного реєстру збитків відіграє Рада Європи, під егідою якої було організовано розміщення Реєстру у Гаазі. Така інституційна прив'язка має як символічний, так і практичний вимір. Гаага історично є визнаним центром міжнародного правосуддя, де діють ключові органи та судові інституції, зокрема Міжнародний суд ООН, Міжнародний

кримінальний суд та Постійна палата третейського суду. Розміщення Реєстру саме в цьому місті підкреслює прагнення забезпечити високий рівень юридичної легітимності, гарантує міжнародну впізнаваність та створює умови для максимальної інтеграції з існуючими судовими та арбітражними інституціями.

З практичної точки зору, участь Ради Європи забезпечує координацію з іншими міжнародними та регіональними організаціями, сприяє уніфікації стандартів збору доказів, класифікації шкоди та забезпечення прозорості процедур. Це дозволяє мінімізувати ризики фрагментації даних і дублювання процесів, що особливо критично при масштабних збитках, завданих повномасштабною агресією. Крім того, Рада Європи забезпечує доступ до експертної підтримки, юридичного консультування та методологічного супроводу, що підвищує ефективність Реєстру та його спроможність стати міжнародним стандартом для документування і компенсації шкоди [106].

Залучення регіональної організації також має політичний і символічний ефект. Воно демонструє, що питання матеріальної відповідальності за агресію виходить за межі суто універсальних органів ООН і стає предметом активної регіональної координації та міжнародної солідарності. Це підкреслює тенденцію до посилення ролі регіональних механізмів у сфері міжнародного права та відновлення справедливості, що раніше вважалося виключною компетенцією універсальних інституцій. Отже, інтеграція Реєстру під егідою Ради Європи створює передумови для комбінованого підходу, який поєднує універсальні та регіональні механізми, забезпечуючи комплексну систему матеріальної відповідальності за агресію проти України.

Очікується, що наступним кроком стане створення повноцінної компенсаційної комісії та спеціального фонду, фінансованого переважно за рахунок конфіскованих російських активів за кордоном. Уже зараз у низці держав ЄС, США, Канаді та Великій Британії обговорюється можливість законодавчого забезпечення такого механізму. З одного боку, це викликає складні юридичні дискусії щодо суверенного імунітету держави, законності конфіскації активів, міжнародних зобов'язань щодо власності третіх осіб та необхідності гармонізації національного та міжнародного права. З іншого боку,

накопичення політичної волі та готовності держав до активного втручання свідчить про здатність міжнародного права до адаптації та оперативного реагування в умовах безпрецедентних викликів. Реалізація такого механізму матиме значний прецедентний ефект, закріплюючи практику використання міжнародних активів держав-агресорів для компенсації завданих збитків і формуючи основу для нових стандартів у сфері міжнародних репарацій. Крім того, це створює потенціал для комплексного та прозорого підходу до матеріальної відповідальності, який поєднує фінансову спроможність, юридичну визначеність і міжнародну легітимність, що є критично важливим у масштабних конфліктах із серйозними наслідками для цивільного населення та держави.

У цьому контексті міжнародні організації виконують подвійну функцію: вони є платформою для вироблення політичних рішень та одночасно виступають гарантом юридичної легітимності компенсаційних механізмів. Отже, діяльність ООН і Ради Європи у справі формування правових і фінансових засад відшкодування шкоди Україні свідчить про формування нової практики відповідальності держав-агресорів, яка може стати прецедентною для майбутніх міжнародних конфліктів.

Важливим інструментом фіксації та відшкодування шкоди, завданої Україні внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації, є діяльність як міжнародних, так і національних судових інституцій. У цьому контексті ключове значення набуває практика Міжнародного суду ООН, який розглядає справу «Україна проти Росії» щодо тлумачення та застосування положень Конвенції про запобігання геноциду. Особливістю даного процесу є не лише встановлення факту порушення положень Конвенції, але й комплексний розгляд юридичних наслідків таких порушень у площині міжнародної відповідальності держави-агресора. Зокрема, суд аналізує питання репарацій за шкоду, заподіяну цивільному населенню, державній та приватній власності, об'єктам критичної та соціальної інфраструктури, а також економіці держави в цілому. Водночас справа передбачає оцінку механізмів визначення обсягу шкоди, методології її кількісної та грошової оцінки, а також можливих джерел фінансування компенсацій. Практика Міжнародного суду ООН у цій справі має

стратегічне значення, оскільки формує прецедентне тлумачення норм міжнародного права щодо відповідальності держави за агресивні дії, створює нормативну базу для подальшого розвитку системи міжнародних репарацій і визначає підходи до узгодження національних і міжнародних процедур відшкодування збитків. Особливо актуальним є той аспект, що суд враховує як прямі, так і непрямі наслідки збройної агресії, включаючи втрати виробничих потужностей, логістичних ланцюгів, соціальних об'єктів, а також економічні збитки державного та приватного секторів, що дозволяє розглядати компенсацію шкоди у комплексному міжнародно-правовому контексті [107]. Паралельно Європейський суд з прав людини консолидував понад сім тисяч індивідуальних заяв та міждержавні справи, серед яких особливе значення набуває справа «Україна та Нідерланди проти Росії». Ця справа має комплексний характер і стосується широкого спектру порушень, заподіяних збройною агресією Російської Федерації, включаючи шкоду фізичним особам, втрату майна юридичними особами, порушення права на безпечне проживання та здійснення економічної діяльності. Заявниками виступають як окремі громадяни, так і підприємства, що зазнали значних фінансових і матеріальних втрат внаслідок окупації та знищення об'єктів цивільної інфраструктури.

ЄСПЛ у цій справі розглядає, зокрема, порушення ст. 1 Протоколу №1 (право на мирне володіння майном) та ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту), що охоплює як прямі збитки від захоплення та руйнування майна, так і непрямі наслідки порушення економічних прав. Судова практика цієї справи формує важливий правовий прецедент, оскільки визначає критерії оцінки завданої шкоди, масштаби компенсацій, джерела їх фінансування та механізми примусового виконання рішень у контексті міжнародної відповідальності держави-агресора.

Крім того, консолидовані процеси в ЄСПЛ створюють науково та практично обґрунтовану базу для подальшого розвитку механізмів репарацій у міжнародному праві. Вони дозволяють впроваджувати комплексний підхід до оцінки збитків, включаючи економічну, соціальну та гуманітарну шкоду, та забезпечують практичні підстави для формування стандартів відповідальності

держави за дії, що порушують міжнародні норми. У цьому сенсі справа «Україна та Нідерланди проти Росії» не лише консолідує судову практику щодо відшкодування шкоди, а й виступає каталізатором розвитку міжнародних правових інструментів захисту постраждалих суб'єктів у збройних конфліктах [108].

Не менш значущу роль відіграють національні господарські суди України, які вже зафіксували низку прецедентів у сфері відшкодування шкоди юридичними особами в умовах воєнного конфлікту. Так, у справі № 910/4380/24 позивачем виступає Приватне акціонерне товариство "Сільськогосподарська виробнича фірма "Агротон". Унаслідок повномасштабного вторгнення РФ у 2022 році відбулася тимчасова окупація окремих районів Луганської області, що призвело до захоплення та пошкодження земельних ділянок, об'єктів нерухомості, транспортних засобів, виробничого обладнання, а також сільськогосподарської продукції та інших активів підприємства. Господарський суд Луганської області 21.08.2024 повністю задовольнив позовні вимоги, стягнувши з держави-агресора у особі Міністерства юстиції РФ суму збитків у розмірі 5 583 972 560,12 грн, що еквівалентно 48 363 203,31 доларів США за курсом НБУ на 03.03.2022. Рішення набрало законної сили 17.09.2024. Зазначена справа є однією з перших у практиці національних господарських судів, де встановлено відповідальність держави-агресора та визначено конкретний розмір відшкодування, що має важливе значення для інших суб'єктів господарювання, які зазнали аналогічних збитків [109].

Аналогічні процесуальні рішення зафіксовано у справі № 913/277/24, де позивачем виступає Приватне підприємство Сільськогосподарська виробнича фірма "Агро". Внаслідок агресивних дій держави-агресора були окуповані окремі райони Луганської та Харківської областей, що спричинило захоплення та руйнування земельних ділянок, об'єктів нерухомості, транспортних засобів, виробничого обладнання та сільськогосподарської продукції. Господарський суд Луганської області 11.09.2024 повністю задовольнив позовні вимоги, стягнувши збитки у сумі 808 438 182,17 грн (27 634 282,87 дол. США за курсом НБУ на 03.03.2022). Рішення набрало законної сили 15.10.2024. Даний кейс підтверджує

застосування принципу компенсаційної відповідальності держави-агресора у контексті тимчасової окупації окремих територій [110].

У справі № 922/2099/24 позивачем виступає СТОВ Агрофірма "Новий шлях". Внаслідок тимчасової окупації районів Харківської області відбулося захоплення земельних ділянок, об'єктів нерухомості, транспортних засобів, виробничого обладнання та сільськогосподарської продукції. Господарський суд Харківської області 19.08.2024 задовольнив позов повністю, стягнувши збитки у сумі 231 058 802,01 грн (7 898 123,11 дол. США за курсом НБУ станом на 13.04.2022). Рішення набрало законної сили 11.09.2024. Ця справа демонструє практичну реалізацію правового механізму на рівні місцевих господарських судів, що забезпечує відновлення порушених майнових прав юридичних осіб у воєнних умовах [111].

Подібні правові принципи знайшли відображення у справі № 922/2714/24, де позивачем виступає СТОВ "Шийківське". Внаслідок окупації окремих районів Харківської області відбулося знищення майна, обладнання та сільськогосподарської продукції. Господарський суд Харківської області 21.10.2024 задовольнив позов, стягнувши збитки у розмірі 176 145 047,66 грн. Рішення набрало законної сили 19.11.2024. Дана справа ілюструє важливість системного підходу до фіксації шкоди та забезпечення реалізації міжнародних принципів відповідальності держави-агресора у національному судочинстві [112].

Не менш значущою є справа № 905/674/24, де позивачем виступає ТОВ "Сіверський елеватор". 07 та 10 травня 2022 року військові формування РФ завдали масованих ударів авіацією та артилерією по м. Сіверськ Донецької області, що призвело до знищення промислових потужностей елеватора та сільськогосподарської продукції, що перебувала на зберіганні. Господарський суд Донецької області 01.08.2024 задовольнив позов повністю, стягнувши збитки у сумі 375 140 902,88 грн (10 258 552,50 дол. США за курсом НБУ на 10.05.2022). Рішення набрало законної сили 03.09.2024. Цей кейс демонструє, що принцип міжнародної відповідальності охоплює не лише збитки, заподіяні окремим

територіям, а й шкоду промисловому сектору, що є важливим аспектом відновлення національної економіки [113].

У справі № 910/722/24 позивачем виступає ТОВ "ПлазмаТек". Внаслідок повномасштабного вторгнення РФ та ворожих заходів щодо українських інвесторів компанія зазнала втрати активів у Республіці Білорусь. Господарський суд м. Києва 14.01.2025 задовольнив позов повністю, стягнувши збитки у розмірі 27 322 265 дол. США. Рішення набрало законної сили 19.02.2025. Цей кейс підкреслює, що відповідальність держави-агресора поширюється не лише на території України, а й на шкоду, завдану українським суб'єктам за її межами [114].

Крім національних судових рішень, значну роль у процесі відновлення порушених майнових прав відіграють міжнародні інституції. Зокрема, низка компаній групи "Агротон" подала заяви до ЄСПЛ проти Російської Федерації. Заявниками виступили: компанія "Agroton Public Limited" (Республіка Кіпр), ПрАТ СВФ "Агротон", ПП СВФ "Агро", СТОВ Агрофірма "Новий шлях", ТОВ "Сіверський елеватор". Основна правова підстава заяв полягає у порушенні ст. 1 Протоколу 1 (право на мирне володіння майном) та ст. 13 Конвенції (право на ефективний засіб юридичного захисту) у зв'язку із захопленням та знищенням майна. Заяви перебувають на розгляді Суду, формуючи нові прецеденти щодо міжнародної відповідальності держави-агресора перед фізичними та юридичними особами.

Важливим прикладом юридичного супроводу є діяльність ПрАТ "КЗЕСО" (Каховський завод електрозварювального устаткування). Юридична допомога включала комплексну оцінку та фіксацію збитків, спричинених окупацією частини Херсонської області та захопленням майна заводу в м. Каховка. На основі наданих консультацій підприємство звернулося до Господарського суду м. Києва із позовом до РФ в особі Міністерства юстиції РФ про відшкодування збитків у розмірі 27 629 887,55 дол. США (1 010 386 305,86 грн). Рішенням від 15.01.2024 позов було частково задоволено: стягнуто 21 326 820,78 дол. США (779 891 978,37 грн). Рішення набрало законної сили 03.07.2024. Цей приклад демонструє комплексний підхід до забезпечення правової охорони майнових

інтересів підприємств у період воєнних дій та застосування міжнародних принципів відповідальності держави-агресора у національному контексті [115].

Отже, судові механізми в Україні здатні оперативно реагувати на порушення майнових прав, забезпечуючи відшкодування шкоди, а також формувати правові прецеденти, які визначають підходи до відповідальності держави-агресора як на національному, так і на міжнародному рівні. Реалізація зазначених процедур створює реальну правову базу для компенсацій та забезпечує юридичну визначеність, водночас слугуючи підґрунтям для подальшого розвитку міжнародного права у сфері репарацій [116, С.522-537].

Найбільш перспективним та інноваційним інструментом для забезпечення відшкодування завданої Україні шкоди внаслідок повномасштабної збройної агресії Російської Федерації виступає створений міжнародний компенсаційний механізм. Цей механізм передбачає комплексний підхід до фіксації, оцінки та відшкодування збитків, включаючи матеріальні, економічні та гуманітарні наслідки збройного конфлікту. Його структура формується на основі трьох взаємопов'язаних компонентів: Реєстру збитків, Компенсаційної комісії та Фонду відшкодування, що разом утворюють єдину систему управління процесом компенсації.

Реєстр збитків виступає фундаментальною складовою міжнародного компенсаційного механізму та передбачає систематизоване документування всіх випадків шкоди, завданої як фізичним особам, так і юридичним суб'єктам господарювання. До основних категорій фіксації належать: втрата житла та іншої нерухомості, пошкодження та руйнування об'єктів інфраструктури (транспортної, комунальної, енергетичної), знищення виробничого обладнання та транспортних засобів, а також шкода культурним цінностям, історичним об'єктам та об'єктам соціальної інфраструктури, включаючи лікарні, школи, дитячі садки.

Особлива увага приділяється також документуванню порушень прав людини, що включає насильницьку депортацію, сексуальне насильство, тортури, незаконне позбавлення волі та інші форми грубих порушень міжнародного гуманітарного права. Такий підхід дозволяє забезпечити комплексну оцінку як

матеріальної, так і нематеріальної шкоди, що завдана конфліктом, і слугує підґрунтям для визначення розмірів компенсацій у межах міжнародного механізму.

Крім того, реєстр передбачає інтеграцію доказової бази з національних судових рішень та міжнародних позовів, що створює єдину систему верифікації фактів та збитків. Це забезпечує підвищену прозорість процесу, стандартизацію оцінки шкоди та надає можливість формувати аналітичні звіти для подальшого використання у міжнародних судових процесах і переговорах щодо репарацій.

Компенсаційна комісія виступає центральним органом міжнародного компенсаційного механізму, відповідальним за системний розгляд заяв, поданих постраждалими фізичними та юридичними особами, та прийняття рішень щодо відшкодування шкоди. Основними функціями комісії є перевірка поданих документів, оцінка підтвердженої шкоди та визначення розмірів компенсацій на основі стандартизованих критеріїв оцінки та методологій, погоджених на міжнародному рівні.

Процедурна структура роботи комісії передбачає формалізований порядок обробки заяв, включаючи пріоритетність розгляду найбільш критичних випадків, систематизацію доказової бази, а також інтеграцію даних з Реєстру збитків, національних судових рішень та міжнародних позовів. Такий підхід забезпечує прозорість процесу, об'єктивність ухвалених рішень, а також гарантує рівний доступ до механізму всім категоріям постраждалих суб'єктів, незалежно від їхньої юрисдикції, масштабів втрат чи характеру шкоди.

Особлива увага приділяється комплексній оцінці як матеріальної, так і нематеріальної шкоди, включаючи економічні втрати, руйнування інфраструктури, втрату культурних цінностей, порушення прав людини, у тому числі насильницьку депортацію, сексуальне насильство, тортури та незаконне позбавлення волі. Рішення Компенсаційної комісії мають рекомендаційний або обов'язковий характер у межах механізму, що забезпечує їхню імплементацію у Фонд відшкодування та сприяє ефективному здійсненню міжнародних репарацій.

Фонд відшкодування виконує ключову функцію забезпечення фінансової реалізації рішень Компенсаційної комісії, гарантуючи фактичне виплатне покриття визначених компенсацій. Основним джерелом формування фонду передбачається конфіскація заморожених активів Російської Федерації, що знаходяться у власності держави та юридичних осіб на території західних юрисдикцій, що створює реальні матеріальні підстави для здійснення виплат потерпілим фізичним та юридичним особам.

У структурному плані фонд передбачає централізоване адміністрування фінансових ресурсів, включаючи розподіл коштів за категоріями шкоди, контроль за своєчасністю виплат та аудиторський нагляд. Одним із перспективних напрямів розвитку фонду є залучення міжнародних фінансових інститутів, таких як Світовий банк та Європейський інвестиційний банк, а також державних донорів, що забезпечить додаткову фінансову стабільність та сприятиме розширенню можливостей механізму.

Особливу увагу приділено питанням прозорості використання ресурсів фонду та запровадженню ефективних процедур моніторингу, включаючи регулярні звіти перед Компенсаційною комісією та міжнародними організаціями, що гарантує підзвітність, мінімізує ризики корупційних зловживань та забезпечує довіру постраждалих до механізму. Така організаційно-фінансова структура фонду дозволяє поєднати юридичну визначеність ухвалених рішень із практичною спроможністю реалізувати міжнародні репарації на користь постраждалих.

Наразі позови в межах механізму можуть подаватися переважно щодо пошкодження чи знищення житлового та комерційного майна, проте поступово планується розширення категорій компенсацій. Це передбачає включення економічних збитків підприємств, шкоди екології, культурним цінностям та порушень прав людини, що дозволить зробити механізм більш комплексним і відповідним до стандартів міжнародного права [117].

Отже, міжнародний компенсаційний механізм представляє собою не лише практичний інструмент відшкодування шкоди для України, але й є новітнім юридичним інститутом, що може слугувати прикладом для міжнародної

практики щодо відповідальності держави за агресивні дії та запровадження репарацій у сучасних умовах збройних конфліктів.

Попри значний прогрес у створенні міжнародних механізмів відшкодування шкоди, завданої Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації, зберігається низка суттєвих проблем, які впливають на ефективність їх практичного функціонування. Перш за все, йдеться про складнощі юридичного характеру, пов'язані з конфіскацією суверенних активів Російської Федерації, розташованих у юрисдикціях інших держав та охоронюваних нормами міжнародного і національного права. Важливим аспектом є визначення правового статусу цих активів та процедур їхнього переведення у власність компенсаційного фонду без порушення принципів суверенітету та міжнародних договорів.

Не менш актуальним залишається питання координації діяльності між численними міжнародними інституціями, серед яких Організація Об'єднаних Націй, Рада Європи, Європейський суд з прав людини, міжнародні арбітражні установи та фінансові інститути. Відсутність уніфікованих процедур взаємодії може призводити до дублювання розглядів, затримок у виплатах та часткового невиконання рішень, що знижує оперативність і ефективність реалізації механізму.

Разом із тим, перспективи розвитку міжнародного компенсаційного механізму виглядають обнадійливими. Створений механізм має потенціал стати прецедентним у міжнародному праві, визначаючи нові стандарти відповідальності держави-агресора за шкоду, завдану цивільному населенню, державним та приватним суб'єктам господарювання, а також об'єктам соціальної та культурної інфраструктури. Його впровадження може закласти основу для формування системного підходу до репарацій у майбутніх конфліктах, сприяти уніфікації процедур оцінки збитків, визначенню джерел фінансування компенсацій та встановленню прозорих механізмів контролю за їх реалізацією.

Крім того, розвиток міжнародного компенсаційного механізму створює можливості для розширення співпраці між державами, міжнародними

організаціями та фінансовими установами, підвищення ефективності моніторингу та аудиту виплат, а також інтеграції нових категорій збитків, включаючи нематеріальні втрати та порушення прав людини. У перспективі це може слугувати надійним інструментом захисту прав постраждалих та сприяти формуванню стійкої правової бази для міжнародних репарацій [118].

3.3. Перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності в міжнародному праві у післявоєнний період

Інститут матеріальної відповідальності в міжнародному праві, особливо у контексті післявоєнного відновлення, стикається з низкою нових викликів та тенденцій, що визначають його подальший розвиток. Він виконує ключову роль у забезпеченні справедливості та компенсації збитків, завданих унаслідок міжнародно-протиправних дій, і стає невід'ємним елементом механізмів міжнародного правопорядку. Важливо розглядати його як динамічний механізм, здатний адаптуватися до сучасних загроз і трансформацій міжнародної спільноти, зокрема у випадку масштабних збройних конфліктів, як це відбувається в Україні. Масштаб руйнувань, економічні втрати та соціальні наслідки війни висувають нові вимоги до міжнародного права, спрямованого на захист постраждалих держав і населення, а також стимулюють розвиток інноваційних механізмів відшкодування шкоди, що враховують сучасні виклики та ризики.

Після завершення активних бойових дій ключовим завданням міжнародного права стає ефективне забезпечення відшкодування матеріальних збитків, завданих державам, міжнародним організаціям, підприємствам і приватним особам. У сучасних умовах післявоєнного відновлення цей процес набуває особливого значення, оскільки він впливає не лише на економічну стабільність держави, а й на соціальну згуртованість та відновлення інфраструктури.

В Україні, унаслідок масштабної руйнації інфраструктури, житлового фонду, промислових підприємств та об'єктів соціальної інфраструктури, питання компенсації набуває критичного значення. Втрата економічного

потенціалу країни створює потребу не лише у відшкодуванні прямої матеріальної шкоди, але й у врахуванні опосередкованих економічних втрат, таких як зниження виробництва, втрата робочих місць, руйнування логістичних і енергетичних систем. Крім того, пошкодження екологічної та соціальної інфраструктури підкреслює необхідність інтеграції екологічних та соціальних аспектів у процес визначення обсягів відшкодування.

Сучасні міжнародно-правові тенденції демонструють, що традиційні методи компенсації прямих збитків потребують суттєвої трансформації та адаптації до нових реалій післявоєнного відновлення. Підходи, які раніше фокусувалися виключно на відшкодуванні матеріальної шкоди, сьогодні вимагають комплексного підходу, що включає як матеріальні, так і нематеріальні втрати. До нематеріальних збитків належать соціальні наслідки для населення, психологічна та репутаційна шкода держави й організацій, а також руйнування культурної спадщини, яка формує національну ідентичність та історичну пам'ять суспільства.

У випадку України ця проблема набуває особливої актуальності через масштаби руйнувань, спричинених збройною агресією. Значна частина житлового фонду, об'єктів освіти та охорони здоров'я зазнала часткового або повного руйнування, що негативно вплинуло на умови життя громадян, доступ до освіти та медичного обслуговування, а також на соціальну стабільність у регіонах, охоплених бойовими діями. Руйнування культурної та історичної інфраструктури, включаючи музеї, архітектурні пам'ятки та об'єкти духовної спадщини, не лише позбавляє громадян символів національної ідентичності, але й ускладнює процес психологічної реабілітації суспільства після війни.

Отже, сучасні тенденції міжнародного права вимагають формування методологій оцінки шкоди, які враховують комплексний вплив руйнувань на економіку, соціальну сферу та культурну спадщину. Для України це передбачає не лише облік прямих матеріальних збитків, але й застосування принципів пропорційності та справедливості при визначенні обсягів компенсацій, а також інтеграцію міжнародного досвіду у створення механізмів відшкодування, здатних забезпечити довгострокове та ефективне відновлення держави.

Адаптація міжнародно-правових механізмів до потреб відновлення України передбачає комплексне і системне застосування принципів справедливості та пропорційності при визначенні обсягів компенсації. Це включає розробку спеціалізованих методик оцінки збитків, які враховують як прямі матеріальні втрати, так і непрямі економічні збитки, соціальні наслідки та руйнування культурної спадщини. Важливу роль відіграє залучення міжнародних експертних комісій та незалежних арбітражних процедур, що забезпечує об'єктивну оцінку шкоди та підвищує легітимність рішень у міжнародному правовому полі.

Ключовим елементом адаптації є також ефективна координація з національним законодавством України, що дозволяє реалізовувати міжнародні рішення на території країни та інтегрувати їх у національні програми відновлення. Окрему увагу слід приділяти створенню превентивних механізмів, спрямованих на зменшення ризиків подальших збитків, захист економіки та життєво важливої інфраструктури [119, С.109-114].

Також важливо забезпечити довгострокову підтримку відновлення економіки, житлового та соціального секторів, включаючи будівництво житла, відновлення освітніх та медичних закладів, реставрацію культурних об'єктів, а також соціальну та психологічну підтримку населення. Такий підхід дозволяє не лише усунути наслідки руйнувань, але й закласти основу для стійкого післявоєнного розвитку України, підвищення її національної безпеки та зміцнення міжнародного правового порядку.

Таким чином, трансформація підходів до відшкодування шкоди у післявоєнний період включає не лише перегляд методів оцінки прямої матеріальної шкоди, але й комплексне врахування економічних, соціальних та екологічних факторів, що визначають ефективність відновлення держави та забезпечення справедливості для постраждалих [120].

Активне застосування сучасних міжнародно-правових інструментів, зокрема міжнародного арбітражу, спеціалізованих комісій та судових інстанцій, стає ключовим елементом формування ефективної системи відшкодування матеріальних збитків, завданих державою-агресором. Залучення цих механізмів

дозволяє не лише прискорити процес розгляду матеріальних претензій, але й забезпечити високий рівень прозорості та підзвітності процедур, що є надзвичайно важливим у контексті масштабних руйнувань і значних фінансових втрат.

Масштабні руйнування та значні фінансові втрати, спричинені військовою агресією, потребують не лише оперативного реагування, але й системного підходу до правового регулювання процесу відшкодування. Впровадження інноваційних міжнародно-правових механізмів передбачає створення комплексної системи координації між національними органами влади, міжнародними судовими та арбітражними інстанціями, а також спеціалізованими експертними комісіями. Такий підхід дозволяє розробляти уніфіковані методики оцінки шкоди, встановлювати чіткі критерії відповідальності та забезпечувати ефективний контроль за виконанням прийнятих рішень.

Застосування цього комплексного підходу сприяє зміцненню правової позиції України у міжнародному правовому полі, підвищує рівень довіри міжнародної спільноти до національних правових інститутів і створює передумови для сталого та прозорого відновлення економіки та інфраструктури. Крім того, системна координація дозволяє мінімізувати ризики затягування процедур, уникати подвійного обліку або невідповідності оцінок шкоди та забезпечувати високий рівень юридичної та фінансової відповідальності держав-агресорів. У результаті, інтеграція таких механізмів створює ефективну платформу для захисту державних інтересів і прав громадян, одночасно забезпечуючи юридичну передбачуваність і стабільність у процесі міжнародного відшкодування збитків.

Крім того, застосування спеціалізованих комісій і міжнародного арбітражу створює додаткові можливості для залучення незалежних експертів, наукових установ та аналітичних центрів у процес оцінки матеріальної шкоди. Це забезпечує високий рівень об'єктивності, наукову обґрунтованість рішень та їх відповідність сучасним міжнародним стандартам, що особливо важливо у випадках масштабних руйнувань та складних постконфліктних ситуацій.

Інтеграція таких інноваційних правових механізмів у національну та міжнародну систему відшкодування формує ефективну модель міжнародно-правового реагування, здатну швидко адаптуватися до умов воєнних дій і постконфліктного відновлення. Вона забезпечує прозорість процедур, контроль за виконанням рішень і мінімізує ризики затягування судових чи арбітражних процесів, що, у свою чергу, зменшує потенційні втрати ресурсів та сприяє стабільності економічного і соціального середовища [121].

Крім правового аспекту, такий комплексний підхід стимулює міжнародне співробітництво та обмін практичними методиками між державами, що пережили конфлікти, а також сприяє створенню уніфікованих стандартів оцінки шкоди та відшкодування, які можуть застосовуватися в майбутніх кризових ситуаціях. У результаті, інтеграція інноваційних механізмів забезпечує не лише оперативне реагування, а й формування довгострокової стратегії правового та економічного відновлення держави, захисту її інтересів та інтересів громадян. В Україні постає актуальне питання гармонізації національного законодавства із міжнародними стандартами матеріальної відповідальності. Це питання набуває особливої значущості у контексті сучасних викликів, пов'язаних із міжнародними зобов'язаннями держави та необхідністю ефективного захисту прав постраждалих осіб і суб'єктів. Недостатня узгодженість національних і міжнародних норм може призводити до правової невизначеності, ускладнень у виконанні рішень міжнародних органів, а також до зниження ефективності реалізації компенсаційних і реституційних механізмів.

Гармонізація законодавства передбачає комплексне та системне узгодження положень національних нормативно-правових актів із нормами міжнародного права, що регламентують порядок відшкодування шкоди, встановлення відповідальності та процедури реалізації компенсаційних вимог. Вона включає адаптацію національного законодавства до міжнародних стандартів, зокрема тих, що закріплені у міжнародних конвенціях, договорах, резолюціях ООН та рішеннях міжнародних судових і арбітражних органів. Особливу увагу приділяють інтеграції механізмів реституції та репарацій у правову систему України, що дозволяє державі не лише ефективно виконувати

міжнародні рішення, а й забезпечувати прозорість, передбачуваність і законність таких процесів на національному рівні. Такий підхід сприяє підвищенню довіри до правової системи, створює умови для захисту прав постраждалих осіб і суб'єктів та забезпечує ефективне функціонування механізмів матеріальної відповідальності в контексті міжнародного права.

Важливим аспектом гармонізації національного та міжнародного права є формування чітких і прозорих процедур взаємодії між органами державної влади, які відповідають за виконання міжнародних зобов'язань, та національними судовими й адміністративними інституціями. Така координація є необхідною для забезпечення ефективного виконання міжнародних рішень, дотримання стандартів матеріальної відповідальності та реалізації механізмів реституції і репарацій у національному правовому полі. Особливу роль у цьому процесі відіграє Міністерство закордонних справ України, яке забезпечує дипломатичну взаємодію з міжнародними організаціями та іноземними державами, реалізацію міжнародних договорів і зобов'язань, а також організаційно-правову підтримку процесів, пов'язаних із відшкодуванням шкоди та реалізацією компенсаційних механізмів. Міністерство юстиції України здійснює комплексне юридичне супроводження виконання міжнародних рішень, розробку та імплементацію нормативно-правових актів для реалізації міжнародних зобов'язань, координує діяльність інших національних органів влади у сфері визнання та виконання іноземних рішень і надає методичну та правову підтримку при впровадженні механізмів реституції та репарацій. Міністерство фінансів України відповідає за фінансове забезпечення виконання міжнародних рішень, здійснення виплат компенсацій, контроль за перерахуванням коштів та ведення бухгалтерської документації, забезпечуючи прозорість і законність фінансових процедур, що супроводжують реалізацію міжнародних зобов'язань.

Координація поширюється також на Міністерство культури та стратегічних комунікацій України, яке бере участь у відновленні культурних об'єктів та культурної спадщини, постраждалих унаслідок порушень міжнародного права, а також у формуванні інформаційної політики щодо

прозорого інформування суспільства про процеси реституції та репарацій. Міністерство економіки, довкілля та сільського господарства України відповідає за оцінку економічних збитків, планування економічного відновлення постраждалих секторів і координацію реституційних заходів у сфері довкілля, сільського господарства та економіки. Міністерство енергетики України забезпечує відновлення енергетичної інфраструктури, постраждалої внаслідок міжнародних порушень, та контроль за компенсаційними виплатами у сфері енергетики.

Не менш важливу роль відіграють національні суди (цивільні, адміністративні та господарські), які здійснюють визнання та виконання іноземних рішень і арбітражних ухвал, контролюють відповідність таких рішень національному та міжнародному праву, визначають обсяг і форми компенсацій і забезпечують дотримання процесуальних гарантій для постраждалих осіб і суб'єктів. Додатково значущу роль виконують адміністративні органи, що координують питання реституції та репарацій, організовують оцінку завданих збитків, їх документальне підтвердження та облік компенсаційних виплат, а також взаємодіють із Міністерством юстиції, Міністерством фінансів та іншими задіяними органами. До таких структур належать, зокрема, Державна казначейська служба України та спеціалізовані комісії з оцінки збитків, які здійснюють контроль і координацію у сфері матеріальної відповідальності.

Скоординована взаємодія цих органів забезпечує прозорість, законність та ефективність виконання міжнародних зобов'язань, сприяє мінімізації правових колізій, підвищує довіру до національної правової системи та створює надійні передумови для комплексного впровадження механізмів реституції і репарацій на національному рівні. Післявоєнний період характеризується появою нових форм шкоди, які виходять за межі традиційних матеріальних втрат, і ставить перед державою комплексні виклики у сфері міжнародної відповідальності. Серед таких загроз особливо виділяються руйнування критичної інфраструктури, включно з транспортними, енергетичними та комунікаційними системами, що безпосередньо впливає на економіку, життєдіяльність населення та функціонування державних інституцій, порушуючи стабільність державного

управління і соціальної структури. Значною проблемою також є екологічна шкода, спричинена забрудненням довкілля, руйнуванням природних ресурсів, деградацією екосистем і порушенням природоохоронних стандартів, що вимагає застосування спеціалізованих міжнародних механізмів відшкодування екологічних збитків, включаючи залучення експертних оцінок, міжнародних фондів і процедур, спрямованих на відновлення природного середовища та запобігання подальшим негативним наслідкам.

Сучасні ризики включають кіберзагрози та шкоду, завдану критичним інформаційним і комунікаційним системам, що стає окремим видом відповідальності на міжнародній арені, оскільки шкода в цій сфері може мати транскордонний характер, порушувати міжнародні стандарти безпеки та впливати на стабільність ключових інфраструктурних об'єктів у різних країнах. Особлива складність пов'язана з тим, що кіберзагрози можуть мати тривалий ефект, створюючи загрози для національної економіки, безпеки даних і життєдіяльності населення. Крім того, економічні втрати охоплюють як державні, так і приватні сектори, включно з підприємствами, фінансовими установами, інвестиційними проєктами та критично важливими галузями економіки, що робить необхідним застосування комплексних фінансових, юридичних та міжнародних інструментів для відшкодування завданих збитків. Такий підхід передбачає використання міжнародних арбітражних та судових процедур, створення спеціалізованих фінансових фондів, а також запровадження міжнародних гарантій компенсацій для забезпечення ефективного відновлення економічної та інформаційної стабільності держави.

Для України надзвичайно важливо враховувати зазначені ризики при формуванні міжнародних вимог до держав-агресорів та розробці ефективних механізмів компенсації, що здатні забезпечити комплексне відновлення постраждалих секторів. Це передбачає створення спеціалізованих фондів відшкодування шкоди, впровадження міжнародних гарантій і страхових механізмів, участь у багатосторонніх фінансових та реституційних структурах, а також активне використання арбітражних та судових процедур міжнародного рівня для захисту інтересів держави і її громадян. Такі підходи дозволяють не

лише забезпечити ефективне відновлення критично важливих секторів економіки, інфраструктури та екосистем, а й інтегрувати сучасні загрози – зокрема кібернетичні, екологічні та економічні – у систему міжнародної відповідальності. Це сприяє підвищенню ефективності реституційних і репараційних механізмів, зміцнює правову позицію України на міжнародній арені та створює передумови для стабільного і прогнозованого процесу відшкодування збитків у майбутньому [122].

Для забезпечення ефективного функціонування інституту матеріальної відповідальності та реалізації механізмів відшкодування збитків у післявоєнний період необхідно розробити та впровадити комплексні правові та організаційні заходи. До них належить уточнення критеріїв визначення збитків, що дозволяє забезпечити однозначність і передбачуваність процедур оцінки шкоди, а також створення національних і міжнародних механізмів моніторингу виконання рішень щодо компенсацій, які б гарантували прозорість та підзвітність усіх задіяних органів. Важливо інтегрувати сучасні цифрові платформи та інформаційні системи для контролю за виконанням рішень і відстеженням процесів відшкодування, що підвищить ефективність та оперативність реалізації прав постраждалих осіб і суб'єктів.

Україна може активно співпрацювати з міжнародними організаціями та партнерами для розробки і впровадження ефективних моделей компенсації та відновлення, використовуючи передовий досвід інших держав і практику міжнародного права. Такий підхід передбачає поєднання традиційних принципів матеріальної відповідальності з інноваційними механізмами, здатними враховувати специфіку післявоєнного відновлення України, нові види шкоди, зокрема критичну інфраструктуру, екологічні втрати, кіберзагрози та економічні збитки, а також потребу у гармонізації міжнародних і національних процедур.

Відновлення України після агресії потребує комплексного та системного підходу, який охоплює всі ключові сфери державного життя: безпеку, інфраструктуру, економіку, довкілля, соціальну стабільність та правове забезпечення. Відділення економіки Національної академії наук України у своїй візії повоєнного відродження країни поєднало власні наукові напрацювання з

результатами соціологічних досліджень і позиціями українських та закордонних експертів, окресливши стратегічні напрями розвитку та бачення подальших дій.

Одним із пріоритетних напрямів є забезпечення національної безпеки та оборони, що передбачає створення спроможної системи захисту державних кордонів та критично важливих об'єктів, розбудову оборонного комплексу, інтеграцію сучасних технологій у системи безпеки та удосконалення стратегічного планування на державному рівні. Забезпечення безпеки є базовою передумовою стабільного функціонування всіх інших секторів економіки та суспільного життя.

Другим ключовим напрямом є відновлення критичної інфраструктури, зокрема транспортних, енергетичних, комунікаційних та соціальних систем. Рациональне планування розміщення інфраструктурних об'єктів підвищує їх стійкість до зовнішніх загроз, забезпечує ефективність логістичних потоків та безперебійне функціонування економічних процесів. Важливо також інтегрувати сучасні цифрові платформи для моніторингу та управління критичною інфраструктурою.

Розвиток конкурентної та стійкої економіки передбачає трансформацію економічної структури країни та її інтеграцію у глобальні ланцюги створення доданої вартості. Підтримка високотехнологічних секторів, інноваційних виробництв, малого та середнього бізнесу, а також стимулювання підприємництва забезпечують стійке економічне зростання та підвищення продуктивності праці.

Інтегрований розвиток територій охоплює збалансований розподіл ресурсів і економічних можливостей між регіонами, розвиток транспортної та соціальної інфраструктури, а також безпечне та рациональне планування економічних проєктів. У сфері ринку праці ключовою є трансформація робочої сили, що включає підвищення кваліфікації, розвиток професійних навчальних програм та стимулювання зайнятості у стратегічних галузях.

Не менш важливим є відновлення довкілля та рациональне використання природних ресурсів, що включає екологічну реабілітацію постраждалих територій, запобігання деградації екосистем, впровадження сучасних стандартів

сталого розвитку та інтеграцію міжнародної практики екологічного відновлення. Особлива увага приділяється забезпеченню законності та ефективності управління, мінімізації бюрократичного втручання та підвищенню прозорості прийняття рішень на всіх рівнях державного управління. Нарешті, важливим аспектом є демографічне відродження та соціальна стабільність, що включає подолання наслідків демографічних втрат, відновлення населення у постраждалих регіонах та підвищення якості життя громадян.

Бачення подальших дій визначає систему стратегічних ініціатив, які поєднують національні пріоритети з міжнародними стандартами, інтегрують інноваційні підходи з традиційними принципами управління та забезпечують економічну стабільність разом із соціальною та екологічною відповідальністю. Основним елементом є формування сучасного демократичного суспільства, орієнтованого на людиноцентричну економіку та справедливий розподіл результатів економічного зростання.

Оптимізація державного управління передбачає модернізацію процедур прийняття рішень, впровадження електронного урядування та цифрових платформ для контролю ефективності реалізації стратегічних ініціатив. Відновлення критично важливих секторів економіки та інфраструктури здійснюється через призму раціонального планування та безпеки населення і бізнесу, включно з інтеграцією сучасних технологій у процеси моніторингу та управління.

Особлива увага приділяється розвитку оборонного потенціалу та трансформації економічної структури країни, що дозволяє інтегрувати Україну у глобальні виробничі та технологічні ланцюги, підвищити додану вартість продукції та стимулювати інноваційні сектори економіки. Паралельно реалізуються заходи зі сталого розвитку природних ресурсів та екосистем і програми демографічного відродження.

Для ефективного функціонування інституту матеріальної відповідальності та реалізації механізмів відшкодування збитків необхідно впровадити комплексні правові та організаційні заходи. До них належить уточнення критеріїв визначення збитків, створення національних і міжнародних механізмів

моніторингу виконання рішень щодо компенсацій, інтеграція сучасних цифрових платформ і інформаційних систем для контролю та відстеження процесів відшкодування. Україна може активно співпрацювати з міжнародними організаціями для розробки ефективних моделей компенсації, поєднуючи традиційні принципи матеріальної відповідальності з інноваційними механізмами, що враховують специфіку післявоєнного відновлення, нові види шкоди та необхідність гармонізації міжнародних і національних процедур.

Комплексна реалізація цих стратегій сприятиме не лише економічному та соціальному відновленню, а й зміцненню правової позиції України на міжнародній арені, підвищенню довіри до національної системи матеріальної відповідальності та формуванню сталих передумов для відновлення держави після агресії [123].

Наказ Міністерства економіки України та Фонду державного майна України від 18 жовтня 2022 року № 3904/1223 [124], зареєстрований у Міністерстві юстиції України 2 грудня 2022 р. за № 1522/38858, є нормативно-правовим актом, що встановлює єдину методику визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення або пошкодження майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності.

Методика є обов'язковою для застосування під час оцінки збитків, що виникли через збройну агресію, і охоплює як матеріальні втрати, так і упущену вигоду. Основною метою її впровадження є забезпечення єдиного та прозорого підходу до визначення шкоди, який можна використовувати у кримінальних провадженнях, для подання заяв на компенсацію, підготовки позовів до національних і міжнародних судових інстанцій, а також для інших цілей, передбачених законодавством.

Методологічна основа наказу побудована на поєднанні національних та міжнародних стандартів оцінки збитків, включно з керівними принципами Світового банку щодо визначення шкоди, що забезпечує об'єктивність та надійність оцінки. У межах методики визначаються об'єкти оцінки, що

включають реальні збитки, упущену вигоду та витрати на відновлення майна, а також встановлюються процедури проведення незалежної оцінки або судової експертизи, що підтверджують причинно-наслідковий зв'язок між агресією та завданою шкодою.

Важливим аспектом є підтвердження документами фактів руйнування або пошкодження майна, що дозволяє забезпечити законність та передбачуваність процесу відшкодування. Застосування цієї Методики створює стандартизовану систему оцінки шкоди, яка необхідна для ефективного економічного відновлення підприємств і забезпечення справедливості для постраждалих суб'єктів господарювання.

Крім того, Наказ № 3904/1223 підвищує правову позицію України на міжнародній арені, оскільки обґрунтовані та документально підтверджені оцінки збитків можуть бути використані у вимогах до держави-агресора щодо компенсації шкоди. Таким чином, цей нормативний акт виступає ключовим інструментом формування правової та організаційної основи для післявоєнного відновлення економіки України, забезпечуючи прозорість, передбачуваність та ефективність механізмів відшкодування збитків [124].

Постанова Кабінету Міністрів України від 20 березня 2022 року № 326 «Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації» [125] є важливим нормативно-правовим актом, що визначає процедуру оцінки збитків, завданих державі внаслідок збройної агресії. Цей Порядок встановлює механізм визначення шкоди та збитків, починаючи з 19 лютого 2014 року, та охоплює різноманітні аспекти, пов'язані з наслідками агресії.

Основними напрямками визначення шкоди та збитків є: людські втрати та пов'язані з ними соціальні витрати, економічні втрати, військові втрати, втрати, пов'язані із забезпеченням публічної безпеки і порядку, боротьбою зі злочинністю, забезпеченням безпеки дорожнього руху, втрати житлового фонду і об'єктів житлово-комунального господарства, втрати земельного фонду, втрати лісового фонду, втрати надр, втрати водних ресурсів, втрати об'єктів природно-

заповідного фонду, втрати об'єктів інфраструктури, втрати культурної спадщини, а також інші напрямки, визначені відповідними методиками.

Визначення шкоди та збитків здійснюється на основі методик, затверджених відповідними центральними органами виконавчої влади. Ці методики повинні бути розроблені та затверджені у шестимісячний строк після набрання чинності цією постановою. Вони мають забезпечити стандартизований підхід до оцінки шкоди та збитків, що дозволяє забезпечити об'єктивність та порівнянність результатів.

Місцеві державні адміністрації та виконавчі комітети органів місцевого самоврядування на період воєнного стану наділяються правом проводити аналітичну та стандартизовану оцінку шкоди та збитків, завданих внаслідок збройної агресії. Це дозволяє забезпечити оперативність у визначенні збитків та сприяє ефективному відшкодуванню.

Міністерствам та іншим центральним органам виконавчої влади доручено забезпечити збір та збереження інформації, необхідної для визначення шкоди та збитків. Це включає в себе організацію системи обліку та обробки даних, що є основою для подальшої оцінки та відшкодування збитків.

Постанова також передбачає необхідність розробки та затвердження методик, які визначають порядок оцінки шкоди та збитків за кожним з напрямів. Ці методики мають бути розроблені з урахуванням специфіки кожного напрямку та повинні забезпечити точність та об'єктивність оцінки.

Важливим аспектом є інтеграція національних методик з міжнародними стандартами оцінки збитків, що дозволяє забезпечити відповідність міжнародним вимогам та сприяє ефективному використанню результатів оцінки на міжнародній арені.

Загалом, Постанова № 326 є важливим кроком у створенні правової та організаційної основи для визначення та відшкодування збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії. Вона сприяє формуванню єдиного підходу до оцінки шкоди та забезпечує прозорість та ефективність процесу відшкодування, що є ключовим для відновлення економіки та інфраструктури країни після війни.

Комплексний розвиток правової бази сприятиме не лише ефективному відшкодуванню збитків, а й зміцненню правової позиції України на міжнародній арені, підвищенню довіри до національної системи матеріальної відповідальності та формуванню сталих передумов для відновлення держави після агресії [125].

Висновки до розділу 3

Аналіз міжнародно-правових механізмів відшкодування матеріальної шкоди Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації свідчить про їх комплексний і багаторівневий характер, що поєднує діяльність міжнародних організацій, судових інституцій та національних судів. Практика Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини та національних господарських судів України демонструє ефективність поєднання юридичних процедур, експертної оцінки збитків та міжнародної кооперації у процесі реалізації права на компенсацію.

Сучасні кейси, включаючи справи українських підприємств та міждержавні позови, формують прецеденти щодо обсягу компенсацій, процедур їх нарахування та фінансування, а також механізмів примусового виконання рішень. Водночас визначаються проблемні аспекти, зокрема юридичні труднощі конфіскації активів держави-агресора та необхідність координації між різними інституціями, що впливає на оперативність і повноту відшкодування.

Перспективи розвитку міжнародно-правових механізмів відшкодування шкоди включають розширення співпраці між державами та міжнародними організаціями, уніфікацію стандартів оцінки збитків, посилення ролі міжнародних судових інституцій і створення спеціалізованих компенсаційних фондів. Реалізація цих заходів здатна забезпечити ефективне та справедливе відшкодування матеріальної шкоди, а також закласти основу для формування нових підходів до міжнародних репарацій та відповідальності держав-агресорів у міжнародному праві.

Аналіз перспектив розвитку інституту матеріальної відповідальності у міжнародному праві у післявоєнний період демонструє, що цей інститут

перебуває у стадії активної трансформації. Зростання масштабів та складності міжнародних конфліктів, поява нових видів шкоди та посилення ролі міжнародних організацій вимагають вдосконалення існуючих правових механізмів. Для України, що постраждала від збройної агресії, ефективне застосування міжнародно-правових норм матеріальної відповідальності є ключовим для відновлення економіки, інфраструктури та соціальної стабільності.

Післявоєнні тенденції свідчать про необхідність інтеграції інноваційних арбітражних та судових механізмів, гармонізації міжнародного та національного законодавства, а також створення спеціалізованих фінансових інструментів компенсації. Водночас важливим залишається врахування нових ризиків, таких як екологічна та технологічна шкода, що потребує розвитку превентивних підходів і цифрових систем моніторингу виконання рішень.

Отже, перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності в міжнародному праві у післявоєнний період пов'язані з комплексним поєднанням традиційних принципів та сучасних механізмів, здатних забезпечити ефективне відшкодування збитків, зокрема для України, і сприяти формуванню стійкої та передбачуваної міжнародно-правової системи.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження можна дійти таких консолідованих висновків:

1. Інститут матеріальної відповідальності держав є одним із ключових елементів сучасної системи міжнародного права, який має значний потенціал для подальшого удосконалення та розвитку. Удосконалення цього інституту сприятиме не лише зміцненню міжнародного правопорядку, але й підвищенню ефективності захисту прав і законних інтересів держав, міжнародних організацій, приватних інвесторів та інших суб'єктів міжнародних відносин. Матеріальна відповідальність виступає важливим механізмом відновлення справедливості у разі порушення міжнародних зобов'язань, що особливо актуально в умовах зростаючої кількості міждержавних конфліктів, екологічних викликів і транснаціональних суперечок.

2. Розвиток цього інституту стимулюватиме більш відповідальну поведінку держав на міжнародній арені, адже чіткі та дієві механізми притягнення до відповідальності і відшкодування збитків зменшують спокусу до порушень міжнародного права. Водночас це сприятиме зміцненню довіри між державами, полегшуючи врегулювання суперечок і підтримуючи дипломатичні канали взаємодії.

3. Особливо важливим є те, що вдосконалення матеріальної відповідальності допоможе інтегрувати комплексний підхід до відшкодування як матеріальних, так і нематеріальних збитків, що підвищить рівень справедливості та поваги до прав потерпілих сторін. Це є невід'ємною складовою підтримки миру і стабільності у світі, адже адекватна відповідальність за порушення міжнародних норм зменшує ризики ескалації конфліктів і сприяє їх мирному врегулюванню.

4. Подальший розвиток інституту матеріальної відповідальності держав не лише відповідає сучасним викликам і тенденціям міжнародних відносин, а й є важливим кроком на шляху до побудови більш справедливого, передбачуваного та ефективного міжнародного правопорядку.

5. Матеріальна відповідальність у міжнародному праві є одним із ключових і фундаментальних інструментів забезпечення відновлення порушених майнових прав, а також підтримки правового балансу між державами та іншими суб'єктами міжнародного права. Вона реалізується через такі основні форми, як відшкодування, компенсація та реституція, кожна з яких має власну специфіку, принципи застосування, а також різний ступінь ефективності залежно від конкретних обставин справи. Розмежування цих понять є надзвичайно важливим для правильного застосування норм міжнародного права, адже воно визначає межі та зміст юридичних зобов'язань винної сторони.

6. Особливу увагу у сучасній теорії та практиці міжнародного права привертають поняття ординарних і надзвичайних репарацій, які відображають різні рівні тяжкості порушень міжнародних зобов'язань та відповідно різні правові наслідки і механізми реагування. Ординарні репарації, як правило, передбачають класичні форми відшкодування матеріальної шкоди, тоді як надзвичайні репарації мають більш комплексний і багатовимірний характер, включаючи як матеріальні виплати, так і заходи з відновлення порушених прав, а також дії, спрямовані на запобігання повторенню порушень у майбутньому. Такий підхід особливо актуальний у контексті тяжких порушень міжнародного права, зокрема у випадках збройних конфліктів, геноцидів, масштабних екологічних катастроф тощо.

7. Варто також підкреслити значення положень Проекту Комісії з міжнародного права, який визначає фундаментальні принципи взаємодії держав у сфері припинення тяжких порушень міжнародного права та заборони легітимації наслідків таких порушень. Ці норми набувають особливої ваги в сучасних умовах, оскільки вони спрямовані на підтримку стабільності міжнародного правопорядку, підвищення відповідальності суб'єктів міжнародного права та запобігання безкарності за серйозні порушення.

8. Матеріальна відповідальність у міжнародному праві не обмежується лише функцією відшкодування збитків. Вона виконує також важливі превентивні завдання, сприяючи запобіганню майбутнім порушенням і

зміцненню загальної правової системи міжнародних відносин. Ефективність цих механізмів визначається їхньою здатністю забезпечувати справедливість, відновлювати порушені права, а також підтримувати мир і стабільність у міжнародній спільноті. У комплексі ці інструменти становлять основу правового реагування на міжнародно-протиправні дії, гарантують дотримання норм міжнародного права і сприяють розвитку відповідальності як ключового елементу сучасної міжнародної правової системи.

9. Аналіз особливостей та практики матеріальної відповідальності міжнародних організацій свідчить про складність і багатогранність цього правового інституту. Особливий міжнародно-правовий статус організацій, що відрізняє їх від держав, зумовлює унікальний підхід до визначення та реалізації їхньої відповідальності. Поєднання норм міжнародного публічного права та внутрішніх положень установчих актів, а також наявність інституційного імунітету, значно ускладнюють процес притягнення таких організацій до матеріальної відповідальності. Відсутність єдиної кодифікації правил та узгоджених стандартів у цій сфері створює прогалини, якими нерідко користуються як самі організації, так і держави-члени, уникаючи належного відшкодування шкоди.

10. Ефективність механізмів відшкодування матеріальної шкоди залежить від кількох ключових чинників: прозорості процедур врегулювання спорів, доступності міжнародного та внутрішнього правосуддя для потерпілих сторін, а також готовності держав-членів брати на себе спільну або субсидіарну відповідальність за дії організацій, у складі яких вони перебувають. У цьому контексті особливого значення набуває практика створення спеціалізованих арбітражних і компенсаційних механізмів, що діють поза рамками національних юрисдикцій, але забезпечують обов'язковість рішень.

11. Подальший розвиток інституту матеріальної відповідальності міжнародних організацій має відбуватися шляхом вироблення універсальних міжнародних стандартів, які чітко визначатимуть підстави та обсяг відповідальності, а також встановлення реальних механізмів компенсації,

доступних як державам, так і фізичним та юридичним особам. Важливо забезпечити баланс між необхідністю збереження функціональної незалежності міжнародних організацій та правом постраждалих на повне і справедливе відшкодування шкоди.

12. Впровадження таких стандартів і створення дієвих інструментів компенсації не лише підвищить ефективність правозастосування у сфері матеріальної відповідальності, а й сприятиме зміцненню авторитету міжнародних організацій на глобальному рівні. Це, своєю чергою, стане важливим чинником зміцнення довіри міжнародної спільноти до їх діяльності та гарантією реального захисту прав потерпілих у сучасних умовах зростаючої ролі міжнародних інституцій у вирішенні глобальних викликів.

13. Аналіз міжнародно-правових механізмів відшкодування матеріальної шкоди Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації свідчить про їх комплексний і багаторівневий характер, що поєднує діяльність міжнародних організацій, судових інституцій та національних судів. Практика Міжнародного суду ООН, Європейського суду з прав людини та національних господарських судів України демонструє ефективність поєднання юридичних процедур, експертної оцінки збитків та міжнародної кооперації у процесі реалізації права на компенсацію.

14. Сучасні кейси, включаючи справи українських підприємств та міждержавні позови, формують прецеденти щодо обсягу компенсацій, процедур їх нарахування та фінансування, а також механізмів примусового виконання рішень. Водночас визначаються проблемні аспекти, зокрема юридичні труднощі конфіскації активів держави-агресора та необхідність координації між різними інституціями, що впливає на оперативність і повноту відшкодування.

15. Перспективи розвитку міжнародно-правових механізмів відшкодування шкоди включають розширення співпраці між державами та міжнародними організаціями, уніфікацію стандартів оцінки збитків, посилення ролі міжнародних судових інституцій і створення спеціалізованих компенсаційних фондів. Реалізація цих заходів здатна забезпечити ефективне та

справедливе відшкодування матеріальної шкоди, а також закласти основу для формування нових підходів до міжнародних репарацій та відповідальності держав-агресорів у міжнародному праві.

16. Механізми компенсації та відшкодування збитків у міжнародному праві є ключовим інструментом відновлення порушених прав та забезпечення матеріальної відповідальності суб'єктів міжнародного права. Їх ефективність визначається здатністю забезпечити реальне відновлення стану, що існував до правопорушення, або еквівалентне грошове відшкодування.

17. Судові механізми, представлені діяльністю міжнародних судів і трибуналів, забезпечують юридично обов'язкові рішення, проте часто стикаються з труднощами примусового виконання. Позасудові механізми, навпаки, мають більшу гнучкість та оперативність, але їх результативність значною мірою залежить від політичної волі сторін. Спеціалізовані міжнародні інструменти, створені для реагування на окремі категорії порушень, доводять можливість ефективного відшкодування за умови чіткої процедурної регламентації та належного фінансування.

18. Аналіз сучасних кейсів — від створення Міжнародного реєстру збитків Україні до діяльності Компенсаційної комісії ООН — засвідчує, що комплексний підхід, який поєднує судові та позасудові елементи, має найбільший потенціал. Однак, глобальні виклики, включаючи збройні конфлікти, екологічні катастрофи та порушення економічних прав, вимагають подальшої модернізації існуючих механізмів, розробки універсальних стандартів та посилення примусових заходів виконання рішень.

19. Формування сучасної системи компенсацій та відшкодування збитків у міжнародному праві має ґрунтуватися на поєднанні правових, інституційних і політичних засобів, що дозволить забезпечити баланс між справедливістю, ефективністю та превенцією нових правопорушень.

20. Аналіз перспектив розвитку інституту матеріальної відповідальності у міжнародному праві у післявоєнний період демонструє, що цей інститут перебуває у стадії активної трансформації. Зростання масштабів та складності

міжнародних конфліктів, поява нових видів шкоди та посилення ролі міжнародних організацій вимагають вдосконалення існуючих правових механізмів. Для України, що постраждала від збройної агресії, ефективне застосування міжнародно-правових норм матеріальної відповідальності є ключовим для відновлення економіки, інфраструктури та соціальної стабільності.

21. Післявоєнні тенденції свідчать про необхідність інтеграції інноваційних арбітражних та судових механізмів, гармонізації міжнародного та національного законодавства, а також створення спеціалізованих фінансових інструментів компенсації. Водночас важливим залишається врахування нових ризиків, таких як екологічна та технологічна шкода, що потребує розвитку превентивних підходів і цифрових систем моніторингу виконання рішень.

22. Перспективи розвитку інституту матеріальної відповідальності в міжнародному праві у післявоєнний період пов'язані з комплексним поєднанням традиційних принципів та сучасних механізмів, здатних забезпечити ефективне відшкодування збитків, зокрема для України, і сприяти формуванню стійкої та передбачуваної міжнародно-правової системи відшкодування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Article 31. Reparation. URL: https://legal.un.org/legislativeseries/pdfs/chapters/book25/english/book25_part2_ch1_art31.pdf
2. Dias T. Chapter 2. The Principle of Legality in International Law. Beyond Imperfect Justice. Pp. 35–84.
3. Franck T. M. On Proportionality of Countermeasures in International Law. American Journal of International Law. 2008. Vol. 102. № 715. Pp. 715–767.
4. Cottier T., Ehandi R., Leal-Arcas R., Liechti R. The Principle of Proportionality in International Law. SSRN Electronic Journal. 2012. № 38. Pp. 1–34.
5. Commentaries to the draft articles on Responsibility of States for internationally wrongful acts adopted by the International Law Commission at its fifty-third session (2001). URL: http://www.eydner.org/dokumente/darsiwa_comm_e.pdf
6. Wolfrum R. General International Law (Principles, Rules, and Standards). URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1408>
7. Draft Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts. URL: <https://www.refworld.org/legal/otherinstr/ilc/2001/en/20951>
8. Грабович Т. А. Статті про відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння (2001): основа сучасного права міжнародної відповідальності. Науковий вісник публічного та приватного права. 2020. № 4. С. 240–245.
9. Delarue C. Liability for damage to the marine environment. URL: <https://comitemaritime.org/wp-content/uploads/2018/06/1993-LIABILITY-FOR-DAMAGE-TO-THE-MARINE-ENVIRONNEMENT.pdf>
10. Les I. International legal mechanisms of liability for nuclear damage. Visegrad Journal on Human Rights. 2024. № 3. Pp. 135–141.
11. Коверзнев М. С. Відповідальність у міжнародному праві. Альманах міжнародного права. 2017. № 13. С. 49–56.

12. Draft conclusions on identification of customary international law, with commentaries. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/commentaries/1_13_2018.pdf
13. Boschiero N., Scovazzi T., Pitea C., Ragni C. International Courts and the Development of International Law. URL: <https://www.asser.nl/upload/documents/20130325T101601-Frontmatter%20Liber%20Treves.pdf>
14. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод : від 04.11.1950 / Рада Європи. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004
15. Міжнародний пакт про громадянські і політичні права : від 16.12.1966 / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043
16. Legal protection of human rights. URL: <https://www.coe.int/en/web/compass/legal-protection-of-human-rights>
17. Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея. Основоволожні принципи та настанови щодо права на правовий захист і відшкодування жертвам грубих порушень норм міжнародного права з прав людини та серйозних порушень міжнародного гуманітарного права : резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 16 груд. 2005 р. № 60/147. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-08/N0549642.pdf>
18. UN General Assembly Resolution 60/147 "On the principles of compensation for victims of gross violations of international humanitarian law" (2005). URL: https://legal.un.org/avl/pdf/ha/ga_60-147/ga_60-147_ph_e.pdf
19. Домовленість про правила і процедури врегулювання суперечок : міжнар. документ від 15 квіт. 1994 р. / Світова організація торгівлі. Офіц. вісн. України. 2010. № 84. Ст. 2989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/981_019
20. Akinsola O. K. World Trade Organization (WTO) Regulations: Understanding the principles and agreements underpinning the global trading system, including dispute resolution mechanisms. URL: <https://www.researchgate.net/publication/381156781>

21. Wittich S. Compensation. Encyclopedia entries. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e1025>
22. Corfu Channel (United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland v. Albania). URL: <https://www.icj-cij.org/case/1>
23. ADC Affiliate Limited and ADC & ADMC Management Limited v. The Republic of Hungary, ICSID Case No. ARB/03/16. URL: <https://www.italaw.com/cases/41>
24. Конвенція ООН з морського права (1982 рік). URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU82K23R>
25. Vorng P. Compensation in International Law. Journal of International Dispute Settlement. 2025. URL: <https://www.researchgate.net/publication/394263733>
26. Войцехівський А. В. Міжнародне право : підручник. Харків, 2020. С. 132.
27. Лихвар В. В. Міжнародно-правове регулювання застосування реституції як форми матеріальної відповідальності держав. Науковий вісник Ужгородського національного університету. 2024. № 85 (4). С. 288–293.
28. d'Argent P. Reparations after World War II. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e391>
29. Крижанівський Д. О. Репарації в системі міжнародно-правової відповідальності. Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція. 2024. № 71. С. 110–113.
30. The M/V "Virginia G" Case (Panama/Guinea-Bissau) : Judgment of 14 April 2014 / International Tribunal for the Law of the Sea. Case No. 19. ITLOS Reports 2014. URL: https://www.itlos.org/fileadmin/itlos/documents/cases/case_no.19/judgment_published/C19_judgment_140414.pdf
31. Reparation. International Humanitarian Law Databases. URL: <https://ihl-databases.icrc.org>

32. Land and Maritime Boundary between Cameroon and Nigeria (Cameroon v. Nigeria: Equatorial Guinea intervening). URL: <https://www.icj-cij.org/case/94>
33. Лихвар В. В. Міжнародно-правове регулювання застосування субституції (різновид реституції) як форми матеріальної відповідальності держав. Аналітично-порівняльне правознавство. 2025. № 1. С. 881–886.
34. Грабович Т. А. Генеза концепції міжнародної відповідальності держав. Правова держава. 2020. № 39. С. 55–61.
35. Лукашук И. И. Право международной ответственности. Москва : Волтерс Клувер, 2004. С. 240.
36. Словарь международного права / отв. ред. Б. М. Клименко. 2-е изд., перераб. и доп. Москва : Международные отношения, 1986. 432 с.
37. Мисак О. І. Міжнародно-правова відповідальність держав: окремі аспекти дослідження теорії і практики. Держава і право. Юридичні і політичні науки. 2013. Вип. 60. С. 41–46.
38. Резолюція Ради Безпеки ООН S/RES/2142 (2014). URL: <https://digitallibrary.un.org/record/766633>
39. Організація Об'єднаних Націй. Генеральна Асамблея. Відповідальність держав за міжнародно-протиправні діяння : резолюція Генеральної Асамблеї ООН від 12 груд. 2001 р. № A/RES/56/83. URL: <https://undocs.org/A/RES/56/83>
40. Маловацький О. Міжнародно-правова відповідальність держави за міжнародні неправомірні акти: актуальні теоретико-доктринальні підходи до визначення та розуміння. European Political and Law Discourse. 2018. Vol. 5, Issue 4. С. 25–46.
41. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави у доктрині міжнародного права. Держава і право. 2012. № 56. С. 485–491.
42. Materials on the Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts, Second Edition. United Nations Office of Legal Affairs. URL: <https://www.un-ilibrary.org/content/books/9789210566049>
43. Nurilloev S. S. The foundations of state responsibility in international law: an in-depth analysis of key principles and norms. Journal of Contemporary Business

Law & Technology Cyber Law Blockchain and Legal Innovations. № 1 (9). Pp. 100–111.

44. Wróblewski B. State Liability and the Law. A Historical and Comparative Analysis. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9781000846324_A45122419/preview-9781000846324_A45122419.pdf

45. Creutz K. The Evolution of State Responsibility. In: State Responsibility in the International Legal Order: A Critical Appraisal. Cambridge University Press, 2020. Pp. 53–107.

46. Rosenne S. International Court of Justice (ICJ). Oxford Public International Law. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e34>

47. Ando N., Hamamoto S., Nisugi K. Permanent Court of Arbitration (PCA). Oxford Public International Law. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e71>

48. Understanding the International Criminal Court. URL: <https://www.icc-cpi.int/sites/default/files/Publications/understanding-the-icc.pdf>

49. Важна К. А. Концепція кримінальної відповідальності держави: можливість реалізації в сучасному міжнародному праві : монографія. Київ : Ліра-К, 2017. 292 с.

50. Резолюція Ради Безпеки ООН S/RES/1970 (2011) щодо ситуації в Лівії : від 26.02.2011 / Рада Безпеки ООН. URL: [https://undocs.org/S/RES/1970\(2011\)](https://undocs.org/S/RES/1970(2011))

51. Asset Freezing at the International Criminal Court and the United Nations Security Council. URL: https://research-management.mq.edu.au/ws/portalfiles/portal/200242151/Asset_Freezing_at_the_International_Criminal_Court_and_the_United_Nations_Security_Council_1_.pdf

52. Crawford J. The ILC's Articles on Responsibility of States for Internationally Wrongful Acts: A Retrospect. *The American Journal of International Law*. 2002. № 96 (4). Pp. 874–890.

53. Military and Paramilitary Activities in and against Nicaragua (Nicaragua v. United States of America). URL: <https://www.icj-cij.org/case/70>

54. Environmental Consequences of the Chernobyl Accident and their Remediation: Twenty Years of Experience. URL: https://www-pub.iaea.org/MTCD/Publications/PDF/Pub1239_web.pdf

55. Methanex Corporation v. United States of America : Final Award of the Tribunal on Jurisdiction and Merits, 3 Aug. 2005 / NAFTA Chapter Eleven Arbitral Tribunal (UNCITRAL). IIC 167 (2005). (2005) 44 ILM 1345. URL: <https://www.italaw.com/cases/683>

56. The South China Sea Arbitration (The Republic of the Philippines v. The People's Republic of China), PCA Case No. 2013-19, Award of 12 July 2016. URL: <https://docs.pca-cpa.org/2016/07/PH-CN-20160712-Award.pdf>

57. Конвенція Організації Об'єднаних Націй про відповідальність за шкоду, заподіяну космічними об'єктами (1972 рік). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_126#Text

58. Investment Guarantee Guide. URL: <https://www.miga.org/sites/default/files/archive/Documents/IGGenglish.pdf>

59. CMS Gas Transmission Company v. The Republic of Argentina, ICSID Case No. ARB/01/8. URL: <https://www.italaw.com/cases/288>

60. Конвенція про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/MU92K05U>

61. The Baia Mare Gold Mine Cyanide Spill: Causes, Impacts and Liability. URL: <https://reliefweb.int/report/hungary/baia-mare-gold-mine-cyanide-spill-causes-impacts-and-liability>

62. Creutz K. Problems in the General Law of State Responsibility. In: *State Responsibility in the International Legal Order: A Critical Appraisal*. Cambridge University Press, 2020. Pp. 108–189.

63. Hartwig M. International Organizations or Institutions, Responsibility and Liability. Oxford Public International Law. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e509>
64. Draft articles on the responsibility of international organizations 2011. URL: https://legal.un.org/ilc/texts/instruments/english/draft_articles/9_11_2011.pdf
65. Moldner M. Liability of international organizations for material damage caused. URL: https://www.mpil.de/files/pdf4/mpunyb_06_Moeldner_161.pdf
66. Zheng Y. Analysis on the Impact of International Organizations on International Law. 8th International Conference on Humanities and Social Science Research. 2022. № 664. Pp. 1717–1721. URL: <https://www.researchgate.net/publication/363031950>
67. Bayani S. International Legal Responsibility of International Organizations in the ILC Draft Articles and Beyond. Göttingen University Press, 2022.
68. Bartels S. A., Fraulin G., Etienne S., Wisner S. C., Lee S. Cholera in the Time of MINUSTAH: Experiences of Community Members Affected by Cholera in Haiti. Int J Environ Res Public Health. 2022. № 19 (9). P. 4974. URL: <https://pmc.ncbi.nlm.nih.gov/articles/PMC9105971/>
69. Guiding Principles of European Contract Law. URL: https://www.legiscompare.fr/web/IMG/pdf/19._Guiding_Principles.pdf
70. Case C-352/98 P: Bergaderm and Goupil v Commission. URL: <https://curia.europa.eu/juris/liste.jsf?language=en&num=C-352/98>
71. Jafarey V. A. Structural Adjustment and the Role of the IMF. URL: <https://www.elibrary.imf.org/display/book/9781557753021/ch05.xml>
72. Lim P. J. The Covid-19 Pandemic and International Law. URL: <https://digitalcommons.law.villanova.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1098&context=facpubs>
73. Marauhn T. North Atlantic Treaty Organization (NATO). Oxford Public International Law. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e662>

74. Schermers H. G. Liability of international organizations. *Leiden Journal of International Law*. 1988. № 1 (1). Pp. 3–14.
75. Lusa Bordin F. Immunities of Organizations under International Law: Reflections in Light of *Jam v International Finance Corporation*. URL: <https://www.qil-qdi.org/to-what-immunities-are-international-organizations-entitled-under-general-international-law-thoughts-on-jam-v-ifc-and-the-default-rules-of-io-immunity/>
76. Sinaga O., Erinaldi E. The Role of International Organizations in Global Governance: Challenges and Opportunities. *Global International Journal of Innovative Research*. 2024. № 2 (2). Pp. 539–545.
77. Yanyshen V., Isaiev A., Korobtsova N., Puchkovska I. Compensation for moral and material damage caused by military actions. *Social & Legal Studios*. 2024. Vol. 7. № 4. URL: <https://sls-journal.com.ua/en/journals/tom-7-4-2024/vidshkoduvannya-moralnoyi-ta-materialnoyi-shkodi-zavdanoyi-voyennimi-diyami>
78. Karkason D. A Comprehensive Comparison of the International Court of Justice and the Permanent Court of Arbitration. URL: <https://www.transnationalmatters.com/a-comprehensive-comparison-of-the-international-court-of-justice-and-the-permanent-court-of-arbitration/>
79. Treves T. Seabed Disputes Chamber: International Tribunal for the Law of the Sea (ITLOS). URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law-mpeipro/e2118.013.2118/law-mpeipro-e2118>
80. Справа «Лізіду проти Туреччини». URL: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{ "itemid":\["001-58007"\] }](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)
81. Caballero Delgado and Santana Case. URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/iacrthr/1994/en/93753>
82. The Role of Regional Human Rights Mechanisms. URL: [https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2010/410206/EXPO-DROI_ET\(2010\)410206_EN.pdf](https://www.europarl.europa.eu/RegData/etudes/etudes/join/2010/410206/EXPO-DROI_ET(2010)410206_EN.pdf)
83. The Remembrance, Responsibility & Future Foundation, Germany. URL: <https://www.yadvashem.org/donors/future-foundation.html>

84. Global Environment Facility. URL: <https://www.unep.org/about-un-environment/funding-and-partnerships/global-environment-facility>
85. United Nations Human Rights Mechanisms and the Right to Education in Insecurity and Armed Conflict. URL: <https://www.geneva-academy.ch/joomlatools-files/docman-files/Protection%20of%20Education%20in%20Armed%20Conflict.pdf>
86. International mechanisms Ukraine can use to receive compensation from the Russian Federation. URL: <https://ecpl.com.ua/en/news/international-mechanisms-ukraine-can-use-to-receive-compensation-from-the-russian-federation/>
87. Case of Georgia v. Russia (II) : Judgment (Merits) of 21 January 2021. European Court of Human Rights. Application no. 13255/07. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-207757>
88. Judgment in an inter-State case. URL: <https://www.echr.coe.int/w/grand-chamber-judgment-in-an-inter-state-case-1>
89. Reparation and reconciliation processes to overcome past conflicts and build a common peaceful future – the question of just and equal redress. URL: <https://rm.coe.int/reparation-and-reconciliation-processes-to-overcome-past-conflicts-and/1680ad0084>
90. Application of the Convention on the Prevention and Punishment of the Crime of Genocide (Bosnia and Herzegovina v. Serbia and Montenegro). URL: <https://www.icj-cij.org/case/91/judgments>
91. Римський статут Міжнародного кримінального суду : від 17.07.1998 / ООН. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588
92. The Prosecutor v. Duško Tadić. URL: <https://www.internationalcrimesdatabase.org/Case/86>
93. The Prosecutor v. Jean-Paul Akayesu (Trial Judgement). URL: <https://www.refworld.org/jurisprudence/caselaw/ictr/1998/en/19275>
94. The Law of Armed Conflict. URL: https://www.icrc.org/sites/default/files/external/doc/en/assets/files/other/law10_final.pdf
95. Summary of the Geneva Conventions of 1949 and Their Additional Protocols. URL:

https://www.redcross.org/content/dam/redcross/atg/PDF_s/International_Services/International_Humanitarian_Law/IHL_SummaryGenevaConv.pdf

96. Convention (II) with Respect to the Laws and Customs of War on Land and its annex: Regulations concerning the Laws and Customs of War on Land. The Hague, 29 July 1899. URL: <https://ihl-databases.icrc.org/ru/ihl-treaties/hague-conv-ii-1899>

97. London Agreement of August 8th 1945. URL: http://www.icls.de/dokumente/imt_london_agreement.pdf

98. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/5 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» : від 14.11.2022 / Генеральна Асамблея ООН. URL: <https://undocs.org/A/RES/ES-11/5>

99. Resolution 60/147. URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/2021-08/N0549642.pdf>

100. Резолюція Ради Безпеки ООН S/RES/692 (1991). URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/692\(1991\)](https://docs.un.org/en/S/RES/692(1991))

101. Резолюція Ради Безпеки ООН S/RES/1325 (2000). URL: [https://docs.un.org/en/S/RES/1325\(2000\)](https://docs.un.org/en/S/RES/1325(2000))

102. Vöneky S. Armed Conflict, Effect on Treaties. Oxford Public International Law. URL: <https://opil.ouplaw.com/display/10.1093/law:epil/9780199231690/law-9780199231690-e438>

103. Відшкодування для України: моделі, перспективи, виклики : аналіт. доп. / І. М. Городиський, М. В. Бем, С. Р. Косаревич та ін. Львів : Центр Дністрянського, 2023. 103 с.

104. Резолюція Генеральної Асамблеї ООН A/RES/ES-11/5 «Забезпечення засобів правового захисту та репарацій у зв'язку з агресією проти України» : від 14.11.2022 / Генеральна Асамблея ООН. URL: <https://undocs.org/A/RES/ES-11/5>

105. Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation Against Ukraine. Categories of claims eligible for recording. URL: <https://rd4u.coe.int/documents/358068/386726/RD4U-Board%282024%2907-final-EN+-+Categories+of+Claims.pdf>

106. Register of Damage Caused by the Aggression of the Russian Federation Against Ukraine. URL: <https://netherlands.mfa.gov.ua/en/partnership/cooperation-international-organisations/register-damage-caused-aggression-russian-federation-against-ukraine>

107. Польська К. Україна проти Росії в суді ООН: унікальний процес. URL: <https://www.dw.com/uk/ukraina-proti-rosii-v-sudi-on-unikalnij-proces/a-66827380>

108. Питання та відповіді – Україна та Нідерланди проти Росії. URL: <https://www.echr.coe.int/documents/d/echr/press-q-a-ukraine-netherlands-russia-ukr>

109. Справа № 910/4380/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/118353862>

110. Справа № 913/277/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121921493>

111. Справа № 922/2099/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121383084>

112. Справа № 922/2714/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/123011680>

113. Справа № 905/674/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/121752612>

114. Справа № 910/722/24. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/125262001>

115. Справа № 910/16075/23. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/116540236>

116. Onishchenko N., Teremetskyi V., Bila V., Chechil Y., Kostenko M. Judicial and extrajudicial proceedings to compensate for damages caused by armed conflicts: experience of Ukraine. *Lex Humana*. 2023. Vol. 15 (3). Pp. 522–537. URL: <https://seer.ucp.br/seer/index.php/LexHumana/article/view/2663>

117. Компенсація для України: підсумки третього року роботи зі створення механізмів відшкодування. URL: <https://dc.org.ua/news/kompensaciya-dlya-ukrayiny-pidsumky-tretogo-roku-roboty-zi-stvorenniya-mehanizmv-vidshkoduvannya>

118. Яковлєва С. Відшкодування шкоди, заподіяної війною: можливості українського правосуддя. Юридична газета online. № 13–16 (771–774). URL: <https://yur-gazeta.com/dumka-eksperta/vidshkoduvannya-shkodi-zapodiyanoyi-viynoyu-mozhlivosti-ukrayinskogo-pravosuddya.html>

119. Міщук І., Киричук Б. Міжнародно-правова відповідальність: поняття та інституційні можливості отримання Україною відшкодувань за злочини, вчинені Російською Федерацією. Актуальні проблеми правознавства. 2023. С. 109–114.

120. Варіанти відшкодування збитків, завданих під час війни в Україні. URL: https://reparations.qub.ac.uk/assets/uploads/QUB_ReparationUkraine_WEB-1.pdf

121. Городиський І. Спеціальний трибунал щодо злочину агресії і відшкодування збитків: аналіз положень Статуту. URL: <https://dc.org.ua/news/specialnyy-trybunal-schodo-zlochynu-agresiyi-i-vidshkoduvannya-zbytkiv-analiz-polozhen-statutu>

122. Охріменко О., Попов Р. Повоєнна відбудова України: потенціал та стратегія перетворень. Економіка та суспільство. 2022. № 45. <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-45-7>

123. Повоєнне відродження України. Візія відділення економіки Національної академії наук України. URL: https://ndc-ipr.org/media/posts/presentations/Vizija_BE_HANU.pdf

124. Про затвердження Методики визначення шкоди та обсягу збитків, завданих підприємствам, установам та організаціям усіх форм власності внаслідок знищення та пошкодження їх майна у зв'язку із збройною агресією Російської Федерації, а також упущеної вигоди від неможливості чи перешкод у провадженні господарської діяльності : наказ М-ва економіки України та Фонду держ. майна України від 18.10.2022 № 3904/1223 : зареєстр. в М-ві юстиції України 02.12.2022 за № 1522/38858. Офіційний вісник України. 2022. № 97. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1522-22>

125. Про затвердження Порядку визначення шкоди та збитків, завданих Україні внаслідок збройної агресії Російської Федерації : постанова Кабінету

Міністрів України від 20 берез. 2022 р. № 326. URL:
<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/326-2022-п>

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Бялий Г. А. До проблеми визначення міжнародно-правової відповідальності в міжнародному публічному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2024. № 1. С. 687-691. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2024.01.121>
2. Бялий Г. А. Форми та механізми реалізації матеріальної відповідальності за порушення міжнародних зобов'язань. *Право і суспільство*. 2025. № 2. С. 497-505. DOI: [DOI https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.68](https://doi.org/10.32842/2078-3736/2025.2.68)
3. Бялий Г. А. Репарації за наслідки збройних конфліктів: міжнародно-правові механізми та практика. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2025. № 3. С. 728-732. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2025-3/176>

Наукові праці, які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

4. Бялий Г. А. Поняття контрзаходів у сучасному міжнародному праві. *Конституційне право ЄС в аспекті євроінтеграції України: тези доповідей Міжнародної науково-практичної конференції (м. Харків, 21 квітня 2023 року)*. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2023. С. 325-327 (форма участі – онлайн).
5. Бялий Г. А. Міжнародна відповідальність держав у системі прав людини. Матеріали круглого столу «Європейські стандарти освітніх програм: молодь і наука»: Тези доповідей (м. Київ, 10 листопада 2022 року). Київ: НАУ, 2022. С. 20-21 (форма участі – онлайн).
6. Бялий Г. А. Сатисфакція як форма відповідальності держав у міжнародному праві. *Круглий стіл з нагоди Дня спротиву окупації Автономної Республіки Крим та міста Севастополя: Тези доповідей (м. Київ, 23 лютого 2023 року)*. Київ: НАУ, 2023. С. 18-20 (форма участі – онлайн).
7. Бялий Г. А. Роль Ради Безпеки ООН у підтримці міжнародного миру та безпеки. *Юридичні аспекти протидії сучасним загрозам сталому розвитку: тези доповідей XV Міжнародної науково-практичної конференції «Від*

громадянського суспільства – до правової держави» (м. Харків, 07 червня 2024 року). Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2024. С. 277-279 (форма участі – онлайн).